

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK İNSTİTUTU**

TƏRANƏ ÇƏRKƏZ QIZI ŞÜKÜROVA

**AZƏRBAYCAN VƏ ÖZBƏK DILLƏRİNDƏ
MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜNDƏ
TERMIN YARADICILIĞININ
ƏSAS MEYİLLƏRİ**

BAKİ - 2010

Created with

 nitro^{PDF} **professional**

download the free trial online at nitropdf.com/professional

**Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına
Dilçilik İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə nəşr olunur.**

Elmi redaktor:

Kamilə VƏLİYƏVA
filologiya elmləri doktoru

Rəyçilər:

Sayılı SADIQOVA
filologiya elmləri doktoru, professor
Qulu MƏHƏRRƏMLİ
filologiya elmləri doktoru
Nadir MƏMMƏDLİ
filologiya elmləri doktoru

***Təranə Çarkəz qızı Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində
müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı,
«Nurlan» -201 s.***

Monoqrafiyada ilk dəfə olaraq Azərbaycan və özbək dillərinin terminologiyası müqayisəli şəkildə araşdırılmış və müstəqillik illərində termin yaradıcılığının əsas meyilləri müəyyənləşdirilmişdir. Bu zaman terminlərin tarixi inkişaf mərhələlərinə yeni baxışla yanaşılmış, qarşılaşdırılan dillərin hər birində terminoloci vahidin əmələ gəlməsində iştirak edən vasitələrə diqqət yetirilmiş, ayrı-ayrı sahələr üzrə Azərbaycan və özbək dillərinin terminologiyasının müasir vəziyyəti şərh edilmişdir.

Tədqiqatda qarşıya qoyulmuş əsas məqsədə nail olmaq üçün müstəqillik illərində Azərbaycan və özbək dillərində terminlərin tədqiq tarixi izlənilməklə, termin anlayışının elmi funksiyası aydınlaşdırılmaqla həmin dillərin terminoloci sistemində müstəqillik illərində və bu illərə qədər mövjud meyillər müəyyənləşdirilmişdir.

Monoqrafiyadan türkoloq-dilçilər, filologiya fakültələrinin bakalavr, magistr və doktorantları faydalana bilərlər.

4602000000

Qrifli nəşr

N - 098 - 2010

@Təranə Şükürova, 2010

Created with

nitroPDF[®] professional

download the free trial online at nitropdf.com/professional

MİLLƏTLƏRİ BİR-BİRİNƏ YAXINLAŞDIRA BİLƏCƏK ƏSƏR

Elm və texnikanın inkişafı, cəmiyyətdə baş verən ictimai-siyasi dəyişikliklər dilin ən dəyişkən sahəsi olan leksikologiyaya da öz təsirini göstərir. Yeni terminlərin yaranmasına səbəb olur, lüğət fondunu zənginləşdirir. Təbii ki, dil açıq sistem olduğundan leksik qatın daim tədqiqat obyektinə çevrilməsi və öyrənilməsi heç də təəccüb doğurmur. Bu sahədə xeyli işlər görülməsinə baxmayaraq, XX əsrin son onilliyində dövlət müstəqilliyi qazanmış türk xalqlarının termin yaradıcılığı müqayisəli-tipoloci aspektdə təhlili hələ də tədqiqata cəlb edilməmişdir.

Nəinki Azərbaycan və Özbəkistan, o cümlədən, bütün türkdilli dövlətlər arasında hər cür əlaqələri inkişaf etdirmək missiyasının ağırlığı yalnız dövlət xadimlərinin üzərinə düşməməlidir. Özünü türkdilli şəxs sayan hər bir vətəndaş ümumi xəzinəyə öz sovuqatını verməlidir. Heç bir şey mədəniyyət və elm qədər millətləri bir-birinə yaxınlaşdırma bilmir. Bu və ya digər türk dillərinin hər hansı şöbəsinin müqayisəli yolla tədqiq edilməsi, paralellər aparılması dilçilikdə ənənəyə çevrilib. Bu baxımdan gəns tədqiqatçı filologiya elmləri namizədi Təranə Şükürovanın elmi ictimaiyyətə təqdim etdiyi «Müstəqillik illərində Azərbaycan

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 3 -

və özbək dillərində termin yaradıcılığının əsas meyilləri» monoqrafiyası aktualıq kəsb edir.

Əsərdə əsas məqsəd Azərbaycan və özbək ədəbi dillərində müstəqillik dövründə gedən terminoloci yeniləşmə prosesini araşdırmaq və əsas meyilləri aşkar etməkdir. Bu məqsədlə müəllif tədqiqat işində son illərdə terminoloci sistemə daxil olan terminlərin ümumi mənzərəsini göstərmiş, onun təşəkkül və formalaşma tarixini ardıcılıqla izləmiş, onları müqayisəli şəkildə hərtərəfli təhlil etmiş, yaranma yollarını və meyillərini üzə çıxarmış, dilin daxili imkanlarından istifadə edərək hər iki dildən gətirdiyi çoxsaylı faktların leksik-semantik, qrammatik xüsusiyyətlərini araşdırmışdır.

Monoqrafiyada türk dillərində terminologiyanın inkişaf yolu və tədqiqi tarixi, Azərbaycan və özbək dillərində termin yaradıcılığının əsas istiqamətləri, terminologiyanın müasir vəziyyəti geniş şərh olunmuşdur.

Yüksək patriotizm hissi ilə yazılmış əsərdə iki xalqın maddi və mənəvi dəyərlərini, elmi düşüncə tərzini ifadə edən leksik qatların termin formasında təzahür yolları, yaranma üsulları araşdırılmış, ortaq xüsusiyyətlər meydana çıxarılmışdır. Əsər müəllifinin dilimizin təmizliyinin, saflığının təəssübünü çəkən insan, dilini sevən gənc mütəxəssis olduğu monoqrafiyadan aydın görünür.

Tədqiqat prosesində zəngin dil faktlarından istifadə olunmuş, terminlərin əmələgəlmə səbəbləri araş-

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 4 -

dırılmış, xüsusilə son illərdə baş verən dəyişikliklər və yeniləşmə diqqətlə izlənilmiş, termin yaradıcılığında milliləşmə meyilləri öyrənilmiş, alınma terminlərin mənimləmə üsulları nəzəri cəhətdən əsaslandırılmışdır.

Bu əsəri Azərbaycan dilçiliyində Azərbaycan və özbək terminoloci sisteminin müqayisəli şəkildə araşdırılması sahəsində ilk təşəbbüs kimi qiymətləndirmək olar.

Ali məktəblərdə xüsusi kursların keçirilməsində faydalı mənbələrdən biri ola biləcək əsəri terminoloci lüğətlərin tərtibi, ümumtürk fondunun yaradılması, türk dillərinin müqayisəli-tipoloci aspektdə öyrənilməsi, sahə terminologiyasının hazırlanması, eləcə də Azərbaycan və özbək dillərinin terminologiyasının müqayisəli araşdırılması istiqamətində aparılmış uğurlu tədqiqat kimi yüksək qiymətləndirir və bütövlükdə türkologiya üçün əhəmiyyətli hesab edirəm.

KAMİLƏ ABDULLA qızı VƏLİYEVA
filologiya elmləri doktoru

*Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə
termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010*

- 5 -

AZƏRBAYCAN VƏ ÖZBƏK DILLƏRİNDƏ TERMINYARADICILIĞI PROSESİ ARAŞDIRILIR

Terminologiya məsələsi dünyanın inkişaf etmiş bütün dilləri üçün bir sistem kimi dilçilik elminin, o cümlədən müasir Azərbaycan dilçiliyinin ən aktual problemlərindən biridir. Elmi dilin linqvistik bazasını təşkil edən və dil quruculuğunun vacib sahəsi olan terminologiya hər bir xalqın elmi-mədəni yüksəlişinin əsas amillərindən sayılır. Bu mənada Azərbaycan və özbək dillərində termin yaradıcılığı prosesini izləmək, bu sahədə özünü göstərən meyilləri aşkara çıxarıb müqayisələr aparmaq, bütövlükdə müstəqillik dövründə hər iki dildə gedən dinamik prosesləri izləmək baxımından monoqrafiya böyük elmi maraq doğurur. Terminləri elmi üslubun materialları kimi nəzərdən keçirən Təranə Şükürova bu marağın təmin olunması üçün həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən əhəmiyyətli olan elmi araşdırma təqdim etmişdir.

Tədqiqatın mövzusu türkologiyanın dərininə inkişafı, onun elmi hədudlarının genişləndirilməsi baxımından olduqca aktualdır.

Müstəqilliyin əldə edilməsi və demokratik inkişaf yolunun müəyyənləşdirilməsinin fərqli məqamlarına baxmayaraq, müasir Azərbaycan və özbək dillərində gedən proseslər bir çox cəhətdən oxşardır. Təbii ki, bu

*Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə
termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010*

- 6 -

oxşarlığı qarşılıqlı siyasi maraqlarla yanaşı, hər iki ölkədə gedən ictimai-siyasi və iqtisadi proseslər də şərtləndirir. Hər iki ölkənin siyasi maraqlarının əsasən üst-üstə düşməsi, Qərbə meyilliliyi, ABŞ, Rusiya və Türkiyə ilə münasibətlərdə uyğunluq, bazar iqtisadiyyatına keçid problemləri, yeni texnologiya ilə təmaslar və s. eyni qrupa daxil olan dillərdə də öz əksini tapmışdır.

Qədim mədəniyyət və dostluq əlaqələrinə malik olan Azərbaycan və Özbəkistan xalqlarının müstəqillik dövründə də ictimai, siyasi və mədəni sahədə bu əlaqələrini davam etdirmələri dil proseslərinə təsir etmişdir. Təbii ki, qarşılıqlı faydalanma işinə dilimizin, köklərimizin ümumiliyi, islam dininə mənsubiyyətimiz də həlledici təsir göstərmişdir.

Xüsusən, məişətin, adət və ənənələrimizin oxşarlığı, yaxınlığı elə bir bünövrə olmuşdur ki, müstəqillik illərində də Azərbaycan və Özbəkistan münasibətləri onların üzərində qurulmuşdur. Hər iki xalq arasında olan mövcud yaxınlıqlıq dil sistemində olan terminlərin oxşarlığı və eyniliyi ilə nəticələnmişdir. Bu illərdə mövcud olan dəyişiklikləri izləyərkən dillərin leksik qatındakı yeniləşmənin, xüsusilə elm, incəsənət və kommunikasiya sahələrinin inkişafı ilə əlaqədar yeni terminlərin yaranmasının şahidi oluruq. Məhz tədqiqat obyektini bu səpkidə quran müəllif müstəqillik illərində yeni terminləri aşkar etmək və

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 7 -

onların yaranma meyllərini araşdırıb ümumiləşdir-mək məqsədini qarşıya qoymuşdur.

Müstəqillik illərində hər iki dilin linqvistik siste-mində sahə terminologiyasına aid tədqiqatların sayı xeyli artmışdır. Bu isə hazırki dövrdə ictimai-siyasi, elmi-texniki tərəqqi, biznes və idmanın inkişafı ilə əla-qədar terminlərin artımı ilə bağlıdır. Terminlər hər hansı dilin daxili inkişaf qanunlarına uyuşandan sonra lüğət vahidi kimi formalaşır. Müəllifin qeyd etdiyi kimi, istənilən leksik vahidin dilə daxil olması dillərin qarşılıqlı əlaqəsi şəraitində mümkün olur. Dillərin qarşılıqlı əlaqəsi dedikdə isə, sözəlmə hadisəsi nəzərdə tutulur. Sözəlmə hadisəsi qanunauyğun proses kimi, dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində köməkçi vasitələrdən biridir. Bu gün hər hansı tələbat nəticəsin-də alınmış söz və terminlərin çoxu həm Azərbaycan, həm də özbək dillərində sistemləşdirilmiş və sabitləşmişdir.

Monoqrafiyada göstərildiyi kimi, keçmiş So-vetlər İttifaqına daxil olan türkdilli respublikaların müstəqilliyi siyasi zərurət kimi əldə etmələri təkcə ta-rixilik baxımından deyil, dil quruculuğu baxımından da böyük əhəmiyyət kəsb etdi. Milli dillərə verilən yeni status onların işləkliyini, inkişaf perspektivini artırmış informativ dil kimi daha geniş dairəyə çıxmasına zəmin yaratmışdır. Şübhəsiz ki, dilin kommunikativ funksiyasının artması bir sıra dildaxili proseslərin

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 8 -

artmasına, o cümlədən terminoloji sistemin formalaşib inkişaf etməsinə təkan vermişdir.

Son illərdə Azərbaycan dilçiliyində terminologiya ilə bağlı araşdırmaların genişlənməsi diqqəti cəlb edir. Bu araşdırmalar terminologiyanın həm nəzəri, həm də praktik məsələlərini özündə cəmləşdirir. Terminologiyanın artıq Azərbaycan dilçiliyinin müstəqil bir şöbəsi kimi formalaşması, onun bəzi problemlərinin ekstralinqvistik xarakter daşması, məntiq, fəlsəfə və digər elm sahələri ilə bağlılığı terminşünaslığın xüsusi nəzəriyyəsinə yaratmaq kimi vacib bir vəzifəni qarşıya qoymuşdur. Müəllifin yüksək elmi üslubda yazılmış və zəngin dil faktlarına əsaslanan bu tədqiqat əsəri də məhz bu vəzifənin gerçəkləşdirilməsinə yönəldilmiş araşdırmadır.

T.Şükürova terminologiyaya dair dilçiliyimizdə mövcud olan elmi ənənələrə əsaslanaraq Azərbaycan və özbək dillərində ayrı-ayrı sahələrin terminoloji bazasının formalaşma yolları, terminologiyanın sırf linqvistik cəhətlərinin öyrənilməsi, terminlərin genealogi tərkibi, struktur-semantik, leksik-qrammatik xüsusiyyətləri barədə qiymətli fikirlər söyləmişdir.

Bundan başqa, müəllif ümumi ədəbi dildə baş verən semantik proseslərin terminologiyada təzahürü, Azərbaycan və özbək dillərində termin yaradıcılığının ümumi söz yaradıcılığı ilə əlaqəsi, ümumişlək sözlərin terminləşməsi prosesi, başqa dillərdən terminlərin

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 9 -

alınması və mənimsənilməsi yolları və s. kimi aktual problemləri də elmi cəhətdən tutarlı dəlillərlə şərh edə bilmişdir. Onun belə bir qənaəti bizdə razılıq doğurur ki, müxtəlif zaman kəsiyində Azərbaycan və özbək dillərinin terminologiyası bir sıra dəyişikliklərə uğramış, lakin onların yaranma meyillərində olan diferensial cəhətlər hələ də öyrənilməmişdir.

Son dövrdə dillərin terminoloji sistemində daha çox alınma söz və məfhumların axını diqqəti cəlb edir. Məhz bu baxımdan dilçiliyin ayrı-ayrı sahələrinin müqayisəli öyrənilməsi təkcə Azərbaycan-özbək kontekstində deyil, Azərbaycan-qazax, Azərbaycan-türk və Azərbaycan-türkmən paralelliyində də araşdırılmalıdır.

Araşdırmanın istiqamətini və metodunu dəqiq müəyyənləşdirən, nəzəri müddəaları dil faktları ilə bəcarıqla əlaqələndirə bilən müəllifin araşdırmasında hər hansı tədqiqat işi üçün vacib olan elmi yeniliklər də diqqəti cəlb edir. Bu yeniliklər aşağıdakılardır:

- terminlərin struktur cəhətləri və bununla əlaqədar mürəkkəb terminlərin, termin-söz birləşmələrinin səciyyəvi xüsusiyyətləri üzə çıxarılmışdır;

- Azərbaycan və özbək dillərinin terminologiyası müqayisəli şəkildə ilk dəfə araşdırılmış və müstəqillik illərində bu dillərdə terminologiyanın yaranma meyilləri aşkara çıxarılmışdır;

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 10 -

- terminlərin tarixi inkişaf mərhələlərinə yeni metofologiya ilə yanaşılmış və qarşılaşdırılan dillərin hər birində terminoloji vahidin əmələ gəlməsində iştirak edən vasitələrin rolu önə çəkilmişdir;

- ayrı-ayrı sahələr üzrə Azərbaycan və özbək dillərinin terminologiyasının müasir vəziyyəti şərh edilmişdir.

Bunlardan başqa, tədqiqatçının Azərbaycan və özbək dillərində terminologiyanın inkişaf tarixi, terminoloji lüğətçilik məsələləri, söz və termin anlayışları ilə bağlı fikirləri, terminlərin yaranma yolları və hər iki dildə terminlərin müasir vəziyyəti barədə mülahizələri də elmi cəhətdən böyük maraq doğurur. Onun bu fikir və mülahizələri monoqrafiyanın bir-biri ilə məntiqi cəhətdən sıx bağlı olan üç fəslində - “Türk dillərində terminologiyanın inkişaf yolu və tədqiqi tarixi”, “Azərbaycan və özbək dillərində termin yaradıcılığının əsas istiqamətləri: milli termin yaradıcılığı” və “Terminologiyanın müasir vəziyyəti” adlanan fəsillərdə öz əksini tapmışdır.

Hazırda dilçiliyimizdə terminologiyanın təkmilləşdirilməsinə ciddi ehtiyac duyulur. Bu zəruri iş fasiləsiz proses olub üç mərhələni əhatə edir: a) terminologiyanın nizama salınması; b) terminologiyanın unifikasiyası; c) terminologiyanın standartlaşdırılması. Hər üç mərhələ həm linqvistik, həm də məntiqi-linqvistik araşdırmalar tələb edir.

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 11 -

Monoqrafiya terminologiyasının linqvistik baxımdan araşdırılması istiqamətində də mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir və Təranə Şükürovanın yüksək intellektual səviyyəsindən və tədqiqatçılıq məharətindən xəbər verir.

Türkdilli xalqlar və dövlətlər arasında ictimai-siyasi, ticarət və elmi-mədəni əlaqələrin genişləndiyi, müştərək türk dili anlayışının gündəmə gətirildiyi bir vaxtda Azərbaycan və özbək dillərində müqayisəli terminologiya məsələlərinin elmi araşdırmaya cəlb edilməsi də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu mənada demək olar ki, əsər təkcə nəzəri deyil, həm də dillərin yaxınlaşması kontekstində praktik səciyyə daşıyır. Xüsusən kitabın “Terminologiyanın müasir vəziyyəti” adlanan üçüncü fəslini Azərbaycan və özbək dillərində gedən çağdaş proseslərin aydın mənzərəsini yaratmaq və türk dilləri arasında gedən söz-termin mübadiləsini öyrənmək baxımından çox əhəmiyyətli hesab edirik.

Mükəmməl struktura malik monoqrafiyanın müəllifi problemi yüksək elmi üslubda şərh edərək, elmi fikirlərini zəngin nəzəri materiallar və çoxsaylı dil faktları ilə əsaslandırmışdır.

Son illərin uğurlu əsərlərindən olan “Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri” monoqrafiyası f.ə.n.Təranə Çərkəz qızı Şükürovanın Azərbaycan türkologiyasında ilk uğuru kimi dəyərləndirilməlidir.

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 12 -

Müəllifə bu yolda yeni uğurlar diləyirəm.

QULU MƏHƏRRƏMLİ
filologiya elmləri doktoru, professor

*Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə
termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010*

- 13 -

Created with

nitro^{PDF}**professional**

download the free trial online at nitropdf.com/professional

GİRİŞ

Uzun illərin mübarizəsindən sonra müstəqillik, suverenlik qazanmış türk xalqları tarixin çətin, məsuliyyətli və şərəfli dövrünü yaşayır. Cəmiyyətdə baş verən iqtisadi, ictimai və siyasi dəyişikliklər bu xalqların dillərində də öz təzahür formasını tapdı. Elmi-texniki tərəqqinin inkişafı nəticəsində həm Azərbaycan, həm də özbək dillərinin elmi üslubu yeni-yeni terminlərlə zənginləşdi.

Terminlər elmi üslubun materialları kimi nəzərdən keçirilir. Buna görə də Azərbaycan və özbək dillərinin termin yaradıcılığını öyrənmək əsərin əsas tədqiqat obyekti kimi seçilmişdir.

Azərbaycan və Özbəkistan xalqları arasında ictimai, siyasi və mədəni əlaqələrin qədim tarixi vardır. Bütün dövrlər ərzində xalqlarımız dost olmuş, mədəni və mənəvi dəyərlərlə qarşılıqlı surətdə faydalanmışlar. Dilimizin, köklərimizin ümumiliyi, islam dininə mənsubiyyətimiz yaxın münasibətlərin həmişə əsası olmuşdur. Bu münasibətlər möhkəmlənərək XXI əsrdə də davam etməkdədir.

Bu baxımdan 1996-cı ildə imzalanan «Azərbaycan və Özbəkistan Respublikası arasında dostluq və əməkdaşlıq haqqında» müqavilənin xüsusi əhəmiyyəti vardır.

Məhz bu illərdən sonra Azərbaycan və Özbəkistan arasında olan əlaqələri inkişaf etdirmək üçün geniş imkanlar yaranmışdır. Həmin əlaqələri elmi baxımdan

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 14 -

öyrənmək mövzunun aktuallağını şərtləndirir.

Əsrlər boyu Azərbaycan və Özbəkistan xalqları arasında təşəkkül tapmış əlaqələrin zəngin potensialı üzərində səmimi münasibətlər yaratmaq böyük tarixi hadisədir.

Adət və ənənələrimizin oxşarlığı, yaxınlığı elə bir bünövrədir ki, müstəqillik illərində də Azərbaycan və Özbəkistan münasibətləri onların üzərində qurulub. Hər iki xalq arasında olan yaxınlıq terminoloci sistemdə mövcud olan terminlərin oxşarlığı və eyniliyi ilə nəticələnir. Bu illərdə mövcud olan dəyişiklikləri izləyərkən dillərin leksik qatındakı yeniləşmənin, xüsusi ilə elm sahələrinin inkişafı ilə əlaqədar yeni terminlərin yaranmasını müşahidə edirik. Tədqiqat obyektimizi də məhz bu səpkidə qurmuş, müstəqillik illərində yeni terminləri aşkar etmək və onların yaranma meyillərinin səbəblərini göstərməyi qarşımıza məqsəd qoymuşuq.

Məlumdur ki, terminlər elmi dilin bazasını təşkil edir. Hər bir elmin əsasında termin dayanır. Terminologiya dil quruluşunun vacib sahəsidir. Hal-hazırda terminologiya hər bir xalqın mədəni yüksəlişinin qüdrətli amillərindən birinə çevrilmişdir.

Terminologiya xalqların zehni inkişafının və dil quruluşunun həm çox dinamik, həm də həcmcə böyük bir sahəsi olmuşdur.

Azərbaycan və özbək dillərinin terminologiyası çoxcəhətli və zəngindir. Bu zənginlik terminoloci sistemlərin müxtəlifliyi ilə seçilir. Ümumiyyətlə, digər

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 15 -

elmlərin inkişafı nəticəsində terminologiyada yeni-yeni terminoloci sistemlər formalaşmış, ayrı-ayrı sahələr üzrə terminlərin yaradılması prosesi baş vermişdir.

Son zamanlar hər iki dilin dilçilik sistemində sahə terminologiyasına aid tədqiqatların sayı çoxalmışdır. Bu da hazırkı dövrdə elmi-texniki tərəqqi ilə əlaqədar terminlərin artımı ilə bağlıdır. Terminlər dilə birdən-birə daxil olmur, onlar dilin daxili inkişaf qanunlarına uyuşandan sonra lüğət vahidi kimi formalaşır. Hər hansı bir leksik vahidin dilə daxil olması dillərin qarşılıqlı əlaqəsi şəraitində mümkün olur. Dillərin qarşılıqlı əlaqəsi dedikdə sözləmə hadisəsi nəzərdə tutulur. Sözləmə hadisəsi qanunayğun proses kimi, dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində köməkçi vasitələrdən biridir. Bu gün artıq alınma söz və terminlərin çoxu dilimizdə sistemləşdirilmiş və sabitləşmişdir.

Qeyd etməliyik ki, terminlər ictimai-siyasi quruluş ilə əlaqədar olaraq dəyişir. Bir zamanlar dilimizdə ictimai-siyasi quruluş ilə əlaqədar işlənən *sovet, raykom, kommunist, komsomol, sosialist, bolşevik* və s. terminlər artıq köhnəlmişdir. Həmin terminlərin əvəzinə bu gün həm Azərbaycan, həm də özbək dillərində bir sıra yeni siyasi terminlər işlənir.

Əvvəlki dövrlərdə alınma sözlərin əksəriyyəti yunan, latın və rus dillərindən ibarət idi. Müasir dövrdə isə Avropa dilləri üstündür. Deməli, dildə termin yaradıcılığı prosesi kortəbii həyata keçirilmir. Terminlər tələbat nəticəsində dilə daxil olur.

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 16 -

Qeyd etmək lazımdır ki, elmi üslubun zənginləşməsində terminlərin rolu böyükdür. Məhz dilə daxil olan hər bir yeni termin ayrı-ayrı elm sahələrində formalaşır və özünəməxsus yer tutur.

Dilə daxil olan terminlərin əksəriyyəti mətbuat vasitəsilə yayılır və insanların nitqində öz tətbiqini tapır. Azərbaycan mətbuatının sürətli inkişafı alınma terminlərin dildəşiyiciləri tərəfindən tanınmasına gətirib çıxarıb. Bu gün mətbuatın dilində yüzlərlə alınma termin və söz işlənir ki, onların yazılışı ədəbi dilin fonetik, leksik və qrammatik normalarına uyğun olmalıdır. Lakin ədəbi dilimizdə bir sıra alınmalar müxtəlif formalarda işlənir. Məs.: *kompyuter-kompyuter, prodüser-prodüsser, diesel-dizel, depressiya-depresiya və s.*

Bundan başqa, müəssisə, firma və ofislərə verilən adların əksəriyyəti alınmadır. Bu gün şəhərimizin küçələrində reklam lövhələrindəki leksemlərin çoxu əcnəbi dillərdə olur. Məsələn: *Ramstore, İmprashop, Caspian Shop, «Hagina»* gözəlik salonu, *«Pantamo»* geyim mağazası, *Medservis, İdeal dizayn* və s. Bu formada əcnəbi adların işlənməsi dilimizdə yabani səsləndir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan xalqının da dili onun milli varlığını müəyyən edən başlıca amillərdəndir.

Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Dil xalqın milli mədəniyyətinin tərkib hissəsidir. Azərbaycan dili bu gün dərin fikirləri ən incə çalarlarına qədər ifadə etmək qüdrətinə malik bir dil

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 17 -

dir.

Azərbaycan Respublikası öz dövlət müstəqilliyini əldə etdikdən sonra Azərbaycan dilinin daha da inkişaf etdirilməsi yolunda geniş üfüqlər açıldı.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il noyabrın 12-də referendum yolu ilə qəbul olunmuş Konstitusiyasında Azərbaycan dili dövlət dili kimi təsbit edilmişdir. İndi Azərbaycan dilinin özünəməxsus zəngin lüğət fondu, geniş ifadə imkanları, mükəmməl əlifbası vardır.

Ümummilli liderimiz H.Əliyevin 18 iyun 2001-ci il tarixli «Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında» fərmanı Azərbaycan dilinin sərbəst inkişafı və geniş tətbiqi üçün zəmin yaratmışdır. Bu fərman Azərbaycan dilinin cəmiyyətdə tətbiq dairəsinin genişləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi yolunda dövlət qayğısının artırılması deməkdir.

Ona görə də xalqımıza ulu babalardan miras qalan bu ən qiymətli milli sərvəti hər bir azərbaycanlı göz bəbəyi kimi qorumalı, ona daim qayğı ilə yanaşmalıdır. Bu, hər bir azərbaycanlının müqəddəs vətəndaşlıq borcudur.

1991-ci ildə Sovet imperiyası süqut etdikdən sonra tarixi zərurət kimi bütün türk xalqları müstəqillik əldə etdilər. Bu müstəqillik təkcə tarixilik baxımından deyil, həm də dil quruculuğu baxımından da böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, xalqlar öz milli konstitusiyalarını qəbul etdi və milli dillərini dövlət dili elan etdi-

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 18 -

lər.

Milli dillərə verilən bu status onların inkişaf perspektivini artırır və informativ dil kimi böyük dairəyə çıxmasına zəmin yaradırdı. Şübəsiz ki, burada dilin kommunikativliyini artırmaq məqsədilə bir sıra dildaxili və dilxarici proseslərin getməsi təbii idi.

Tarixi formasiyanın dəyişməsi ilk növbədə dillərin terminoloci sistemində öz əksini tapır. Yeni iqtisadi mühit iqtisadiyyat terminlərinin, siyasi şərait siyasi terminlərin, mədəniyyət, elm, təhsil sahəsindəki dəyişmələr, ordu quruculuğu və s. yeni terminlərin yaranmasına səbəb oldu.

Monoqrafiyada Azərbaycan və özbək dillərinin terminologiyası müqayisəli tədqiqata cəlb olunmuş, hər iki dilin materialları əsasında terminologiyanın formalaşması tarixi və termin yaradıcılığının əsas meyilləri izah edilmişdir. Məhz bu baxımdan təqdim olunan monoqrafiya aktuallıq kəsb edir.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, müxtəlif zaman kəsiyində Azərbaycan və özbək dillərinin terminologiyası bir sıra dəyişikliklərə uğramış, lakin onların yaranma meyillərində olan diferensial cəhətlər hələ də öyrənilməmişdir. Son dövrlərdə dillərin terminoloci sistemində daha çox alınma söz və məfhumların axını diqqəti cəlb edir. Müstəqillik illərində bilavasitə Avropa ilə siyasi-mədəni əlaqələrin inkişafı bir sıra məfhumlarla yanaşı, sözlərin də dilimizə daxil olmasına zəmin yaratdı. Həmin terminlərin isə müxtəlif sahələr üzrə

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 19 -

qruplaşdırılması tədqiqat obyektı kimi onların elmi cəhətdən öyrənilməsinə gətirib çıxarır. Məhz bu baxımdan dilçiliyin ayrı-ayrı sahələrinin müqayisəli öyrənilməsi təkcə Azərbaycan-özbək kontekstində yox, Azərbaycan-qazax, Azərbaycan-Türkiyə türkcəsi, Azərbaycan-türkmən paralelliyində də araşdırılmalıdır.

Tədqiqatın bu istiqamətdə aparılması türk dilləri üçün mühüm elmi nəticələr əldə etməyə imkan verir, onları informativ dil kimi dünyaya tanıdardı.

Monoqrafiyadan nəzəri cəhətdən terminoloci lüğətlərin yaradılmasında, sahə terminologiyasına dair monoqrafiyalarda, bakalavr və magistr pilləsində oxuyan tələbələr üçün kurs və diplom işlərində zəruri mənbə kimi istifadə oluna bilər. Bu əsər təkcə Azərbaycan dilçiliyi üçün deyil, eləcə də türkologiyada da böyük əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqat işi, o cümlədən bu dillərin terminologiyasının müqayisəli şəkildə öyrənilməsi üçün zəmin yaradır

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 20 -

I FƏSİL AZƏRBAYCAN VƏ ÖZBƏK DİLLƏRİNDƏ TERMINOLOGİYANIN İNKİŞAF YOLU VƏ TƏDQIQI TARİXİ

§1. Azərbaycan dilçiliyində terminologiyanın inkişaf yolu və tədqiqi tarixinə bir nəzər

Dillər yarandığı dövrdən söz və məfhum problemi ən mühüm fakt kimi qalmaqdadır. Sözlərin məfhum-ları ifadə etməsi, onların hansı prinsiplərə əsaslanması daim tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Sözlərin məfhum bildirmək prosesi dilin leksikasını iki hissəyə bölmüşdür.

1. Ümumi leksika
2. Xüsusi leksika

Ümumi leksika dilin və ya dialektin tərkibinə daxil olan sözlərin məcmusudur. Ümumi leksika dedikdə, dilin lüğət tərkibinin əsas fondu nəzərdə tutulur. Bu leksikaya daxil olan sözlərin səciyyəvi xüsusiyyətləri bunlardır.

1. Ümumi leksikaya daxil olan sözlər dildəşiyiciləri tərəfindən izahata ehtiyac duyulmadan istifadə edilir.

2. Ümumi leksikaya aid leksik vahidlər poliseman-tizmiyi ilə fərqlənir.

3. Bu leksikanı təşkil edən leksik vahidlər dilin bütün üslubları üçün xarakterikdir.

*Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə
termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010*

- 21 -

Bu əlamətlərin sayını artırmaq da olar. Lakin biz burada səciyyəvi əlamətləri nəzərdən keçirmişik.

Xüsusi leksikaya daxil olan sözləri isə aşağıdakı kimi karakterizə etmək olar:

1. Buraya daxil olan sözlər əsasən dar çərçivəni əhatə edir. Lakin xüsusi leksikaya aid olan sözlərin dil-daşıyıcıları tərəfindən mənimsənilməsi eyni səviyyədə olmur. Onların bəziləri tez bir zamanda ümumişləklilik qazanır. Digər bir qismi isə ayrı-ayrı elm sahələrinin leksik vahidi kimi formalaşır.

2. Xüsusi leksikaya aid olan leksik vahidlərin çoxu alınma sözlərdən ibarət olur. Belə alınmaların əksəriyyəti isə beynəlmiləl səciyyəvi daşıyır.

3. Bu cür leksik vahidlər çoxmənalılığa malik olurlar.

Dilçilikdə bu və ya digər xalqın milli terminologiyasının yaranma tarixi haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. V.Vinoqradoy yazır: «Terminologiyanın tarixinin öyrənilməsi məsələsi təkcə milli-tarixi problem olmayıb, həm də beynəlmiləl dünya elminin bəşər sivilizasiyasının, dünya xalqlarının mədəni əlaqələri tarixi və xalqların ictimai birliyi problemidir»¹.

Zənnimizcə, terminologiyanın öyrənilməsi təkcə dilçilik problemi deyil. Milli problem kimi terminologiyanın öyrənilməsi ictimai şəraitlə bağlıdır. Terminologiya ictimai quruluş baxımından inkişaf edir, yenilə-

¹ Виноградов В.В. Вступительное слово. //Вопросы терминологии. М., Изд-во АН СССР, 1961, с.17

şir və zənginləşir.

Son illərdə terminologiyaya aid bir sıra əsərlər yazılmış, onların alınma yolları, yaradılması üsulları haqqında əhəmiyyətli fikirlər söylənilmişdir.

Azərbaycan dilçiliyində terminologiyanın tədqiq tarixi o qədər də qədim deyildir. Azərbaycanda terminologiyanın tam elmi şəkildə öyrənilməsi XX əsrin II rübündən başlamışdır. Doğrudan da, XX əsr Azərbaycan dilçiliyində terminologiya sahəsindəki nailiyyətlərlə səciyyələnir. Xüsusilə, 60-70-ci illərdə, Azərbaycan dili terminologiyasının həm nəzəri cəhətdən, həm də ayrı-ayrı sahələrinin tədqiqi, mövcud təsnifata münasibət, terminoloci səciyyəyə daşıyan vahidlərin incə məqamlarının üzə çıxarılması və başqa məsələlər müxtəlif terminoloqların əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Bu sahədə M.Qasımovun tədqiqatları daha xarakterikdir. İlk dəfə olaraq professor M.Qasımov terminlərin elmi əlaqələrə söykənən geniş izahını vermişdir. Terminologiyanın tədqiqi tarixində onun 1967-ci ildə «Azəri dilində terminlər necə yaranır» və 1973-cü ildə nəşr edilmiş «Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları» əsərləri xüsusi yer tutur. Öz dövrü üçün əhəmiyyətli olan bu əsərlər terminlərin bütünlüklə və elmi şəkildə öyrənilməsində mühüm rol oynamışdır¹.

«Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları» əsəri terminologiyaya həsr edilmiş müstəqil bir iş və onun ayrıca məsələ kimi tədqiqində ilk addım idi. Ümu-

¹ Qasımov M.Ş. Azəri dilində terminlər necə yaranır. Bakı: Azərənşr, 1967, s.40

miyyətlə, Azərbaycan diliçiliyində terminlərin elmi təhlili M.Qasimovun adı ilə bağlıdır. Məhz terminologiya sahəsində olan dilçilik baxışları ondan sonra gələn bir sıra terminoloqlar tərəfindən inkişaf etdirilmişdir.

M.Qasimov Azərbaycan dili terminologiyasının tarixini üç dövrə ayırmışdır:

1. XII-XIII əsrlərdən XIX əsrin 30-cu illərinə qədərki dövr (Azərbaycan ədəbi dilinin ümumxalq dili əsasında formalaşması və inkişaf etməsi dövrü).

2. XIX əsrin 30-cu illərindən Azərbaycan Sovet hakimiyyəti qurulana qədərki dövr (milli dil əsasında vahid ədəbi dilin yaranması və sabitləşməsi dövrü).

3. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonrakı dövr¹ Yuxarıdakı dövrləşdirmədən belə nəticəyə gəlmək olar ki, termin həm də tarixi kateqoriyadır. Çünki xalqımızın möhtəşəm sənət abidəsi olan «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində terminologiyanın müxtəlif sahələrinə – hərbi, dini heyvandarlıq, musiqi, tibbi və ədəbiyyata aid çoxlu sayda terminlərə rast gəlmək olur. Hərbi: *çavuş-gözətçi, cəsus, xəncər, qırım-döyüş, yigid*; musiqi: *qopuz musiqi aləti*; heyvandarlıq: *döl-heyvanın balası, yund-at*; tibb: *sayru-xəstə, həkim, məlhəm, ədəbiyyat: hekayət, oğuznamə, boy*.

Elmi terminlərin inkişaf tarixinə nəzər salsaq görərik ki, M.Kaşğarının «Divani-lüğət-it-türk» əsərində də heyvandarlığa, təbabətə, zoologiyaya, coğrafiyaya, astronomiya və bitkiçiliyə aid terminlər toplanmış və

¹ Qasimov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, s. 43

qeydə alınmışdır: *qoç, qoyun, şişək, təkə, laçın, qunn-duz, köl, teniz, yulduz, bürc, zəfəran, yovşan və s.*

Bundan əlavə, burada bir sıra dilçilik terminləri də işlədilmişdir: *kök* – «əsas», «*kök*»: «*heca*», *yazıq*, «*yazı*» və s.

Bu dövrdə işlənən ictimai-siyasi, elmi və fəlsəfi terminlərin əksəriyyəti ərəb və fars mənşəli idi. Bu da ərəb dilinin o dövr üçün aparıcı dil olması səbəbilə bağlı idi.

II dövr rus dili və Azərbaycan dilinin öz sözlərindən ibarət olan terminlərlə daha çox xarakterikdir. M.F.Axundov və H.Zərdabi həm dilin öz lüğət tərkibini, həm də dialekt və şivələrdən istifadəni termin yaradıcılığı üçün mənbə götürmüşlər.

Satıcı, məcmuə, məcəllə, nəsr, nəşriyyat, inşa, ix-tira, paytaxt, üslub, təşəkkür, təhqiqat kimi terminlər ilk dəfə olaraq M.F.Axundov tərəfindən işlədilmişdir. M.F.Axundovun dilində çoxlu sayda *sovet, pasport, aktyor, pyes, induksiya, deduksiya, medal, qəzet* kimi rus dilinə məxsus terminlər işlənmişdir. Bundan başqa, müəllifin əsərlərində bir sıra ərəb, fars və Avropa mənşəli dilçilik terminləri diqqəti cəlb edir: *isim, orfoq-rafiya, kəlm, hürufi-samitə* və s.

«Əkinçi» qəzetinin dilində isə H.Zərdabi ictimai-siyasi, iqtisadi elmlərə, coğrafiya, geologiya, tibb mətbuat və kənd təsərrüfatına aid müxtəlif terminlər işlədilmişdir: *şəhadətnamə, qətnamə, millət, çap, çapxana, ildırım, zəlzələ, dolu, nəbz, ciyər, böyrək, mal-qara*,

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 25 -

koton, yerkökü, xış, şum və s; hərbi: general, dəmir-köynək gəmi.

M.Qasımov Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan dilində terminologiyanın inkişafını dörd dövrə bölər.

1. 1920-1929-cu illər
2. 1929-1944-cü illər
3. 1944-1952-ci illər
4. 1952-ci ildən sonrakı dövr¹

1920-1929-cu illər. 1922-ci ildə N.Nərimanov və S.Ağamalıoğlunun təşəbbüsü sayəsində Azərbaycan Xalq Komissarları Şurası yanında İstilah Komissiyası yaradıldı. Bu komissiyanın Xalq Komissarlar Şurası yanında birillik fəaliyyəti dövründə gördüyü işlər sonralar respublikamızda termin yaradıcılığı sahəsində bir sıra tədqiqatlar üçün başlanğıc olmuşdur. İstilah Komissiyası 1923-cü ildə Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi yanına köçürülmüş və S.Ağamalıoğlunun sədrliyi altında fəaliyyətini davam etdirmiş, həmin dövrdə riyaziyyata, coğrafiyaya, ictimai sahəyə aid sözlüklər hazırlanmışdır.

Məlumdur ki, termin məsələsi təkcə bu günün problemi deyil. Bu problemin həlli həmişə türkoloqların, dilçilərin müzakirə obyektı olmuşdur.

1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci Ümumittifaq Türkoloci qurultayın mühüm problemləri içərisində türk xalqlarının əlifba, imla məsələləri ilə yanaşı, ter-

¹ Qasımov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, s.67

min məsələsi də müzakirə olunmuşdur. Türkoloci qurultay termin yaradıcılığında bir sıra elmi istiqamətlər müəyyənləşdirdi:

1. Termin yaradıcılığı üçün üç mənbə götürülməlidir: yerli ümumtürk mənbəyi, ərəb və fars, rus və Avropa dilləri; 2. Əcnəbi dillərdən termini nadir hallarda, dilin bütün daxili imkanları istifadə olunduqdan sonra alınmalı; 3. Bir qayda olaraq kök sözləri götürmək, alınan söz mənşə dilin tərkibindən kənara çıxmamalıdır. 4. Alınan sözlər ahəng normasına sığışdırılmalıdır. 5. Hərfi tərcümədən və süni söz yaratmaqdan imtina edilməlidir. 6. Mürəkkəb ixtiralarından yerli səs qanunlarının verdiyi imkan əsasında və müəyyən ölçü həddi ilə istifadə olunmalıdır¹.

Müasir Azərbaycan dilinin termin yaradıcılığında II bəndin tövsiyələri yerinə yetirilmir.

1928-ci ildə Azərbaycan Xalq Maarifi Komissarlığı yanında Baş Elmi Müəssisələr İdarəsi təşkil olunduqdan sonra terminologiya ilə əlaqədar bütün işlər həmin idarəyə tapşırılmışdı. Terminologiya məsələsini praktiki şəkildə və elmi əsaslar üzrə həll etmək üçün Baş Elmi Müəssisələr İdarəsi yanında Dövlət Terminologiya Komitəsi təşkil olundu.

Terminologiya Komitəsi bir sıra praktik məsələləri həll etdikdən sonra 1930-cu ilin əvvəllərində Azərbaycan Dövlət Elmi Tədqiqat İnstitutunun yanına köçürülmüş, burada elmi prinsiplər üzrə iş aparmağa

¹ Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı: Maarif, 1987, s.270

başlamışdır.

Terminologiya Komitəsi üç bölmədən və bir büro-dan ibarət idi. 1930-cu illərdə Azərbaycan dilinin terminologiyası şaxələnməmiş, müxtəlif sahələri əhatə etmişdir. Artıq bu dövrdə elm və texnikanın müxtəlif sahələri üzrə terminologiya formalaşmağa başlamışdır.

Terminoloci işin genişlənməsində 1931-ci ildə Bakıda çağırılmış dil konfransının da müəyyən rolu olmuşdur. Konfransda başqa məsələlərlə yanaşı termin yaradıcılığı məsələləri də müzakirə edilmiş, terminoloci lüğətlərin tərtibi üçün müəyyən prinsiplər irəli sürülmüşdür.

1944-cü ildə Bakıda Dil konfransı çağırıldı. M.Şirəliyevin həmin konfransdakı məruzəsində terminologiya sahəsində yol verilmiş nöqsanlar, terminologiyaya ehtiyac olmadan əcnəbi sözlərin gətirilməsi prinsipi zərərli bir prinsip kimi tənqid edildi.

1952-ci ildə Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin qərarı ilə Azərbaycan dilində terminologiya yaradılmasını qaydaya salmaq, elmi-tədqiqat müəssisələrində və ali məktəblərdə terminoloci işlərə rəhbərlik etmək məqsədi ilə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti yanında Terminologiya Komitəsi yaradıldı.

1952-ci ildən sonrakı dövrdə görülən işlərdə kəmiyyət və keyfiyyət etibarilə fərqli cəhətlər özünü göstərir. Azərbaycan dili həm təbiət, həm texniki, həm də ictimai-siyasi və iqtisadi terminlərlə zənginləşmişdir.

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 28 -

Terminologiyanın həm nəzəri cəhətləri, həm də müxtəlif sahələri tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Ə.Dəmirçizadə «Azərbaycan dilinin üslubiyyəti» adlı monoqrafiyasında bu məsələdən bəhs etmişdir.

Müəllif «Ümumişlək olmayan sözləri xüsusi sözlər adlandırır. Xüsusi sözlərin isə 90%-ni terminlər təşkil edir. Terminlər miqdarca ümumişlək sözlərdən qat-qat az olur. Lakin işləklik nisbətində gəldikdə əks halla rastlaşırıq, hətta terminlərin canlı ifadələrdə, cümlələrdə işlədilməsi bir sıra hallarda ümumişlək sözlərdən asılı olur və terminlər məhdud bilik sahəsi ilə əlaqədar dairədə işlənir»¹.

S.Cəfərov «Müasir Azərbaycan dili» əsərində terminlərin inkişaf yollarından bəhs edərkən yazırdı: «Azərbaycan dilində terminologi leksika özünün həqiqi mənasında XIX əsrin ortalarından yaranmağa başlamışdır. Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinə qədər zəif inkişaf etmiş bu leksika bu gün həm müxtəlifliyi, həm də kəmiyyəti etibarlı ilə çox zəngin bir sahəni əhatə edir. Müasir dövrün tələbi ilə elm sürətlə inkişaf edir. Hər sahəyə aid yeni terminlər meydana gəlir və terminologi leksikanın tərkibi gündən-günə zənginləşir»².

Terminologiyanın tarixinə dair irəli sürülən fikirlərdən Ə.Orucovla S.Cəfərov arasında bir yaxınlıq hiss olunur.

¹ Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, s.79

² Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1970, s.79

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 29 -

Terminologiyanın tədqiqi tarixində Ə.Orucovun 1983-cü ildə nəşr edilmiş «Azərbaycan dilində terminologiyanın vəziyyəti və gələcək inkişafı» adlı məqaləsi də xüsusi yer tutur. Bu məqalədə terminlərin izahı özünə müəyyən yer tapmışdır. Müəllif terminologiyanın formalaşmasını XIX əsrin IV rübünə aid edir. Belə ki, bu dövrdə Azərbaycanda həm kənd təsərrüfatı inkişaf edirdi, həm də neft sənayesi özünün yeni inkişaf mərhələsini keçirdi. Müəllif həmçinin terminologiyanın inkişafında «Əkinçi» qəzetini önə çəkir və bu sahənin inkişafında H.Zərdabinin əvəzsiz xidmətlərindən bəhs açır. H.Zərdabinin kitab və jurnallarında elə terminlərə təsadüf edirik ki, onlar ya ilk dəfə yaranıblar, ya da rus dili vasitəsilə dilimizə keçib məskunlaşıblar: *duma, zavod, komissiya, karantin*.

Ə.Orucov terminologiyanın öyrənilməsini bir dövlət tədbiri kimi qiymətləndirərək qeyd edir ki, «Bu sahənin öyrənilməsi Sovet hakimiyyətinin ilk illərində aktivləşir»¹.

M.Qasimovun terminlər haqqındakı ideyaları dilçilikdə çox geniş yayılmışdır. Müəllifin terminlərə münasibəti «Azəri dilində terminlər necə yaranır» əsərində diqqəti cəlb edir. Bu irihəcmli əsərin mərkəzində əsasən terminlərin yaradılması üsulları dayanır. Bu barədə danışarkən burada «Rus dilinə məxsus termin-

¹ Оруджев А.А. О состоянии и дальнейшем усовершенствовании терминологии на азербайджанском языке. //Проблемы разработки и упорядочения терминологии в Академиях наук союзных республик. М., Наука, 1983, с.173-174

lərin ekvivalent sözlərlə tərcümə edilməsi üsulunun adı çəkilir ki, buna da 1973-cü il nəşrindəki əsərində rast gəlmirik¹. 1973-cü ildə çap olunan «Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri əsasları» əsərində yeni bir üsulun adına rast gəlirik ki, bu da «Sözlərin qısdadılması və ixtisarı üsulu» (abbreviatura) adlanır².

Azərbaycan dilçiliyində terminologiyanın tədqiqi məsələləri ilə bağlı H.Həsənovun da maraqlı fikirləri vardır. Müəllif 1988-ci ildə nəşr etdirdiyi «Müasir Azərbaycan dilinin leksikası» əsərində terminləri mənşəyinə, strukturuna və işlədilməsinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

Terminlər strukturca iki cür olur:

1) Birsözlü terminlər: (fonem, morfem, leksem, antonim)

2) Sözbirləşməli – terminlər: (lüğət fondu, ahəng qanunu, sifət dərəcələri)

Terminləri mənşəcə əsasən iki yerə bölmək olar:

1. Milli terminlər.

2. Alınma terminlər

Milli terminlər müxtəlif elm və peşə sahələrindəki anlayışları ifadə etmək nəticəsində yaranır. Alınma terminləri işlədilmə və dilimizin müasir inkişaf tələbləri baxımından iki qrupa ayırmaq olar:

1. Müasir tələblərə uyğun və anlayışları dəqiq ifadə edən terminlər. 2. Müasir tələbləri ödəməyən, anla-

¹ Qasımov M.Ş. Azəri dilində terminlər necə yaranır. Bakı: Azərnəşr, 1967, s.8

² Qasımov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, s.12

yısların təbiətinə uyğun gəlməyən terminlər. Birincilərə geniş yer vermək, işlədilməsini uğurlu hesab etmək olar: ikinciləri sıxışdırıb aradan çıxarmaq lazımdır¹.

H.Həsənov digər müəlliflərdən fərqli olaraq Azərbaycanca terminologiyanın tarixini XI-XIII əsrlərə aid edir. H.Həsənovun bu mövqeyi təbii ki, digər dilçilərin mövqeyindən fərqlənir. Onun terminologiyanın formalaşma tarixinə münasibətində istiqamətlərin bambaşqa olması göz qabağındadır.

Həmçinin H.Həsənov terminologi leksika adı altında peşə-sənət, ictimai-siyasi, idman və hərbi leksikanı nəzərdə tutur. H.Həsənovun termin və terminologiya məsələlərinə dair yürütdüyü fikirlərlə razılaşmaq olar.

Dilçilikdə bu və ya digər xalqın milli terminologiyasının nə vaxt yaranma tarixi haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bir qrup dilçilər hər hansı bir terminin yaranmasını qeyd-şərtsiz o xalqın təşəkkülü ilə bağlayır. Digər dilçilər isə dildə olan terminləri konkret tarixi dövrlə əlaqələndirməyi üstün tuturlar².

Terminologiyanın tədqiqinə dair ən sanballı əsərlərdən biri də «Azərbaycan terminologiyası problemləri» adlı məcmuədir. Məcmuədə 1988-ci il noyabr ayının 25-26-da keçirilən terminologiya problemlərinə həsr olunmuş respublika elmi-praktik konfransının

¹ Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1987, s. 179

² Развитие терминологии на языках союзных республик СССР. Москва., «Наука», 1987, с. 5-6

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 32 -

materialları verilmişdir. Burada Azərbaycan terminologiyasının qarşısında duran vəzifələr, terminoloci lüğətçilik, terminologiya və nitq mədəniyyəti, terminologiya və orfoqrafiya ilə bağlı bir sıra ümumi-nəzəri və praktik məsələlər öz əksini tapmışdır.

Qeyd edək ki, 1982-ci ildə Terminologiya Komitəsi terminologiya məsələlərinə həsr olunmuş respublika elmi konfransını keçirmişdir. Bu konfransda terminlərin nəzəri və praktik məsələləri ön plana çəkilmiş, alimlərin məruzələri dinlənilmişdir. Bu elmi konfransı keçirməkdə əsas məqsəd Terminologiya Komitəsinin fəaliyyətinə ictimaiyyətin diqqətini cəlb etmək; komitənin qarşısında duran vəzifələri dəqiq müəyyənləşdirmək: onun işini daha da sürətləndirməkdir.

Dilin terminoloji baxımdan müntəzəm şəkildə müasirləşdirilməsi çox vacib məsələ kimi 1982-ci ilin konfransında müzakirəyə qoyulmuşdur. Müasirləşmə elə bir prosesdir ki, o, dövrün, zamanın tələbinə bağlıdır. Hal-hazırda terminologiya bu tələbatı qismən də olsa ödəyir. Terminologiyada müasirlik axtarmaq bir az qeyri-müəyyənlik yaradır. Ancaq termin yaradıcılığın prosesi dil hadisəsi olduğu üçün müasirliyi terminologiyada qəbul etmək mümkündür. Çünki dil hadisəsi özü də cəmiyyətdə baş verən ictimai, siyasi və iqtisadi əlaqələrlə bağlıdır. Bu gün xalqın həyatında baş verən müasirlik onun dilində, nitqində və lüğət fondunda yeni-yeni leksik vahidlərin formalaşması ilə nəticələndi.

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 33 -

Həmin konfrans terminoloci məsələlərə aydınlıq gətirdi. Məhz bundan sonra 1984, 1987, 2002, 2003-2004-2005-ci illərdə «Terminologiya məsələləri» adlı toplular çap olundu. Məsələnin təhlilinə keçməzdən əvvəl qeyd etməliyik ki, biz problemi ən ümumi şəkildə qoymaq və müxtəlif məcmuələrdə olan müsbət məqamları təqdim etmək niyyətindəyik.

1984-cü ildə nəşr olunmuş topluda dilimiz və terminologiyamız, müasir Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı məsələləri, termin və ümumxalq dili, bunlar üçün əsas mənbə kimi problemlər, həmçinin sahə terminologiyası məsələləri – (idman, hərbi, hüquq, tibii) işıqlandırılmışdır.

«Terminologiya məsələ»lərinin 1987-ci il nəşrində «termin və terminologiya» anlayışları M.Qasimov tərəfindən izah olunmuş, dialekt sözlərinin termin yaradıcılığında istifadəsi məsələsi öz əksini tapmışdır. Tədris işlərində terminlərin əhəmiyyəti, ilk terminoloci lüğətlərimiz, terminlərin yaranmasında məcazların rolu kimi məsələlərə də bu topluda aydınlıq gətirilmişdir. 1990-cı ildə nəşr olunmuş toplu isə 1984 və 1987-ci illərdəkilərdən bir qədər fərqlidir. Belə ki, burada Qərbi Avropa mənşəli alınmalar, terminologiyada sinonimlik və dubletlik, dilimizin terminologiyasının zənginləşməsi yolları haqqında məlumatlar diqqəti cəlb edir.

2002,2003-2004-2005-ci illərdə nəşr olunmuş «Terminologiya məsələləri» adlı məcmuədə isə terminologiyanın müxtəlif sahələrinə (ədəbiyyatşünaslıq, hüquq,

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 34 -

inşaat, hərbi, musiqi) aid məqalələr öz əksini tapmışdır.

1990-cı illərdən sonrakı siyasi şərait elmin digər sahələri kimi, terminologiyanın da inkişafına təkan verdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, müstəqillik mərhələlərini xüsusi olaraq tədqiqata gətirmək lazımdır. Bu halda bir çox nəzəri anlayışlarla kifayətlənmək lazım gəlir.

Müstəqillik illərində terminologiya məsələlərinə aid məcmuə 2002-ci ildə nəşr olundu. Təsədüfi deyil ki, bu məcmuədə problemlərin məcrası da dəyişmişdir. Burada terminologiyada ana dilinə məxsus sözlərə üstünlük verilməsi, alınma terminlərin leksik cəhətdən semantik mənimsənilməsi, müstəqil mətbuatın dilində gedən proseslər haqqında məlumatlar diqqəti cəlb edir.

Azərbaycan xalqı müstəqillik qazandıqdan sonra onun terminoloji leksikasında alınma terminlərin sayı xeyli artmışdır. Bu cür alınmalar ilk növbədə mətbuatın dilinə nüfuz edir. Dilimizə daxil olan alınmaların elmi şəkildə araşdırılması terminologiyanın inkişafına təkan verir. Son on ildə terminologiya sahəsində alınma terminlərin tədqiqi diqqəti cəlb edir. Belə istiqamətdə aparılan tədqiqatlardan biri də N.Məmmədlinin «Alınma terminlər» əsəridir. Müəllif əsərdə ilk planda alınma terminlərə çox geniş yer verir.

Terminologiyaya aid yazılmış əsərlərdə alınma termin məsələsinə dəfələrlə toxunulmuş və bəzi fikirlər

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 35 -

söylənmişdir. Lakin N.Məmmədlinin tədqiqatında bu məsələ tam mənası ilə aydınlaşdırılmışdır. Müəllif özündən əvvəlki dilçilərdən fərqli olaraq «alınma termin» anlayışına yeni məna vermiş, ümumi də olsa, bir sıra maraqlı fikirlər söyləmişdir. N.Məmmədli «Alınma terminlər» adı altında ərəb, fars, rus və Avropa mənşəli terminləri qruplaşdırmışdır

XIX əsrin II yarısına milli elmi terminlərin yaranmasınadək Azərbaycanda işlənən elmi terminlərin əksəriyyəti ərəb-fars mənşəli olmuşdur.

«Azərbaycan dilində funksionallaşmış ərəb və fars mənşəli terminlərin struktur tiplərinin, əsas anlayış sahələrinin tədqiqi Azərbaycan dilinin arxaik termin fondu, yaradıcılığı, sistemini bu dillərin qarşılıqlı əlaqələrini, münasibətlərini öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, terminologiyamızın formalaşması, inkişafı və zənginləşməsində ərəb və fars mənşəli terminlərin tarixi rolu, xidməti vardır»¹.

XIX əsrin II yarısından başlayaraq müstəqillik illərinə qədər Azərbaycan dilinin elmi-texniki terminologiyasının alınma mənbəyi əsasən rus dili olmuşdur.

1920-1930-cu illərdə dilimizin lüğət tərkibinə daxil olmuş rus mənşəli terminlərin bir qismi sonralar sabitləşmiş (*duma, kolxoz, sovxoz, zavod*), başqa bir qismi ədəbi dildə vətəndaşlıq hüququ qazana bilməmiş, ümumişlək Azərbaycan dili terminləri və semantik kalkaları ilə əvəz olunmuşdu. (*otçət - hesabat*,

¹ Məmmədli N.B. Alınma terminlər. Bakı: Elm, 1997, s.14-15

*vıstavka - sərgi)*¹.

Avropa mənşəli alınma terminlərin işlənmə hüququ bu gün xeyli artaraq terminologiyanın inkişafına müsbət təsir göstərmişdir.

Avropa mənşəli alınma terminləri N.Məmmədli aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

I. Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli alınma terminləri xronologiyaya görə ayırmaq olar. Xronoloci təsnif, yəni alınma terminlərin reseptor - Azərbaycan dilində qeydə alınması. Bunların hər üçünü birləşdirən dildaxili və dilxarici səbəblər vardır. Dildaxili səbəblərə: a) müəyyən yeni əşya və anlayışın adını bildirən ekvivalent sözün olmaması. b) təsviri izahın əvəz olunması, c) çoxmənalılıq və ya omonimliyin qarşısı alınmaq üçün kommunikativ dəqiqliyə meyillilik, ç) müəyyən mənanın detallandırılması, bəzi mənə çalarının fərqləndirilməsi.

Dilxarici səbəblər isə aşağıdakılardır: a) başqa xalqların mədəni təsiri. b) sosial təbəqələrin yeni terminləri qəbul etməsi, c) müxtəlif dilli ölkələrdə şifahi və yazılı əlaqələrin olması.

II. *Dilimizdəki Avropa mənşəli alınma terminləri maddi keyfiyyətlərinə görə iki qismə ayırmaq olar.*

1. Birbaşa lüğəvi alınmalar və kalkalar.

Birbaşa alınmalar leksik vahidlərin maddi formasına və mənasına, kalkalar isə yalnız mənasına və semantik strukturuna görə xarakterizə olunur.

¹ Yəni orada, s.86

III. Sistem təsnifatına görə Avropa mənbəli alınma terminləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Birbaşa alınmalar (bunlar terminologiyamızda nisbətən azlıq təşkil edir.)

2. Vasitəli alınmalar. (Əsasən rus dilindən)

3. Morfem alınmaları. Bu bölgədə yeni sözlər yaranan alınma kök və derivasiya morfemləri nəzərdə tutulur.

IV. İnternasionallığına və mənşəyinə görə¹.

N. Məmmədli alınma terminlər haqqındakı fikirlərini 1998-ci ildə nəşr etdirdiyi «Yunan və latın mənşəli terminlər» adlı monoqrafiyasında davam etdirir. Əsərin quruluşu daha çox lüğət formasındadır. Lüğətdə mindən artıq yunan və latın mənşəli termin toplanmışdır. Həmin terminlərin rus və Azərbaycan dillərində söz və morfem qarışıqları izah olunmuşdur.

Terminologiyanın nəzəri əsaslarından başqa, internasionalizmlərin də öyrənilməsinə dair elmi əsərlər yazılmışdır.

Bu baxımdan S. Xəlilovanın «İnternasional terminlər» əsəri elmi yenilikləri ilə nəzərimizi cəlb edir. İctimai-siyasi, internasional terminologiyanın yaranması və tədqiqi tarixindən danışarkən müəllif qeyd edir ki, «İnternasional termin və terminologiya anlayışlarının formalaşması XVII-XVIII əsrlərə aiddir².

Müstəqillik illərində çap olunmuş monoqrafiya-

¹ Məmmədli N.B. Alınma terminlər. Bakı: Elm, 1997, s. 140-142

² Xəlilova S.N. İnternasional terminlər. Bakı: Maarif, 1991, s.41

lardan biri də T.Quliyevin «Terminoloci yeniləşmədə əvəzətmə meyilləri» adlı əsəridir.

Əsərdə XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərinə məxsus yazılı nümunələr tədqiqata cəlb olunmuşdur. Bunun da səbəbi Avropa dillərinə məxsus sözlərin Azərbaycan dilinə XIX əsrdən etibarən keçməsidir. Dildə bir proses kimi müşahidə olunan terminoloci yeniləşmə daima ictimai həyatda baş verən siyasi, mədəni, texniki hadisələrlə müşahidə edilir.

Əsərdə işlənən *advokat (vəkil)*, *arenda (icarə)*, *çinovnik (məmur)*, *tema (mövzu)*, *teoriya (nəzəriyyə)* kimi terminlər XX əsrin əvvəllərinə məxsus terminologiya üçün yeniləşmə sayılsa da, müasir Azərbaycan dilinin terminoloci sistemində norma hüququ daşıya bilmir. Bu terminlər ona görə öz dövrü üçün yenilik hesab edilirdi ki, onlar həmin dövrü səciyyələndirən sosial hadisələrlə bağlı yeni informasiyaları əks etdirirdi.

Son zamanlar terminologiyanın müxtəlif sahələri nə dair çoxlu sayda tədqiqatlar aparılmış, onun yaranma və inkişaf yolları haqqında xeyli əsərlər dərc olunmuşdur. O cümlədən, sahə terminologiyası içərisində hərbi terminologiyaya aid əsərlərin son on ildə başqa sahələrə nisbətən çox olması daha maraqlıdır. Bu baxımdan Azərbaycanda yüksək səviyyəli ordu quruculuğu hərbi terminologiya sahəsində tədqiqatları daha geniş planda öyrənməyə imkan yaradır.

Müəlliflər öz əsərlərini müxtəlif aspektlərdən təhlil etmişlər. D.Bağışov 1990-cı ildə «Azərbaycan dilinin

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 39 -

hərbi terminologiyası»¹; 1995-ci ildə Y.Məmmədli «Azərbaycan dilində hərbi terminlərin tarixi – müqayisəli təhlili»²; 2000-ci ildə İ.Qasimov «Müasir Azərbaycan dilində hərbi terminlərin yaranma yolları»³ və 2001-ci ildə «Azərbaycan dilində hərbi terminoloji leksikanın təşəkkülü və inkişafı»⁴ adlı əsərlər yazmışlar.

Azərbaycan dilçiliyində bu mövqeyin ardıcıl müdafiəçisi İ.Qasimov özünün «Azərbaycan dilində hərbi terminoloji leksikanın təşəkkülü və inkişafı» adlı əsərində ayrı-ayrı dövrlərdə mövcud olmuş hərbi leksika, onun keçdiyi yollar və dəyişikliklərə münasibətini çox aydın, konkret şəkildə bildirir.

Tədqiqatçı cəmiyyətin tarixində baş verən ictimai-siyasi prosesləri nəzərə alaraq Azərbaycan dilində hərbi terminoloji leksikanın inkişaf tarixini aşağıdakı kimi dövrləşdirmişdir:

I dövr: Ta qədim dövrlərdən islama qədərki dövr.

II dövr: VII-XIX əsrlər

III dövr: XIX əsrin əvvəllərindən XX əsrin əvvəllərinə qədərki zamanı əhatə edir.

IV dövr: XX əsrin əvvəllərindən – respublikamızda ictimai-siyasi quruluşun dəyişməsi ilə başlanır və

¹ Bağışov D.H. Azərbaycan dilinin hərbi terminologiyası. Fil. elm. nam. ...dis. Bakı, 1990

² Məmmədli Y. Azərbaycan dilində hərbi terminlərin tarixi-müqayisəli təhlili. Fil. elm. nam. ...dis. Bakı, 1995

³ Qasimov İ. Müasir Azərbaycan dilində hərbi terminlərin yaranma yolları. Bakı: Nurlan, 2000

⁴ Yəni orada

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 40 -

90-cı illərin əvvəllərinə qədər davam edir¹.

S.Sadıqova Azərbaycan dilçiliyində terminologiyanın inkişafı üçün öz töhfələrini verən alimlərdəndir. Onun elmi-nəzəri məqalələrindən başqa, 1997-ci ildə «Azərbaycan dilində fizika-riyaziyyat terminologiyasının formalaşması və inkişafı»², 2002-ci ildə isə «Azərbaycan dilində terminologiyanın nəzəri problemləri»³ adlı əsərləri çap olunmuşdur.

«Azərbaycan dilində terminologiyanın nəzəri məsələləri» əsəri terminlərin elmi-nəzəri cəhətdən mükəmməl təhlili ilə diqqət cəlb edir.

S.Sadıqovanın maraq doğuran tədqiqatlarından biri də «Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı»⁴ əsəridir. Burada terminologiyanın təşəkkül tarixi izlənilmiş və onun formalaşmasının geniş mənzərəsi açılmışdır. Müəllif terminologiyanın inkişafının ədəbi dilin inkişafı ilə bilavasitə əlaqədar olduğunu göstərir və buna uyğun olaraq Azərbaycan dilinin fizika-riyaziyyat terminologiyasının inkişaf tarixini aşağıdakı dövrlərə bölür:

1. VII-XIII əsrlərdən başlayaraq XIX əsrin 30-cu illərinə qədərki dövr; 2. XIX əsrin 30-cu illərindən

¹ Qasımov İ. Azərbaycan dilində hərbi terminoloci leksikanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı: Nurlan, 2001, s.18-19

² Sadıqova S. Azərbaycan dilində fizika-riyaziyyat terminologiyasının formalaşması və inkişafı. Bakı: Elm, 1997

³ Sadıqova S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Elm, 2002

⁴ Sadıqova S.A. Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı: Elm, 2005

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 41 -

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulana qədərki dövr; 3. Azərbaycanca sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonrakı dövr¹.

Qeyd etməliyik ki, Azərbaycan dilində sahə terminologiyası geniş öyrənilmiş, buraya həm lüğətçilik, həm də elmi monoqrafiyalar daxil edilmişdir.

Terminologiya Komitəsi 2001-ci ildə AMEA-nın Rəyasət Heyətinin qərarı ilə Terminologiya Komissiyası adlandırılmışdır. Dövlətimizin müstəqilliyi, Azərbaycan dilinin dövlət dili statusu alması, müstəqil və yeni təhsil sisteminin yaradılması prosesində Terminologiya Komissiyasının vəzifələri artmışdır. Bunu nəzərə alan Terminologiya Komissiyası aşağıdakı istiqamətdə iş aparır:

1. Elm və texnikanın, iqtisadiyyat və mədəniyyətin ayrı-ayrı sahələri üzrə terminoloci lüğətlərin hazırlanması və nəşri. Müstəqillik illərində bu sahədə böyük işlər görülmüşdür. Bu haqda «Terminoloci lüğətçilik» bəhsində söhbət açmışıq.

2. Mövcud terminlərin dövrü mətbuatda, televiziya və radioda, nəşriyyatlarda, idarə və müəssisələrdə düzgün tətbiqinə nəzarət.

3. Terminoloci dilçilik problemlərinin həlli.

2003-cü ilin iyulunda AMEA-nın Rəyasət Heyətində Terminologiya Komissiyasının yaranmasının 80 illiyinə həsr olunmuş elmi konfrans keçirilmişdir. Kon-

¹ Sadıqova S.A. Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı: Elm, 2005, s. 29-30

fransda bir sıra məruzələr dinlənilmiş, terminologiyanın zənginləşməsi yolunda lazımi tədbirlər görülmüşdür.

Azərbaycan dilçiliyində müxtəlif elm sahələrini əhatə edən terminlərin öyrənilməsi yeni bir hadisədir. Son illərdə terminologiya sahəsində edilən tədqiqlərə 1990-cı ildə R.Cəfərovun «Azərbaycan dilinin texniki terminologiyasında Qərbi Avropa mənşəli alınmalar»¹, 1994-cü ildə A.Cəfərovanın «Azərbaycan xalq təbabəti terminləri»²; 1997-ci ildə M.Abdullayevanın «Azərbaycan dilində xalçaçılıq terminləri»³, 1998-ci ildə P.Ağayevin «Mühərrik terminlərinin distributiv xüsusiyyətləri»⁴, S.Quliyevanın «Ədəbiyyatşünaslıq terminologiyasının nəzəri əsasları»⁵ və Ə.Məhsətinin «Azərbaycan kənd təsərrüfatı terminologiyasının semantik-struktur xüsusiyyətləri»⁶ və 2004-cü ildə K.Kərimovanın «Oğuz qrupu türk dillərində dilçilik terminlərinin müqayisəli tədqiqi»⁷ adlı əsərlərini misal gös-

¹ Cəfərov R.C. Azərbaycan dilinin texniki terminologiyasında Qərbi Avropa mənşəli alınmalar. Fil. elm. nam. ...dis. Bakı: 1990

² Cəfərova A. Azərbaycan xalq təbabəti terminləri. Fil. elm. nam. ...dis. Bakı, 1994

³ Abdullayeva M. Azərbaycan dilində xalçaçılıq terminləri. Fil. elm. nam. ...dis. Bakı, 1997

⁴ Ağayev P. Mühərrik terminlərinin distributiv xüsusiyyətləri. Fil. elm. nam. ...dis. Bakı, 1998

⁵ Quliyeva S. Azərbaycan dilində ədəbiyyatşünaslıq terminologiyasının nəzəri məsələləri. Bakı: Nurlan, 2003

⁶ Əsmət Məhsəti. Azərbaycan kənd təsərrüfatı terminologiyasının semantik-struktur xüsusiyyətləri. Bakı: Azər nəşr, 1998

⁷ Kərimova K.M. Oğuz qrupu türk dillərində dilçilik terminlərinin müqayisəli tədqiqi. nam. diss. avtoreferatı. Bakı, 2004

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 43 -

tərmək olar. Bu əsərlərdə termin və terminologiya məsələsinə toxunulmuş, onların alınma yolları, yaranma üsulları haqqında müxtəlif fikirlər söylənilmişdir.

Bütün bunlar göstərir ki, Azərbaycan dilçiliyində terminlər müəyyən inkişaf yolu keçmiş, onların nəzəri cəhətdən öyrənilməsində əhəmiyyətli addımlar atılmışdır. Terminologiya bir elm kimi özünün müxtəlif sahələri üzrə kifayət qədər ciddi təcrübə qazanmışdır.

Rus dilçiliyində Azərbaycan dilçiliyindən fərqli olaraq terminologiyanın öyrənilməsi tarixi daha qədimdir. Bu sahədə bir sıra işlər görülmüşdür.

1959-cu ildə A.Reformatskinin «Termin və terminologiya nə deməkdir»¹, 1968-ci ildə D.Lottenin «Terminologiya üzərində necə işləməli»², 1972-ci ildə «Terminologiya və norma»³, 1977-ci ildə V.Danilenkonun «Rus dilinin terminologiyası»⁴, 1987-ci ildə «SSR xalqlarının dillərində terminologiyanın inkişafı»⁵, 1982-ci ildə D.Lottenin «Alınma terminlər və termin elementləri»⁶ və 1989-cu ildə A.Superanskaya və başqalarının «Ümumi terminologiya»⁷ əsərləri çap olunmuşdur.

¹Реформатский А.А. Введение в языкознание. М., Учепдгиз, 1955, 400

² Лотте Д. Основы построения научно - технической терминологии. М., изд-во АН СССР, 1961

³ Терминология и норма. М., Наука, 1972

⁴ Даниленко В.П. Лингвистические требования к стандартизуемой терминологии. //Терминология и норма. М., «Наука», 1972

⁵ Развитие терминологии на языках союзных республик СССР.Москва, «Наука», 1987

⁶ Лотте Д. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминэлементов. М., Изд-во «Наука», 1982

⁷ Суперанская А.В. Литературный язык и терминологическая лексика. II

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 44 -

*§2. Özbək dilçiliyində terminologiyanın inkişaf yolu
və tədqiqi tarixinə dair bir nəzər*

XX əsr dilçiliyin başqa sahələrində olduğu kimi, terminologiya sahəsində də yeni dövr açır. Bu dövr ərzində terminologiya sahəsində bir sıra mühüm işlər görülmüşdür.

Dilin inkişaf yollarından birinin termin yaradıcılığı olduğu elm aləminə məlumdur. Qeyd etmək lazımdır ki, özbək dilçiliyində terminologiyanın öyrənilməsi tədqiqat obyektinə kimi gənc bir sahədir.

Özbəkistanda terminlərin normalaşması və təkmilləşməsi, elmi-texniki terminlərin öyrənilməsi 1920-ci illərə təsadüf edir. Məhz Özbəkistan Maarif Komissarlığının qərarı ilə məktəblərdə, tədris müəssisələrində elmin bütün sahələrinə aid terminlərin toplanması və öyrənilməsi məqsədilə Terminologiya Komitəsi yaradılmışdır.

1920-ci illəri Özbəkistanın dirçəliş illəri kimi qeyd etmək daha məqsədəuyğundur. Elmə, təhsilə olan diqqət bu illərdən formalaşmağa başlamışdır. Əlifba, orfoqrafiya, termin məsələsi digər türk xalqlarında olduğu kimi, Özbəkistanda da problemli məsələlərdən biri idi.

1921-ci ildə Özbəkistanda Ümumözbək qurultayı keçirildi. Bu qurultayda özbək dilinin əlifba və orfoq-

Проблемы разработки и упорядочения терминологии в Академиях наук союзных республик. М., Из-во «Наука», 1983

*Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə
termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010*

- 45 -

rayia məsələləri müzakirə olundu.

1922, 1923 və 1927-ci illərdə çağırılan elmi konfranslarda yalnız əlifba islahatının keçirilməsi haqqında olan məsələlər qarşıya qoyulurdu.

Türkmənstanda isə 1930-cu ildə ilk dəfə olaraq respublika elmi-dilçilik konfransı keçirildi. Konfransda türkmən ədəbi dilinin terminologiya və orfoqrafiya məsələləri haqqında bir sıra maraqlı məruzələr dinlənilirdi. Müqayisə zamanı Özbəkistanda bu cür məsələlərin daha tez formalaşmasının şahidi oluruq.

1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci Ümumittifaq Türkoloci qurultayda türk xalqlarının əlifba, imla məsələsi ilə yanaşı, terminologiya məsələsi də müzakirə olundu. Bundan sonra Özbəkistanda terminologiyaya ön öyrənilməsi ənənəvi xarakter almağa başladı.

Birinci Türkoloci Qurultaydan sonra ərəb və fars mənşəli terminlərə münasibət dəyişdi. Belə ki, izafət birləşmələri formasında olan terminlər daha çox mübahisə obyektinə çevrildi. Bir qrup dilçilər izafət tipli terminlərinin dildən çıxarılmasının tərəfdarı oldular.

1927-ci ildə Özbəkistanda «Əlifba» Komitəsi ilə yanaşı, «Dil və Terminologiya Komitəsi» yarandı. Terminoloci Komitə ilk öncə özbək dilinin elmi-texniki terminlərini aktiv şəkildə sistemə saldı.

Azərbaycanla müqayisədə Özbəkistanda Terminologiya Komitəsinin bir qədər gec yaranmasının şahidi oluruq.

Özbək dilçisi R.Daniyarov «Özbəkistanda termi-

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 46 -

nologiyanın inkişaf tarixini oktyabr çevrilişindən sonraya aid edir»¹.

1929-cu ildə Səmərqənddə I terminoloci konfrans keçirilmişdir. Konfrans özbək dilinin gələcək inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirməklə yanaşı, terminologiyanın da bir şöbə kimi inkişaf yollarını göstərmişdir. Elə həmin konfransda terminlərin orfoqrafiyası haqqında qərar qəbul edilmişdir.

R. Daniyarov özbək dilində terminoloci leksikanın inkişafından bəhs edərkən yazır: Özbək dilində «terminologiyayı genişləndirmək üçün dilin həm daxili imkanlarından, həm də internasionalizmlərdən istifadə olunsun». Lakin hər hansı bir elmi məfhumu ifadə edən milli söz tapılmadıqda, yaxud süni yolla yaratmaq mümkün olmadıqda internasionalizmlərə müraciət etmək daha məqsəduyğundur»².

Özbək millətçiləri dilin təmizlənməsi uğrunda mübarizə adı altında rus mənşəli terminləri sıxışdırır, əvəzində xalq kütlələrinə aydın olmayan qəliz ərəb-fars mənşəli terminləri dilə gətirirdilər. Bu qarışıqlığa son qoymaq üçün nəhayət, ən düzgün yol kimi özbək dilinin daxili imkanları hesabına termin yaratmaq və beynəlmiləl terminlərdən istifadə etmək yolu seçildi.

Özbək dilçiliyində terminlərin öyrənilməsinə baş-

¹ Данияров Р.Д. Исследование формирования и развития технической терминологии узбекского языка. Док.дисс.наук. Ташкент. 1982, с. 285

² Данияров Р.Д. Состояние терминологической работы в Узбекистане. //Проблемы разработки и упорядочения терминологии в Академиях наук союзных республик М., «Наука», 1983, с.9

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 47 -

lanıldı və onun ümumi məsələləri işlənib hazırlandı. Məsələyə keçməzdən əvvəl qeyd edək ki, terminologiyanın tədqiqi məsələsi R.Daniyarovun və başqalarının əsərlərində əks olunmuş, bir sıra tədqiqatçılar da bu məsələyə toxunmuşdur. Buna görə də terminlərin spesifik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək və özbək dilçiliyində terminologiya sahəsində olan tədqiqatlarla tanış olmaq zərurəti öz-özlüyündə aydın olur.

1937-ci ilə qədər Terminologiya Komitəsinin aktiv fəaliyyəti nəticəsində elmin ayrı-ayrı sahələrinə aid lüğətlər nəşr olunmuşdur. Bunlara misal olaraq «Riaziyyat terminləri lüğəti»¹, «Rusca-özbəkce pambıqçılıq terminləri lüğəti»², «Hüquq terminləri lüğəti»ⁿⁱ³ qeyd edə bilərik. Terminoloci lüğətlərin nəşri iqtisadiyyat, mədəniyyət kənd təsərrüfatı sahəsində də terminologiyanın inkişafına təkan verdi.

S.İbrahimov və N.Sayfulmulyukov kənd təsərrüfatı terminologiyasının toplanılmasında və öyrənilməsində əvəzsiz xidmətlər göstərmişlər.

1930-cu illərdə çap olunan terminoloci lüğətlərdə terminologiyanın inkişafında özbək dilinin daxili imkanlarından tam istifadə edilməməsi kimi çatışmazlıqlar mövcud idi. Həmçinin, elmi-texniki terminlərin zənginləşməsində mühüm rol oynayan rus dili internasionalizmi əhatəli şəkildə tədqiqata cəlb

и	и	зи	ж	өзб	кж	и	зи	тт	минл	и	шк	нт	Өзнәш			
ә	ф	лм	л	к	ж	өзб	кч	п	т	чылыг	т	минл	и	шк	нт	Өз
ШЧ																
н	ф	К	гиги	т	минлә	л	ғ	ти	шк	нт	Өзнәш					

Тәрәнә Шүкүрова. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 48 -

olunmamışdır. 1930-cu illərə qədər özbək dili terminologiyasının aktual, sırf nəzəri problemləri ilə bağlı bir tədqiqat işinin adını çəkmək çox çətindir. Terminologiya ilə bağlı nəzəri-metodoloji məsələlər dilçilərin diqqətini müəyyən mənada az cəlb etmişdir.

Məlumdur ki, bütün bu məsələlər tədqiqat daxilində öz həllini tapa bilər. Özbək dili terminologiyasının nəzəri cəhətdən öyrənilməsində aparılan tədqiqatlardan M.Tursunovanın «Terminologiya məsələləri»¹ adlı əsərini qeyd etmək olar.

Təqdim olunan bu əsərin əsas məqsədi odur ki, özbək dili terminologiyasının yığılıb qalmış bir çox məsələlərinə yenidən, terminoloji quruluşların bir sistem daxilindəki işığından baxsın və mövcud məsələlərin həll edilməsinin konkret nəzəri-metodoloji yollarını müəyyənləşdirsin.

Terminologiyanın nəzəri bazası öyrənildikcə aydındır ki, onların xüsusi sahələri də yaranmalı idi. Yəni, hər bir xüsusi tədqiqat müəyyən mənada nəzəri tədqiqatın işığında aparılmalıdır.

S.İbrahimovun «Fərqanə dialektinin xüsusi leksikası»² da elmi cəhətdən qənaətbəxş tədqiqat əsəridir. Bu əsərdə xalq dilində saxlanılmış terminlər toplanmış və terminoloji sistemin nəzəri əsasları öyrənilmişdir.

Ümumiyyətlə, özbək dilində işlənən elmi-texniki terminlərin bir qismi ərəb, fars və tacik dillərindən

УЗБ К Т И Л И Т М Ш Н Л И Г И Ш К Н Т Ф Н
З И Г И З М Н З Ё К Т И Л И Ш К Н Т

*Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə
termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010*

- 49 -

keçmişdir. Bu da tarixən ərəb və fars dillərinin aparıcı dil olması ilə bağlı idi.

XIX əsrin II yarısından özbək və rus dili əlaqələri daha müntəzəm olmuş, beləliklə, bu mərhələdə özbək dilinin leksikasının zənginləşməsi dövrü başlamışdır.

1920-30-cu illərdə özbək dilində köhnə ərəb və fars mənşəli terminlər internasionalizmlərlə əvəz olundu. Onların özbək dilinə keçməsi vasitəli alınmalar hesab olunurdu. Çünki internasionalizmlərin çoxu özbək dilinə rus dili vasitəsilə keçirdi: *fırqa-partiya, tibbiət-medicina, muxandis-inciner, dorilfunun-universitet*.

Məhz özbək-rus dil əlaqələri nəticəsində terminoloji sistemdə internasional terminologiya formalaşmağa başlamışdır. Beləliklə, özbəklər rus dili vasitəsilə terminoloji leksikanın zənginləşdirilməsini düzgün yol kimi seçmişlər.

Lakin terminologiya sahəsində tədqiqat üsulu həmişə eyni şəkildə davam etməmişdir. R.Daniyarov özbək dilinin terminləri üzərində böyük elmi iş aparmış və onun tədqiqatının nəticələri «Özbək dilinin texniki terminləri» əsərində əks olunmuşdur. Özbək dilçiliyində terminologiya sahəsində iri həcmli tədqiqat əsərlərinin çox az olduğu bir dövrdə R.Daniyarovun «Özbək dilinin texniki terminologiyası» əsəri terminologiya öyrənilməsi üçün çox qiymətli idi.

Özbək dilində elmi-texniki terminologiya öyrənilməsindəki nöqsanların əsas səbəblərindən biri dərslərin, dərs vəsaitlərinin, qəzet və curnalların il-

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 50 -

dən-ilə artan problemlərinin həll olunmaması idi.

R.Daniyarov terminologiyanın inkişafını ləngidən aşağıdakı nöqsanları qeyd edir:

1. Terminologi işlər ayrı-ayrı müəssisələrdə aparıldığından plansızlıq hökm sürür və bu işə mərkəzləşdirilmiş nəzarət yoxdur.

2. Terminologiyanın yaradılmasında elmi prinsiplərə riayət olunmur və əsas metodik vəsaitlər yaradılmır.

3. Terminologiyanın bir əsas problem kimi öyrənilməsinə və sahə terminologiyasına diqqət yetirilmir.

4. Özbək və rus dillərində yaranan terminologi lüğətlər günün tələbləri səviyyəsində deyil¹.

Sovet hakimiyyəti illərində özbək dili inkişaf etmiş və zənginləşmişdir. Bu da ilk növbədə sənayenin, kənd təsərrüfatının, elmin, mədəniyyətin və digər sahələrin tərəqqisi ilə bağlıdır.

1959-cu ildə Özbəkistanda keçirilən I Ümumittifaq Terminologi konfransda müxtəlif sahələrə aid terminologiyanın yaradılması və inkişafı kimi məsələlər müzakirə olunmuşdur

«1959-cu ildə Moskva şəhərində keçirilən SSRİ xalqlarının I Terminologi konfransında qeyd olunmuşdur ki, zərurət olmadan başqa dillərdən termin almağa ehtiyac yoxdur. Hər bir xalq öz daxili imkanları

¹ Данияров Р.Д. Исследование формирования и развития технической терминологии узбекского языка. Док.дисс.наук. Ташкент. 1982, с. 286

hesabına termin yaratmaqda haqlıdır»¹. Bu konfrans təkcə terminologiyanın inkişafını aktivləşdirmədi. Həm də özbək dilində elmi-texniki terminləri sistem kimi formalaşdırdı. Bir faktı söyləmək olar ki, konfransdan sonra qısa vaxt ərzində Özbəkistanda terminologiya sahəsində onlarca namizədlik dissertasiyası müdafiə olundu, çoxsaylı elmi məqalələr yazıldı və lüğətlər tərtib edildi. Belə müddəalar sovet dövründə dəfələrlə qeyd olunmuşdur. Bu cür məsələlər bu gün də aktualdır. Özbək dilinin rus dili ilə olan əlaqələri özbək terminoloci sisteminin inkişafına və zənginləşməsinə zəmin yaratmışdır.

1980-ci illər özbək terminologiyasında elm, texnika və mədəniyyət sahələri aparıcı yer tuturdu. 1984-cü ildə Özbəkistan SSR EA-ın nəzdində Terminoloci Komissiya yaradıldı. Bu komissiyanın qarşısına terminlərin toplanması, təkmilləşdirilməsi, bütün sahələr üzrə terminoloci lüğətlərin tərtibi kimi məsələlər qoyulmuşdu.

1991-ci ildə sovet imperiyası süqut etdikdən sonra bütün respublikalarda olduğu kimi, Özbəkistanda da durğunluq illəri özünü göstərirdi. Avropaya inteqrasiyanın nəticəsi kimi bir sıra yeni-yeni modellər, sahələr meydana gəldi. Həmin sahələr isə əks etdirən lüğətlərin tərtibatına böyük ehtiyac duyulurdu. Beləliklə, müs-

¹ Данияров Р.Д. Состояние терминологической работы в Узбекистане. //Проблемы разработки и упорядочения терминологии в Академиях наук союзных республик М., «Наука», 1983, с.288.

təqillik dövründə lüğətçilik daha geniş vüsət aldı.

K.Musayev, R.Daniyarov, A.Medvaliyev, E.Fazılovun və D.Rəşidovun özbək dili terminologiyasının öyrənilməsində əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Onların elmi fikirləri və araşdırmaları sovet hakimiyyəti illərindəki özbək dilinin termin yaradıcılığını əhatə edir.

Özbəkistan Terminologiya Komitəsi təşəbbüsü nəticəsində 1992-1993 və 2002-ci illərdə «Özbək dili terminologiyası» adlı məcmuələr çap olunmuşdur.

«Özbək dili terminologiyası»¹ məcmuəsinin 1992-ci il nəşrində sahə terminologiyası ilə yanaşı, bəzi terminlərin işlənmə tarixi, terminlərin milliləşdirilməsi haqqında məqalələr öz əksini tapır.

Müstəqillik illərində Özbəkistanda terminoloci tədqiqlərin aparılması M.Ramazanova, A.Xasanov, A.Aliev, K.Samadov və O.Miminov kimi dilçilərin adı ilə bağlıdır. Onlar müasir dövrün termin yaradıcılığını ayrı-ayrı aspektlərdən təhlil etmişlər.

«Özbək dili terminologiyası»² adlı məcmuənin 2002-ci il nəşrində müasir dövrün terminoloci lüğətçiliyi, ayrı-ayrı sahələrə aid yeni lüğətlər haqqında geniş məlumat verilir. Həmçinin, burada müstəqillik illərində Özbəkistanda keçirilən terminoloci konfranslar və onların elmi məlumatları öz əksini tapmışdır.

Müstəqillik dövründə Özbəkistanda Nazirlər Kabinetinin yanında «Dil Komissiyası» yaradıldı. 1991-ci

Узб к тили т м ш н лиги шк нт ф н

Узб к тили т м ш н лиги шк нт ф н

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 53 -

ildə Dil Komissiyası özbək dili və ədəbiyyatının tədrisinin inkişafını gücləndirmək haqqında bir sıra qərarlar qəbul etdi. Bundan başqa, Dil Komissiyasının özbək dili terminşünaslığının inkişafında da rolu oldu. 1991-ci il martın 19-da Terminologiya Komitəsinin keçirdiyi konfransda əsas məsələ bir sıra internasionalizmlərinin milliləşdirilməsi problemi idi. Bu problem isə qızgın müzakirələrə səbəb olmuşdur. Konfransda qeyd olunmuşdur ki, «Rus internasionalizmlərinin milliləşməsi dildə çatışmamazlıqlar yarada bilər»¹.

Bunun da aşağıdakı səbəbləri vardır.

1. Rus internasionalizmləri özbək dilində elə bir aparıcı mövqe tutur ki, onların milliləşməsi ciddi problemlərə səbəb ola bilər.

2. Terminlər lüğət tərkibinin elə leksik vahidlərdir ki, onların ya dəyişməsi, ya da başqa terminlərlə əvəz olunması elmi cəhətdən doğru deyil.

Bir qrup terminoloqlar isə belə hesab edirlər ki, özbək dilinə daxil olan rus və Avropa dillərinin lüzumsuz terminlərini asanlıqla milli terminlərlə əvəz etmək mümkündür. Konfransda daha sonra qeyd olundu ki, «Özbəkistan Respublikasının Konstitusiyasında işlənən terminlərin lüğəti yaradılmalı, mümkün qədər dilimiz rus və Avropa terminlərindən təmizlənməlidir»².

Bununla yanaşı, konfransda 1992-ci il martın 19-

Узб к тили т м ш н лиги шк нт ф н
Узб к тили т м ш н лиги шк нт ф н

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 54 -

da Daşkənddə qəbul olunmuş «Dövlət dili haqqında qanun»a əməl olunmasına dair Nazirlər Kabinetinin nəzarətinin gücləndirilməsi barədə «Terminologiya Komitəsinin rus beynəlmiləl terminlərinin milliləşdirilməsi haqqında» qanun qəbul olundu.

Konfransda o da qərara alındı ki, elm, mədəniyyət, mətbuat xidmətlərinin «Dövlət dili haqqında qanun»a necə əməl etməsini yoxlamaq üçün Terminologiya Komitəsinin mütəxəssislərindən ibarət Komissiya təsdiq olunsun. Özbəkistan Respublikasının Nazirlikləri, Komitələri və təşkilatları təsdiqlənmiş terminlərin işlənməsini təmin etsinlər.

Müstəqillik dövründə Özbəkistanda Terminologiya Komitəsi 1990-cı ilin fevralından fəaliyyətə başlamış, 1991-ci ildə Terminologiya Komitəsi ilk konfransını keçirmişdir. Elmi-texniki terminlərinin tərtibi haqqında elmi tövsiyələr konfransın gündəliyinə salınmışdır.

1994-cü ildə Özbəkistanda dövlət səviyyəsində latın əlifbasına keçid prosesi baş verdi. Ölkədə çap olunan qəzet, curnal, bülleten və kitablarla yanaşı, terminologi lüğətlərin də latın qrafikası ilə nəşri ənənəvi xarakter almağa başladı.

1996-cı ilin oktyabrında keçirilən Terminologiya konfransda iqtisadiyyata aid terminlər, 2000-ci ildəki konfransda isə müstəqillik dövründə yaranan terminlər haqqında problemlər müzakirə olundu. Texniki termin haqqında olan fikirlər isə 2001-ci ilin oktyab-

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 55 -

rında keçirilən konfransın gündəliyinə çıxarıldı.

Hal-hazırda Özbəkistanda elmi terminoloci lüğətlərin yaradılması prosesi gedir.

§3. Terminoloci lüğətçilik

Terminologiya - ayrı-ayrı elm, texnika mədəniyyət və s. sahələri əhatə edən məfhumları adlandıran leksik vahidlərin toplusudur. Terminlər geniş potensiala malik olduğu üçün müxtəlif sahələri əhatə edir: elmi terminologiya, elmi-texniki terminologiya, texniki terminologiya və s. Buna görə də çoxşaxəli terminoloci lüğətlərin tərtibinə böyük ehtiyac duyulur.

Hər bir dilin lüğət tərkibi xalqın tarixini və inkişafını, onun maddi və mənəvi sərvətini, ümumbəşəri mədəniyyətinin inkişafındakı rolunu əks etdirir. Buna görə də hər bir hansı bir dildə terminoloci lüğətlərin yaradılması həmin xalqın mədəni həyatında mühüm hadisə kimi qiymətləndirilir. Lüğətlərə termini seçmək üçün lüğətçini birinci növbədə elmi-texniki ədəbiyyatda geniş işlənən termin maraqlandırılmalıdır.

Hər bir elm sahəsinin özünəməxsus yüzlərlə termini vardır. Bu sahədə lüğətçi üçün çətinlik törədən məsələlərdən biri məhz bu terminlərdən hansının seçilib lüğətə daxil edilməsidir. Aydındır ki, heç bir lüğət insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində işlənən terminlərin hamısını əhatə edə bilməz.

Terminlərin əks olunduğu əsas mənbə terminoloci lüğətlərdir. Terminoloci lüğətlərdə milli terminlərlə ya-

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 56 -

naşı, beynəlmiləl və alınma terminlər də qruplaşdırılır.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq indiyə qədər elm və texnikanın, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə aid yüzlərlə terminoloji lüğətlər nəşr olunmuşdur. Elm və təhsilin inkişafında terminoloji lüğətlərin böyük əhəmiyyəti vardır. Çünki dilə daxil olan yeni terminlərlə yanaşı, müxtəlif sahələrə aid terminlərin də mənası, izahı bu cür lüğətlərin vasitəsilə aydınlaşır.

Dilə daxil olan hər bir yeni termin kütləvi informasiya vasitələrinin dilinə nüfuz etsə də, əsas mənbə kimi lüğətlər funksional imkana malikdir. Termin öz dövrü üçün aktivdirsə, yaxşı qəbul edildirsə, KİV-in dilində də bu cür mövqeyə malikdir. Terminoloji lüğətlərdə isə terminin qruplaşdırılması üçün onun aktivliyi, yeniliyi əsas şərtlərdən biridir.

Digər lüğətlərin tərtibindən fərqli olaraq terminoloji lüğətlərin formalaşması müəyyən prinsiplərə əsaslanır.

M.Qasımov terminoloji lüğətlərin formalaşması üçün bir sıra prinsiplər irəli sürür:

1. Terminoloji lüğətlər tərtib edilərkən ilk növbədə elm və texnikanın terminologiya cəhətindən ehtiyac hiss edilən sahələri nəzərə alınmalıdır.

2. Terminoloji lüğətlərin hansı sahələr üzrə yaradıldığı, nə qədər termin əhatə edəcəyi, eləcə də məqsədi və növü qabaqcadan müəyyənləşdirilməlidir. Bu iş respublikamızda elmin və texnikanın, mədəniyyətin inkişaf perspektivi ilə, azəri ədəbi dilinin inkişaf perspek-

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 57 -

tivi ilə əlaqələndirilməlidir.

3. Rusca-azərbaycanca terminoloci lüğətlər tərtib edilərkən rus dilindəki terminoloci lüğətlərdə mövcud olan ənənəyə əsaslanmaq lazımdır. Əgər elm və texnikanın bu və ya digər sahəsi üzrə sözlük yoxdursa, onda terminoloci lüğətlər üçün terminlər seçilməli və sistmə salınmalıdır.

4. Rusca-azərbaycanca terminoloci lüğətlərin sözlüyünə daxil edilən terminlər isim formasında, həm də adlıq halında işlədilməlidir.

5. Terminoloci lüğətlərdə internasional terminlərin rus dilindəki forması verilməlidir.

6. Terminoloci lüğətin sözlüyü elm və texnikanın müasir inkişaf mərhələsini əks etdirməlidir.

7. Artıq köhnəlmiş, yeni məfhumlara və anlayışlara müvafiq olmayan terminlər lüğətlərə daxil edilməməlidir.

8. Hamının qəbul etdiyi terminləri lüğətlərdə dəyişdirmədən dəqiq işlətmək lazımdır. Əgər bir termini başqa bir terminlə əvəz etmək, yaxud başqa bir mənada işlətmək zəruri olarsa, bu zaman yeni terminin yə-nində əvvəlki termini göstərməli, ya da terminin yeni mənada işlədilməsi haqqında əsaslı qeyd verilməlidir¹.

M.Qasimovun bu prinsiplərini ümumiləşdirərək kəmiyyətə daha azaltmaq olardı. Lakin indiki vəziyyətində də bu prinsiplər terminoloci lüğətlərin tərtibi

¹ Qasimov M.Ş.Azəri dilində terminlər necə yaranır. Bakı:Azərneşr,1967, s. 41-42

üçün etalon ola bilər.

Terminoloci lüğətçiliklə bağlı olan fikirlər 1997-ci ildə B.Cəfərova tərəfindən nəşr etdirilmiş «Terminoloci lüğətçilik məsələləri»¹ adlı əsərdə geniş şərh olunur.

Müəllif terminoloci lüğətləri aşağıdakı kimi təsnif etmişdir:

1. Təqdim edilən dillərin sayına görə – birdilli, ikidilli, çoxdilli.

2. Terminlərin sayına və izahına görə – izahlı və ensiklopedik.

3. Təqdim olunan sahə və bilik sahələrinə görə müəyyən sahə və ixtisasa aid - darsahəli, çoxsahəli terminoloci lüğətlər.

B.Cəfərovanın bu bölgüsü ilə razılaşmırıq. Əgər söhbət termindən gedirsə, o, dar sahəli olmalıdır.

4. Təqdim edilən terminlərin tamlığına görə - bütöv, orta və qısa.

5. Xüsusi məqsədinə görə - asan anlaşılan və tez-tez işlənən².

Müəllif sonuncu fikrində bir qədər haqlı deyil. Belə ki, bütün dövrlərdə terminlərdən ümumişlək sözə doğru inkişaf prosesi gedir. Əgər termin asan və tez anlaşılırsa, o termin səciyyəsinə itirər və daha tez ümumişlək sözə çevrilir. Biz bunu deməklə belə qənaətə gəlirik ki, terminlər qəliz olduğu üçün yox, dar çərçivədə

¹ Cəfərova B. Terminoloji lüğətçilik məsələsi. Bakı: AİMU nəşri, 1997

² Cəfərova B. Terminoloji lüğətçilik məsələsi. Bakı: AİMU nəşri, 1997

işləndiyi üçün kütləvi şəkildə başa düşülmür.

B.Cəfərova həmçinin, dil əhatəsinə görə terminoloci lüğətlərin birdilli-izahlı, ikidilli, çoxdilli növlərini göstərir. O yazır: «Birdilli terminoloci lüğətlərin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada terminlərin bir sıra səciyyəvi əlamətləri qısaca şərh edilir, ayrılıqda hər bir terminoloci vahidin məzmunu açılır. İkidilli terminoloci lüğətlərin mahiyyəti bir dili başqa bir dil vasitəsilə təsvir etməkdir. Azərbaycan dilində ən çox rusca-azərbaycanca sahə terminologiyasına aid lüğətlər əsas yer tutur. Çoxdilli terminoloci lüğətlərin mahiyyəti bir dilin terminoloci sisteminin daha çox dilin vasitəsilə manevr etməkdir»¹.

N.A.Baskakovun hesablamalarına görə çoxdilli terminoloci lüğətlərin 100%-i qırğızların, 80%-i qazaxların, taciklərin, türkmənlərin və estonların, 60%-i azərbaycanlıların, moldovanların, özbəklərin, 50%-ə yaxını gürcülərin, ukraynalıların, 25%-ə yaxını isə latışların payına düşür².

N.A.Baskakovun hesablamalarından görünür ki, Azərbaycan və özbək dillərində çoxdilli terminoloci lüğətlərin miqdarı eyni səviyyədədir.

Məqsəd və vəzifələrinə görə lüğətləri B.Cəfərova tərcümə, tədris və izahlı lüğətlər kimi qruplaşdırır: «Tərcümə lüğətləri müəyyən elm sahəsinə aid olan leksik terminoloci vahidlərin əsas qismini əks etdirir.

¹ Yenə orada. s.19-31

² Cəfərova B. Terminoloji lüğətçilik məsələsi. Bakı: AİMU nəşri, 1997, s. 31

Tədris terminoloci lüğətləri təqribən 2500 terminoloci vahiddən ibarət ola bilər. Elmin əsas fundamental vəziyyəti, mahiyyəti bu lüğətlərdə əks olunmalıdır. İzahlı lüğətdə terminlərin əsas mahiyyəti şərh yolu ilə açılır və qeyd olunmuş nümunələr onun mənasını əyani olaraq göstərir»¹.

Terminoloci lüğətlər bütövlükdə terminləri əhatə etdiyi üçün o, dilin xüsusi leksikasına aiddir. Məhz xüsusi leksikada olan sözlər terminoloci leksikoqrafiyada qruplaşdırılır.

Əslində, terminologiyanın dildəki inkişaf perspektivlərini öyrənmək üçün onların aid olduğu sahələr üzrə sözlüklərin lüğətlərini yaratmaq zəruridir. Şübhəsiz, ilk növbədə terminoloci lüğətlərin yaranması sonradan onların nəzəri cəhətdən tədqiqata cəlb olunması üçün material ola bilər.

Azərbaycan və özbək dillərində terminoloci lüğətlərin tərtibi və nəşri geniş vüsət almışdır. Bu ənənə müstəqillik illərində də öz potensialını genişləndirmişdir.

Terminoloci lüğətlərin tərtibi haqqında Q.Bryanitseva öz fikrini belə izah edir: «Terminoloci lüğətlər yaratmaq ideyası yeni deyil, onların çapı 30-cu illərdən başlayır»².

Doğrudur, istər Azərbaycan, istərsə də özbək dil-

¹ Yenə orada., s. 37

² Brəniüeva Q.Q. O slovníkax terminologičeskix slovarıy. // Voprosı terminologii. M., İzd-vo ANSSSR, 1961, s.85

çiliyində 1930-cu illərdən etibarən terminoloci lüğətçilik ənənəvi şəkildə inkişaf etməyə başlayır. Sahə terminologiyasına aid lüğətlərin mütəmadi nəşri terminologiyanın öyrənilməsinə zəmin yaratdı.

1931-ci ildə «Rusca-özbəkce hərbi terminlər lüğəti»¹ və «Riyaziyyat terminləri lüğəti»² çap olunmuşdur.

Qeyd etməliyik ki, Azərbaycanda ilk terminoloci lüğət Ə.Şıxlinskiyin 1922-ci ildə çap olunan «Rusca-dan-azərbaycancaya qısa döyüş sözlüyü»dür[104,174]. Bu lüğət dil materiallarının dərin təhlilinin nəticəsidir.

Özbək dilçiliyində isə ilk terminoloci lüğət kimi 1926-cı ildə çap olunmuş «Siyasi hüquq lüğəti»ni misal göstərmək olar.

İlk terminoloci lüğətlərin araşdırılması dilimizin lüğət tərkibinin inkişafı və zənginləşməsi prosesinin tədqiq olunması ilə yanaşı, lüğətçiliyimizin inkişaf tarixinin öyrənilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

1952-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti yanında Terminologiya Komitəsi yaradıldıqdan sonra terminoloci lüğətlərin həm sayı, həm də keyfiyyəti artmışdır. Müqayisə etdikdə aydın olur ki, 1930-40-cı illər arasında otuz beş, 1940-42-ci illərdə dörd, 1942-52-ci illər ərzində isə heç bir

¹ Ы Г Ж Ж ӨЗБ КЖ би Г М НД Л в иб л л Г ти шк нт
Өзнәш
и и зи ж ӨЗБ КЖ и зи т т минл и шк нт Өзнәш

terminoloci lüğət çap edilməmişdir.

1952-ci ildən hazırkı dövrə qədər iki yüz qırxa yaxın ikidilli, çoxdilli və izahlı terminoloci lüğətlər nəşr edilmişdir¹.

Özbəkistanda 1930-cu illərdə təqribən iyirmi iki, 1940-cı illərdə altı, 1950-60-cı illər arasında on beş, 1960-cı illərdə on səkkiz, 1970-ci illərdə iyirmi doqquz, 1980-ci illərdə səkkiz, müstəqillik illərində isə təqribən iyirmi səkkizə qədər terminoloci lüğətlər çap olunmuşdur.

Digər müstəqil türk dövlətlərinin – Türkmənistan, Qazaxıstan və Qırğızıstanın da terminoloci lüğətçiliyinin inkişaf tarixinə nəzər salaq.

Türkmənistanda – 1930-cu illərdə dörd, 1940-cı illərdə iki, 1950-ci illərdə yeddi, 1960-cı illərdə doqquz, 1970-ci illərdə altı və 1980-ci illərdə beş terminoloci lüğət nəşr edilmişdir.

Qazax dilçiliyində 1930-cu illərdə yeddi, 1940-cı illərdə iki, 1950-ci illərdə doqquz, 1960-cı illərdə iyirmi bir, 1970-ci illərdə doqquz terminoloci lüğətin nəşri terminoloci leksikoqrafiyanın inkişaf yollarını əks etdirən bariz nümunələrdir.

Qırğızıstanda – 1930-cu illərdə üç, 1940-cı illərdə iki, 1950-ci illərdə bir, 1960-cı illərdə on altı, 1970-ci illərdə on səkkiz və 1980-ci illərdə isə on bir terminoloci lüğət çap olunmuşdur.

¹ Sadıqova S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Elm, 2002, s. 181

2. İkidilli terminoloji lüğətlər. 1987-ci ilə qədər Özbəkistanda 50-yə qədər ikidilli terminoloji lüğət çap olunmuşdur. Belə lüğətlərin hamısı rusca-özbəkçə lüğətlərdir. Məsələn, Z.Xusanxucayev «Rusca-uzbekca qidrotexnika terminlari lüğəti»(1969)³, Mallin R. və

миди д би тш н лик т минл и л г ти шк нт Ук
 т вчи
 Ф мч нк Пу т л т и инд н из ли л г т ш
 к нт Ук т вчи
 н ж в 3 ж зб кч гид т ник т минл и л г ти
 шк нт Ф н

- 64 -

başqalarının «Fizikadan rusca-uzbekca terminlar Luğati» (1974)¹, Y.Sermuxamedovun «Rusca-uzbekca xorbiy terminlar luğet»i (1980)² ikidilli lüğətlərin nümunələri sırasındadır.

3.Üçdilli terminoloci lüğətlər: Özbəkistanda 1930-cu illərdən başlayaraq buraxılan lüğətlərdə üçüncü dil kimi latın dili iştirak edirdi. 1933-cü ildə «Rusca-özbəkca-latınca «Normal mikroskopik anatomiya lüğəti»³, 1978-ci ildə S.Yakubova və F.Tulaqanovun «Rusca-latınca -özbəkca tibb lüğəti»⁴ nəşr edilmişdir.

4. Çoxdilli terminoloci lüğətlər. 1977-ci ildə Bakıda altı dilli terminoloci lüğət çap olunmuşdur. Bu lüğət «Rusca-ingiliscə-azərbaycanca-qırğızca-türkməkcə-özbəkca avtomatik-idarəetmə lüğəti»⁵ adlanır. Lüğət Ümumdünya Avtomatik İdarəetmə Federasiyasının təklifinə əsasən dörd respublikanın mütəxəssisləri tərəfindən hazırlanmışdır. Bu çoxdilli lüğətin yaradılması təklifi İFAK-ın 1966-cı ildə Londonda keçirilən III Beynəlxalq konqresində irəli

ЛЛИН	ЗИ	В	К	ДИ	В	ФИЗИК	Д	Н	Ж	З								
Б	КЧ	Т	МИНЛ	Л	Г	ТИ	ШК	НТ	УК	Т	ВЧИ							
	М	М	Д	В	Ж	ЗБ	КЧ	БИ	Т	МИНЛ	Л	Г	ТИ	Ш				
К	НТ	Ф	Н															
КЮ	В		Э	ЧМИДДИН	В	Л	ТЫНЖ	ӨЗБ	КЖ	Ж	Н							
М	Л	МИК	К	ПИК	Н	Т	МИ	Т	МИНЛӘ	И	ӨЗЛҮКҮ	ШК	НТ	ӨЗДӘВ				
НӘШ																		
К	Б	В	И	Л	Г	Н	В	Ж	Ж	Л	ТЫНЖ	ЗБ	КЧ	М	ДЧИН	Л	Г	ТИ
ШК	НТ																	

⁵ Русско-англо-азербайджанско-киргизский-туркменский-узбекский терминологический словарь по автоматическому управлению. Баку: Елм. 1977

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 65 -

sürülmüşdür. Lüğətin tərtibatçıları Azərbaycan, Özbəkistan, Qırğızistan və Türkmənistanın mütəxəssisləridir. Lüğətdəki terminlər əsasən avtomatika nəzəriyyəsi və texnikası ilə bağlıdır. Zənnimcə, lüğət rus, ingilis, Azərbaycan, özbək və bir sıra digər türk dillərində avtomatik idarəetmə məsələlərinə dair nəşr olunan texniki ədəbiyyatı öyrənməkdə xüsusi köməklik göstərə bilər. Buraya dərsliklərdə, mətbuatda, elmi-texniki ədəbiyyatda sabitləşən əsas terminoloji vahidlər daxil edilmişdir.

Lüğətdə əvvəlcə rus dilinə məxsus terminlər verilmiş, sonra isə onların ingiliscə, azərbaycanca, qırğızca, özbəkcə və türkməncə müvafiq ekvivalentləri göstərilmişdir. İngilis dilindəki terminləri asanlaşdırmaq üçün beynəlxalq transkripsiyadan istifadə edilmişdir.

1992-ci ildə Türk Dil Qurumunda Ortaq türk dili yaratmaq məqsədilə A.B.Ercilasunun təşəbbüsü ilə «Karşılaştırmalı türk lehçeleri sözlüğü» tərtib edilmişdir. Lüğətdə təqribən 7000 sözün Azərbaycan, başqırd, qazax, özbək, tatar, türkmən və uyğur dillərində qarşılığı verilmişdir. Bu sözlüğün tərkibində müxtəlif sahələrə aid terminlər əhatə olunmuşdur.

1995-ci ilə qədər respublikamızda bir neçə «Rusca-azərbaycanca hərbi lüğət» çap olunmuşdur.

«Azərbaycanca-rusca hərbi lüğət»¹ gəlincə isə, o ilk dəfə olaraq müstəqillik illərində tərtib edilmişdir. Lüğətə qoşun strukturuna, ordunun texniki təchizatı-

¹ Azərbaycanca-rusca hərbi lüğət. Bakı: Vətən, 1995

na, komplektləşdirilməsinə, hər b sənətinə aid 900-dən artıq zəruri söz və termin daxil edilmişdir.

Müstəqillik illərində respublikamızda elm və mədəniyyətin inkişafı nəticəsində dilimiz həm kəmiyyət həm də keyfiyyət etibarlı ilə xeyli dəyişmiş, onun lüğət tərkibinə külli-miqdarda yeni söz və termin daxil olmuş, bir sıra sözlər isə dildən ya tamamilə çıxmış, ya da onun passiv fonduna keçmişdir. Ədəbi dilimizin lüğət tərkibində əmələ gəlmiş bu dəyişiklikləri əks etdirmək terminoloci lüğətlərin vəzifələrindəndir.

M.Qasimov və M.Sadıqovun iqtisadi əlaqələr sahəsində çalışan mütəxəssislər üçün nəzərdə tutulan «Maliyyə kredit terminləri lüğəti»¹ 2500-ə qədər termini əhatə edir.

Son zamanlar Azərbaycan dilinə dövlət dili statusunun verilməsi maliyyə kredit sahəsində mühasibat-uçot işlərində iqtisadi terminlərdən düzgün və dəqiq istifadə olunması problemi qarşıya çıxmışdır. Çünki müasir dövrümüzə qədər maliyyə-kredit terminlərindən istifadədə qeyri-sabitlik, systemsizlik mövcuddur

1996-cı ildə buraxılmış «Maliyyə-kredit terminləri» lüğəti müasir tələbatı ödəyə bilməz. Həmin lüğətdə işlədilən vahidlərin çoxu artıq köhnəlmişdir. Lüğətdə bank, sığorta, mühasibat-uçot işlərində, dərslərdə işlədilən sabitləşmiş əsas terminlər verilmişdir.

Son illərdə iqtisadiyyatın inkişafı bu sahədə olan

¹ Qasimov M.Ş. Rusca-Azərbaycanca idarə terminləri lüğəti. Bakı, 1991

terminlərin sayının artmasına gətirib çıxarmışdır. Həmin terminlərin isə terminoloci lüğətlərdə öz əksini tapması zəruridir.

T.Paşayev, M.Allahverdiyev, X.Kərimov və A.Abdullayevin 1994-cü ildə çap olunmuş «İqtisadiyyat terminləri lüğəti»¹ 20 minə yaxın termini əhatə edir. Lüğətdə siyasi iqtisadiyyat, sənaye, maliyyə-kredit, məncment, beynəlxalq iqtisadi əlaqələr və iqtisadi fəaliyyətin digər sahələrinə aid terminlər verilmişdir.

Lüğətin nəşrində rus dilindəki iqtisadi terminlərin Azərbaycan dilində qarşılığının daha dəqiq ifadə olunması üçün təkcə rus dilinin izahlı lüğətlərindən deyil, həm də digər türkdilli respublikalarda – Türkiyə, Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstanda çap olunmuş lüğətlərdən istifadə olunmuşdur.

Müstəqillik illərində çap olunan lüğətlərdən biri də 2001-ci ildə M.Qasimovun çap etdirdiyi «Rusca-azərbaycanca geofizika, kartoqrafiya və aerofototopoqrafiya terminləri lüğəti»² dir. İndiyə qədər belə bir ümumişlədirici lüğətin olmaması səbəbindən son on ildə geodeziya və kartoqrafiya üzrə ədəbiyyatlarda rus dilindəki geodezik terminlər ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən Azərbaycan dilində müxtəlif sözlərlə verilmişdir. Lüğətin nəşri bu cür anlaşılmazlıqlara son qoydu. Lüğətə geodeziya və kartoqrafiya elminə məxsus bir çox

¹ Paşayev T. Allahverdiyev M. Kərimov X. Abdullayev A. İqtisadiyyat terminləri lüğəti. Bakı: Elm, 1994

² Qasimov M.H. Rusca-Azərbaycanca geodeziya, kartoqrafiya və aerofototopoqrafiya terminləri lüğəti, Bakı: BDU nəşri, 2001, 447. s.

yeni kosmik, geodeziya terminləri daxil edilmişdir. Lüğətin tərtibi zamanı əsas mənbə kimi müasir geodezik ədəbiyyatlar götürülmüşdür.

Azərbaycan Respublikası suverenlik əldə etdikdən sonra iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi yeni sahə terminləri lüğətlərinə ehtiyac artırdı. 2001-ci ildə çap olunmuş «Rusca-ingiliscə-azərbaycanca baytarlıq terminləri lüğəti»¹ bu baxımdan əhəmiyyət kəsb edir.

1956-cı ildə Əfrasiyab Bədəlbəyli «Musiqi terminləri lüğəti»ni² nəşr etdirmişdir. Bu lüğətdə bir çox çalğı alətlərinin adı verilməyibdir.

A.Nəcəfzadənin «Azərbaycan çalğı alətlərinin izahlı lüğəti»³ musiqi sahəsində görülmən ən mühüm işlərdən hesab edilir. Bu lüğət əhatə dairəsinə görə çox genişdir. Lüğətdə musiqiçilər və Azərbaycanın musiqi mədəniyyəti ilə maraqlananlar üçün çox gərəkli məlumatlar vardır.

XIX-XX əsrlərdə elm və texnikanın sürətli inkişafı bəşəriyyəti yeni problemlərlə qarşılaşdırmışdır. Son illərdə sosial, siyasi və iqtisadi dəyişikliklər fəvqəladə halların artmasına səbəb olmuşdur. Fəvqəladə halların qarşısının alınması bu gün dövlətimizin qarşısında duran önəmli işlərdən biridir.

Bu sahədə N.Məmmədovun 2003-cü ildə çap et-

¹ Salahov Z. Məmmədov E. Həsənova A. Rusca-ingiliscə-Azərbaycanca baytarlıq terminləri lüğəti. Bakı: Elm, 2001, 250 s.

² Bədəlbəyli Ə. Musiqi terminləri lüğəti. Bakı: Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1956, 47. s.

³Nəcəfzadə A. Azərbaycan çalğı alətlərinin izahlı lüğəti. Bakı: ,2003,s. 224

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 69 -

dirdiyi «Rusca-azərbaycanca fəvqəladə hallarla bağlı işlənən terminlərin izahlı lüğət»i¹ diqqətəlayiqdir. Lüğətə 2000-dən artıq termin daxil edilmişdir. Lüğətdə termin sözlərin izahı və tərcüməsi verilmişdir.

Müstəqillik illərində Azərbaycan dilində işlənən terminlərin əksəriyyəti həm mətbuatın, həm də televiziya və radionun dilinə də nüfuz etmişdir. Həmin terminlərin toplanıb və nəşr edilməsində Q.Məhərrəmliyin əvəzsiz xidməti olumuşdur. Onun 2002-ci ildə nəşr etdirdiyi «Kino-televiziya radio terminləri» lüğəti² əslində oricinal bir konsepsiya kimi özünü göstərir.

Son illərdə kino, teleradio istehsalı və yayım texnologiyasının sürətli inkişafı, Azərbaycan dilinin lüğət fondunu yeni-yeni terminlərin yaranması ilə zənginləşdirmişdir. Lakin bu terminlərin əksəriyyəti rus dilindən alındığından elmi-nəzəri, praktika sahəsində və tədris prosesində bir sıra çətinliklər yaratmışdır.

Q.Məhərrəmliyin tərtib etdiyi lüğət belə çətinliklərin aradan qaldırılmasına imkan yaratmışdır. Lüğət 2400-ə qədər termini əhatə edir. Lüğətdə sırf kino, televiziya və radio terminləri ilə yanaşı, başqa elm sahələrinə (sənət, teatr, musiqi, dilçilik) aid bəzi terminlər öz əksini tapmışdır.

Aydındır ki, Azərbaycan dilçiliyində olduğu kimi, özbək dilçiliyində də terminoloci lüğətçilik sahəsin-

¹ Məmmədov N. Rusca-Azərbaycanca fəvqəladə hallarla bağlı işlənən terminlərin izahlı lüğəti. Bakı: Yeni nəsil nəşrlər evi, 2003, 232. s.

² Məhərrəmli Q. Kino-televiziya radio terminləri. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası «Nəşriyyat-Poliqrafiya birliyi» 2002

də əldə edilmiş elmi nailiyyətlər mövcuddur.

Özbəkistan müstəqillik qazandıqından sonra bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar firma və müəssisələrin sayı artmağa başladı. Bununla əlaqədar özbək terminoloqları iqtisadiyyatla yanaşı, həm də ictimai-siyasi, texnologiya sahəsində də terminlərin toplanması və terminoloci lüğətlərin tərtibində böyük işlər görülmüşlər.

1993-cü ildə R.Daniyarov və L.Ramazanovanın «İctimoiy-siasiy atamalarınq rusca-uzbekça kiskaça luğati»¹, 1995-ci ildə «Bank atamalarınq rusca-uzbekça kiskaça luğati»², 1999-cu ildə X.Bektemirov, X.Xolmedov və S.Sodikovun yazdığı «Xukukşunoslikka aid uzlaşma terminler»³ və 2002-ci ildə X.Bektemirovun «Rusca-uzbekça yuridik atamalar luğati»⁴ dərc olunmuşdur.

Bundan başqa, müstəqillik illərində «Silikatlar texnologiyasıq oid atamalar və birikmolarninq rusca-uzbekca kirskaça luğati»⁵, «Mikrobiolojiya atamalarinq rusca-uzbekca izoxli luğati»⁶, «Şişasozlik texnologiyasıq oid atamalar və

Д н и в м з н в Л И ж т и м л н и н г ж з б к ч
кы к ч л г ти

н к т м л и н и н г ж з б к ч л г ти

к т м и в л м д в к к ш н л и к и д ү з л ш м т м и н л

к т м и в м д в Ф ж з б к ч и д и к т м л л г т и

и л и к т л т н л г и ы н и д т м л в б и и к м л и н и н г ч з
б к ч кы к ч л г ти ш к н т Ф н

и к б и л к и т м л и н и н г ж з б к ч и з л и л г т и ш к н т
Ф н

*Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə
termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010*

birikmarning rusca-uzbekça kiskaça luğati»¹, və «Kime atamalarınq inqilizça-uzbekça kiskaça luğati»² tərtib olunmuşdur.

T.Otakuziyev, K.Axmerov və K.Axmedovun 1994-cü ildə hazırladığı «Silikatlar texnologiyasıqə oid atamalar və birikmələrinin rusca-uzbekça kiskaça luğati» 2700-ə yaxın termini əhatə edir.

Məlumdur ki, 1992-ci ildə özbək dili haqqında qanun qəbul edildikdən sonra bütün yazılı sənədlər Özbəkistanın hər yerində özbək dilində aparılmağa başladı. Bunu nəzərə alaraq, Özbəkistan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin hazırkı Terminologiya Komitəsi elmi terminləri əks etdirən lüğətlərin nəşrini təşkil etdi.

«Mikrobiologiya atamalarının rusca-uzbekca izoxli luğat»i³, 1239-a qədər termini əhatə edir. Bu lüğət 1995-ci ildə çap olunmuşdur. Lüğətdə mikrobiologiya terminlərindən başqa, genetika, biokimya, molekulyar biologiya sahələrində işlədilən terminlər daxil edilmişdir. Müəlliflər özbək terminlərindən başqa, mənşəcə rus, ərəb, yunan, ingilis terminlərini də lüğətə daxil etmişlər.

1999-cu ildə çap edilmiş «Şişosozlik texnolo-

Ш и ш з л и к т н л г к и ы н и д т м л в б и и к м л н и н г ч
з б к ч к и к ч л г т и
И б и м П т ч ы л ы г т м и н л ə и н и н г ы г ж и з л ы л г т и ш
к н т Ө з н ə ш
л л и н з и в К д и в Ф и з и к д н ж з б к ч т
м и н л л г т и ш к н т У к т в ч и

*Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə
termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010*

- 72 -

qiyasiqə oïd atamalar və birikmalarnıq rusca-uzbekca kısıkaça luğati»nə təqribən 1730 termin daxildir. Bu lüğət T.Otakuziev, K.Axmerov və K.Axmədov tərəfindən tərtib edilmişdir. Lüğət texnologiya mü-təxəssisləri, kimya-texnologiya fakültələri, ali məktəb tələbələri üçün nəzərdə tutulmuşdur.

K.Axmerov, P.İsmatullaev, S.Abdullaevanın 1995-ci ildə çap etdirdikləri «Kimye atamalarının ingiliscə-uzbekca kısıkaça luğeti»¹ 1500-ə yaxın kimya terminlərini əks etdirir.

Azərbaycanda isə «Kimya terminləri lüğəti»² 2005-ci ildə İ.Nəsimov və Ə.Məmmədov tərəfindən işıq tərtib edilmişdir.

XXI əsrin əvvəlləri kompüter texnikası ilə bağlı elmlərin informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı ilə xarakterizə olunur. Bu proses korporativ və lokal kompüter şəbəkələrinin, xüsusilə də qlobal informasiya şəbəkəsi - internetin yaranması ilə daha da sürətlənmişdir.

Bu baxımdan Ə.Abbasov, F.Əliyev və başqalarının 2003-cü ildə tərtib etdiyi «İnformatika, Telekomunikasiya, Radioelektronika üzrə ingiliscə-rusca-azərbaycanca terminoloji lüğət»³ müasir dövrdə kompüter

Ким т м л и н и н г и н г л и з ч з б к ч кы к ч л г т и ш к н т ф н

Nəsimov İ.Ə. Məmmədov Ə.Ə. Kimya terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı: Şuşa nəşriyyatı, 2005

³ Abbasov Ə.M. Əliyev F.Ə., Əliyev Ə.Ə. Kərimova Z.H. İnformatika-Telekommunikasiya Radioelektronika üzrə ingiliscə-rusca-azərbaycanca terminoloji lüğət. Bakı, İqtisad Universiteti nəşriyyatı, 2003

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 73 -

xidmətlərindən mükəmməl şəkildə istifadə üçün çox səciyyəvidir.

«Rusca-azərbaycanca dəmiryol nəqliyyatı terminləri»¹ lüğəti dəmir yolu nəqliyyatına aid elmi-texniki ədəbiyyat, son illərdə nəşr olunmuş müxtəlif lüğətlər və digər mənbələrdən termin və termin söz birləşmələrinin seçilməsi əsasında tərtib edilmişdir.

Dəmiryol nəqliyyatının elektron əsrinə qədəm qoyduğu bir zamanda yeni terminlərin toplanması və nəşr edilməsi zəruri bir haldır. Bu baxımdan «Rusca-azərbaycanca dəmiryol nəqliyyatı terminləri lüğəti» terminoloji lüğətçilik sahəsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Lüğətə müxtəlif sahələrə – radiotexnika, radioelektronika, kibernetika, maşınqayırmaya aid terminlər də daxil edilmişdir.

G.Qocayevanın «Rusca-azərbaycanca texniki terminlərin izahlı lüğətində»² texnikanın əksər sahələrini əhatə edən terminlər toplanmış və onların azərbaycanca qısa izahı verilmişdir.

Məlumdur ki, texnika insan əməyinin səmərəliliyinin yüksəlməsinə xidmət edir. Bu lüğətdə müxtəlif elm sahələrinə, istehsal proseslərinə, texniki aparatlara və qurğulara aid min üç yüzdən artıq termin və anlayış toplanmışdır.

2004-cü ildə A.İbrahimov tərəfindən tərtib olun-

¹ Şərifov K.M. Rusca-Azərbaycanca qısa dəmiryol nəşriyyatı terminləri lüğəti. Bakı: Çayıoğlu, 2004

² Qasimov M.H. Rusca-Azərbaycanca geodeziya, kartoqrafiya və aerofototopografiya terminləri lüğəti, Bakı: BDU nəşri, 2001

muş «İngiliscə-rusca-türkcə-azərbaycanca hüquq terminləri lüğəti»ndə¹, yeddi minə qədər termin toplanmışdır. Bu lüğətdə müasir dövrdə hüquqsünaslıq sahəsində işlənən terminlər öz əksini tapmışdır. Bundan başqa, terminlərin ingilis, rus və türk dillərində tərcüməsi verilmişdir.

Hər hansı bir elmi yaratmaq və onu inkişaf etdirməkdə terminlər əvəzsiz rola malikdir. Digər elmlərlə yanaşı, türkölöci elm sahələrinin formalaşması və inkişafında da terminölöci lüğətçiliyin böyük əhəmiyyəti vardır.

Yuxarıdakılardan belə qənaətə gəlmək olar ki, hal-hazırda terminölöci lüğətlər daha da təkmilləşmişdir. Terminölöci leksikoqrafiya ilə bağlı nəzəri məsələlər müəyyən dərəcədə dilçilik elmində öz həllini tapmışdır. Terminölögiya Komissiyası elm və texnikanın ayrı-ayrı sahələri üzrə birdilli, ikidilli və çoxdilli terminölöci lüğətlər hazırlamaq istiqamətində xeyli faydalı işlər görmüş və bu gün də bu işi layiqincə davam etdirir.

¹ Əliyev H.H. Qaynaq istehsalına aid izahlı terminlər lüğəti. Bakı, 2004

II FƏSİL

AZƏRBAYCAN VƏ ÖZBƏK DİLLƏRİNDƏ TERMIN YARADICILIĞININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ. MİLLİ TERMIN YARADICILIĞI

§1. Söz və termin

Müasir dilçiliyin ən mühüm problemlərindən biri də söz və termin problemidir. Bunların bir-birindən fərqləndirilməsi daim mübahisə obyektinə olmuşdur. Ayrı-ayrı əsərlərdə sözün terminə münasibəti, söz və terminin fərqli cəhətləri haqqında müəyyən fikirlər söylənilmişdirsə də, bu məsələ tam mənası ilə aydınlaşdırılmamışdır.

Söz və termin biri digərindən asılı olmayan, lakin bir-biri ilə çox yaxından bağlı olan leksik vahidlərdir. Hər iki nitq vahidi obyektiv şəkildə dildə formalaşır, yaşayır və nitqimizin təşkilində özlərinə məxsus yer tutur.

Dilçilik elmində söz və terminin tədqiqində müxtəlif fikirlər olmuş və onların bir-birinə qarışdırılması prosesləri baş vermişdir. Bu isə hər iki kateqoriya arasındakı oxşar cəhətlərlə bağlıdır.

Həm sözdə, həm də terminə real varlıqdan doğan münasibətlər ifadə edilir. Hər iki vahid nominativ xarakter daşıyır, əşyaları, hadisələri bildirir. Həm söz, həm də termin leksik kateqoriyadır, səslər əsasında yaranır.

*Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə
termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010*

- 76 -

Həm sözə, həm də terminə tarixi kateqoriya kimi yanaşmaq da olar. Çünki onlar dil tarixinin müəyyən dövründə yaranır, məna kəsb edir və həmin dildə danışanlar tərəfindən hazır formada istifadə edilir. Söz və termin arasında bəzi ümumi cəhətlərlə yanaşı, fərqli cəhətlər də vardır. Belə ki, söz həm dialektizm, həm alınma, həm də beynəlmiləl ola bilər. Termin isə heç vaxt dialektizm səciyyəsi daşımır. O, milli, alınma və beynəlmiləl səciyyə daşıyır. Sözün həqiqi və məcazi mənası; antonimi, paronimi olur. Termin isə belə xüsusiyyətlərə malik olmur.

Terminlər leksik cəhətdən iki qrupa bölünür:

1. Sözlərlə omonimliyi olan terminlər
2. Sözlərlə omonimliyi olmayan terminlər

Sözlərlə omonimliyi olan terminlər dedikdə biz terminlərin sözlərlə omonimiyasını nəzərdə tuturuq. H.Həsənov terminləri işlədilmə baxımından iki qrupa ayırır:

1. Xüsusi terminlər
2. Ümumi terminlər

Ancaq müəyyən bir elm sahəsində işlədilən xüsusi funksiyalı terminlər xüsusi terminlər adlanır.

Məsələn, dilçilikdə işlədilən terminlər: *fonetika, leksika, grammatika, morfem, fonem*.

Ümumi terminlər həm ümumişlək, həm də termin səciyyəli sözlərdir. Bu terminlər ümumi və xüsusi funksiyalıdır.

Məsələn, qohumluq terminləri: *ata, baba*¹.

Omonimliyi olmayan terminlər dedikdə söz kimi ümumişləklilik qazanmayıb ayrı-ayrı elm sahələrinə aid məfhumları adlandıran leksik vahidlər başa düşülür. Məsələn, Azərb: *test, magistr, magistratura, bakalavr, menecment*; özb: *maqistr, maqistratura, bakalavr, menecment, test, test sinovleri*.

Söz və termin anlayışını bir-birindən fərqləndirmək üçün ilk növbədə terminlər haqqındakı mülahizələri nəzərdən keçirək:

M.Qasimova görə, «termin» sözü mənşə etibarilə «terminus» sözündən əmələ gəlmişdir. «Terminus» isə latınca hədd, hüdud deməkdir². Digər tərəfdən M.Qasimov «Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları» əsərində yazır: «Termin elm və texnikanın ayrı-ayrı sahələrində məntiqi cəhətdən dəqiq formalaşmış spesifik əşyaları ifadə edən, təkmənalılığa daha çox meyil göstərən, üslubi cəhətdən neytral olan, bir neçə dildə vahid şəkildə işləyə bilən söz və ya söz birləşməsidir. Terminlər predmetləri, obyektiv gerçəkliyin hadisələrini və onlar haqqındakı anlayışları adlandırır»³.

S.Xəlilovanın tədqiqatının nəticələri «İnternasional terminlər» adlı əsərində əks olunmuşdur. Müəllif «Termin» adı altında yalnız elmi leksik vahid deyil, həm də cəmiyyətin sosial-ictimai fəaliyyətinin bütün

¹ Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1987, s. 180

² Qasimov M.Ş. Azəri dilində terminlər necə yaranır. Bakı: Azərnəşr, 1967, s. 5

³ Qasimov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, s. 23

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 78 -

digər sahələrinin dilinin leksik vahidini nəzərdə tutur¹.

Ə.Dəmirçizadə «Azərbaycan dilinin üslubiyatı» əsərinin «Üslubi leksika» bəhsində terminlərdən danışarkən yazır: «O, məfhumun ən dəqiq, dürüst ifadəçisi olsun və ümumiyyət tərəfindən məqbul görülsün»².

A.Qurbanovun da terminlərə xüsusi münasibəti «Ortaq türk ədəbi dili» əsərində əksini tapmışdır. O, terminləri elmin əlifbası hesab edərək yazır: «Terminlər dildəki digər leksik vahidlərdən – adi sözlərdən semantik əlamət və keyfiyyətlərinə görə fərqlənir. Bu qrup dil vahidləri-terminlər elmə, mədəniyyətə, siyasətə dair xüsusiləşmiş mənalı söz və ifadələrdir»³.

Rus dilçiliyində də terminologiya və terminlər haqqında fikirlər müxtəlifdir. Bu fikir müxtəlifliyiinin əsas səbəbi dilçilərin termin məsələsinə müxtəlif münasibətləri ilə bağlıdır.

V.P.Danilenko bu haqda danışarkən göstərir ki: «Terminlər xüsusi elm sahələrinə aid olub onlara məxsus məfhumları adlandırır. Terminologiya isə xüsusi dilçilik obyektini kimi öyrənilir»⁴.

A.V.Superanskaya, N.V.Podolskaya, N.V.Vasilyeva 1989-cu ildə nəşr etdirdikləri «Ümumi termino-

¹ Xəlilova S.N. İnternasional terminlər. Bakı: Maarif, 1991, s.12.

² Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, s. 83

³ Qurbanov A. Ortaq türk ədəbi dili. Bakı: Gənclik, 1999, s.25

⁴ Даниленко В.П. Лингвистические требования к стандартизуемой терминологии. //Терминология и норма. М., «Наука», 1972,с. 14

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 79 -

logiya»¹ adlı əsərdə terminin xüsusiyyətləri haqqında ətraflı məlumat vermiş, termin anlayışını belə şərh etmişlər: «Termin dedikdə, yalnız ayrı-ayrı ixtisas sahiblərinin terminləşmiş söz və ifadələri anlaması başa düşülür. Termin - ayrı-ayrı ixtisasda qəbul olunmuş məfhumların söz və ya söz birləşməsi ilə ifadəsidir. Termin - ayrı-ayrı elm sahələrinin şüurumuzda əks olunan məfhumlarının söz vasitəsilə ifadəsidir. Termin xüsusi məqsədlər üçün işlədilən əsas dilçilik anlayışlarıdır»².

Müəlliflər terminlərlə bağlı olan fikirlərində haqlıdırlar. Onların termini dilçilik anlayışı hesab etməsi daha məqbuldur. Çünki müxtəlif elm sahəsinə aid terminlər «terminologiya» adı altında məhz dilçilik elmində öyrənilir.

Halbuki, bu fikirlə V.Danilenkonun fikri arasında müəyyən yaxınlıq mövcuddur. V.Danilenko terminologiyani, A.Superanskaya isə termini dilçilik obyektini kimi izah edir.

O.Axmanova elmi terminlərin yaranmasını bu cür izah edir: «Elmi terminlərin yaranmasını nəzəri cəhətdən əsaslandırarkən qeyd etmək lazımdır ki, onlar yaranarkən xüsusi məfhumların - real obyektlərin varlığı ilə münasibəti ön plana çəkilir»³.

Bu cür hallarla əlaqədar R.Rosselin söylədiyi

¹ Суперанская А.В. Подольская Н.В. Васильева Н.В. Общая терминология. М., «Наука», 1989

² Yenə orada. s.13-14

³ Axmanova O. Словарь лингвистических терминов. Москва, 1966, с.6

belə bir fikir maraqlı doğurur. O yazır: «Hər hansı bir leksik vahidin termin olub-olmamasını təyin etmək üçün onun hər bir sıra xüsusiyyətlərə malik olması zəruridir»¹.

B.Rosselın hər hansı bir xüsusiyyət dedikdə yaqın ki, terminə aid olan əlamətləri nəzərdə tutur.

Özbək dilçiliyində də termin və terminologiya məsələlərinə münasibətlər bir qədər fərqlidir. Bu sahədən bəhs edən A.Xocayev belə yazır: «Elmi-texniki və digər sahələri əhatə edən məfhumları adlandıran bir və yaxud iki sözün birləşməsindən əmələ gələn leksik vahidlər termin adlanır»².

A.Xocayev iki sözün birləşməsindən əmələ gələn termin anlayışının özündə söz birləşməsi ilə ifadə olunan termin məfhumuna işarə edirdi.

Qeyd edək ki, Azərbaycan dilçiliyində bu müddəanı M.Qasımov irəli sürüb müdafiə etmişdir³.

«Termin» sözü özbək dilinə sonralar daxil olmuş, bu gün də işlənməkdədir. Lakin qənaətbəxş haldır ki, hal-hazırda özbək dilində «atama» sözü ilə «termin» sözü paralel işlənsə də «atama» sözünün mövqeyi bir qədər zəifləmişdir.

Analoci olaraq bu cür vəziyyət Azərbaycan dilçiliyində də mövcuddur. Vaxtilə Azərbaycan dilçiliyində

¹ Рассел Б. Человеческое познание. Его сфера и граница. М., Изд. иностр. лит. 1957. с. 118

² Узб к тили т м ш н лиги шк нт Ф н

³ Qasımov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, s. 23

«termin» sözü əvəzinə «istilah» sözü üstünlük təşkil edirdi. Zaman keçdikcə «istilah» sözü arxaıkləşmişdir.

Mənşəyindən asılı olmayaraq hər hansı söz və yaxud termin dildəşiyiciləri tərəfindən mənimsənilərək vətəndaşlıq hüququ qazanırsa, bizim iradəmizdən asılı olmayaraq dil həmin vahidi saxlayır və ona ekvivalenti olan bütün vahidləri alır.

A.Xocayev termin sözünün işlənməsini əsaslandıraraq qeyd edir:«Termin sözü özbək dilinin *atama* sözünü ona görə sıxışdırır ki, termin sözü özü ilə bərabər *terminolog* və *terminologiya* sözlərini də bu dilə gətirdi. *Atama* sözü bu sözləri düzəltmək iqtidarında deyil. Ona görə də mövqeyini passivləşdirdi»¹.

Zənnimizcə, «termin» – elmin bu və ya digər sahələrinə aid xüsusi məfhumları adlandıran leksik vahidlərdir.

Məlum olduğu kimi, söz fikrin maddi cildidir. İnsan öz fikrini ifadə etmək üçün əsasən ümumi leksikaya əsaslanır. Lakin xüsusi leksikadan, yəni terminlərdən anlamı dəqiq ifadə etmək üçün bir sıra sahələrdə istifadə edilir. Məsələn, beynəlxalq terminlər, elmi-texniki terminlər, elmi terminlər, siyasi terminlər və s.

Müasir dövrümüzdə məişət leksikasında yüzlərlə termin işlənməkdədir.Belə terminlərin əksəriyyəti neologizmdir:*klip, mesac, mobil, market, kontur*. Lakin bir sıra Avropa mənşəli söz və terminlərə rast gəlik ki, onlar dilimizə yaddır və yabani səslənir: *Holding*,

Узб к тили т м ш н лиги шк нт Ф н

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri.Bakı,Nurlan,2010

- 82 -

simkart, modern, bankrot, sport daycest və s.

Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında Azərbaycan dili dövlət dili kimi təsbit olunmuşdur. Buna görə də Azərbaycanda firmalarını açan xarici şirkətlər öz adlarını, Azərbaycan dilinin strukturuna uyğunlaşdırmalı, *bookhouse, medservice* əvəzinə *kitab evi, tibb mərkəzi* işlətməlidirlər. Əks halda, Ə.Dəmirçizadənin dediyi kimi, «Bu tipli söz və terminlər dilin lüğət tərkibini zibilləyir»¹.

Bundan başqa, ədəbi dildə sözdən terminə doğru inkişaf hallarına, qismən də olsa, rast gəlmək olur: *gəlir, yatırım, yatır, qurum, durum*.

Terminlərin inkişaf meyilləri tarixinə nəzər salsaq görəcəyik ki, Azərbaycan dilində terminlərin əksəriyyəti ərəb və fars mənşəli olmuş, hətta bu proses XX əsrin əvvəllərinə qədər davam etmişdir. Bizə məlumdur ki, «Türkmənçay sülh müqaviləsi»ndən sonra Azərbaycanda təkcə ərazi deyil, həm də siyasi forma-siya dəyişikliyi baş vermişdir. Belə ki, rus istilasının təsiri nəticəsində dilimizdə *pristav, quberniya, qubernator* və s. kimi terminlər işlənməyə başladı.

Azərbaycan və Özbəkistanda XX əsrin əvvəllərində termin yaradıcılığında rus və Avropa mənşəli terminlər mövcud idi. Bu isə dövrün tələbi ilə bağlıdır. Müasir dövrlə müqayisədə isə rus dili terminlərinə meyilin xeyli zəiflədiyini görürük. Hətta həmin terminlərin əksəriyyətinin bu gün ümumişlək sözlərə çevril-

¹ Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, s.85

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri.Bakı,Nurlan,2010

- 83 -

məsi prosesi gedir. Ümumişləklilik qazanmış sözlər isə məişət leksikasında sabitləşməyə başlamışdır.

Hal-hazırda Azərbaycan və özbək dillərində Avropa və türk mənşəli terminlərə meyil daha çox özünü büruzə verir. *Azərb:yatırım, departament, litsey, kollec, Özb: market, marketing, kollec, birca.*

Söz və terminin fərqləndirilməsi prosesini daha aydın təsəvvür etmək üçün dilçi alimlərin bu sahədəki fikirləri ilə tanış olmaq zəruridir. Bu barədə M.Qasımovun mövqeyi daha dəqiqdir:

Terminlər aşağıdakı cəhətlərə görə başqa sözlərdən fərqlənir:

1. Termin təkmənalılığa (monosemiyaya) daha çox meyil edir.

2. Termin dəqiqdir, nominativ funksiya daşıyır, emosionallığa və ekspressivliyə malik deyildir.

3. Termin üslubi cəhətdən neytraldır.

4. Termin terminologiyanın müəyyən sahəsində bir neçə dildə, hətta beynəlxalq miqyasda vahid şəkil-də işlənə bilir.

5. Terminlər sistemləşdirici xassəyə malikdir¹.

Bu fərqli cəhətlər terminlə sözü ayırmağa əsas verir.

M.Qasımov haqlı olaraq sözü termindən ayırmış və onu ayrıca bir vahid kimi izah etmişdir. Terminlərin sözdən fərqli olan bu izahı Azərbaycan dilçiliyində

¹ Qasımov M.Ş.Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları.Bakı: Elm, 1973, s. 13

özünə müəyyən yer tutmuşdur.

Həmçinin, burada S.Sadiqovanın termin və sözün fərqli cəhətləri haqqında konsepsiyasını da yada salmaq kifayətdir:

«1. Terminlərin spesifik xüsusiyyətləri ümumişlək sözlərlə müqayisədə aydın görünür: Dildə daha çox işlədilən, mənası hamı tərəfindən başa düşülən və dilin əsasını təşkil edən leksik vahidlərə ümumişlək sözlər deyilir.

Termin isə elm və texnikanın ayrı-ayrı sahələrində məntiqi cəhətdən dəqiq formalaşmış spesifik anlayışları əhatə edir. Terminlər elmi-texniki anlayışları ifadə etdiyinə görə ədəbi dilin funksional üslubları içərisində elmi üslubda daha çox işlənir.

2. Terminlər elm və texnikanın müxtəlif sahələrində işlənən məfhumları, anlayışları ifadə etdiyinə görə həmin anlayışların mənalı ixtisasçılar tərəfindən başa düşülür. Ümumişlək sözlər isə əksəriyyət üçün aydın olan leksik vahidlərdir.

3. Terminlər birmənalılığa daha çox meyil edir. Belə ki, hər hansı bir elm sahəsində işlənən terminlərin əsasən, dəqiq müəyyən edilmiş bir mənası olur. Lakin ümumişlək sözlərin mənasını daha çox aydınlaşdıran kontekstdir¹.

V.Danilenko bu məsələyə diqqət yönəldərək belə qeyd etmişdir: «Terminlər sözdən onunla fərqlənir ki,

¹ Sadiqova S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Elm, 2002, s. 16

onlar daha çox xüsusi məfhumları adlandırır və dar çərçivəni əhatə edir¹.

A.Reformafskının fikrincə, «elmi terminlər təsadüfi yaranmır, dilçilikdə onların xüsusi əlamətləri mövcuddur»².

Çox güman ki, A.Reformafski xüsusi əlamətlər dedikdə terminlərin neytrallığı, təkvariantlılığını nəzərdə tutur.

Özbək dilçiliyində də terminlərə aid bir sıra qaydalar tətbiq edilmişdir.

1. Elm, texnika, təsərrüfat və digər sahələrə aid olan məfhumları adlandıran leksik vahidlər toplusu terminlərdir.

2. Özbək dilində işlənən, həmin xalqın düşüncəsini ifadə edən söz və terminlərin rus dilindəki sözlərlə əvəzlənməsinə ehtiyac yoxdur.

3. Əgər özbək dilində hər hansı məfhumu ifadə edən ekvivalent söz varsa, onu rus dilində deyil, özbək dilində işlətmək zəruridir.

4. Rus dilindən alınıb özbək dilinin bütün yaruslarında möhkəmlənən və özbək düşüncə tərzini doğru ifadə edən sözləri milliləşdirməyə ehtiyac yoxdur.

5. Rus dilindən alınmış söz və söz birləşmələrini birmənalı şəkildə özbək dilində ekvivalenti yoxdursa, hətta sözləri olduğu kimi işlətmək mümkündür.

¹ Даниленко В.П. Русская терминология. М., Изд-во «Наука», 1977. с.16

² Реформатский А.А. Введение в языкознание. М., Учпедгиз, 1955, с. 1

6. Uzlaşma sözlərin orfoqrafıyası məsələsinə gəl-dikdə isə rus dilindən bu sözlərin yazılışını da almaq mümkündür.

7. Uzlaşma sözün, yəni, internasionalizmlərin eti-mon dildə də eyni mənanı verməsi təbii bir haldır¹.

Uzlaşma söz-termini adı altında interna-sionalizmlər başa düşülür. Yəni, bir termin bir neçə dildə eyni fonetik tərkibə malik olur, eyni semantikanı ifadə edir. Məsələn, *prezident, vitse prezident, biznes, maar-кетинq*.

Göründüyü kimi, dilçilikdə söz və termin proble-minə bu və ya digər mövqedən yanaşılmışdır.

Terminlərdən bəhs edərkən terminologiya məsələ-sindən danışmamaq qeyri-mümkündür. Bu barədə Azərbaycan, özbək və rus dilçiliyində müxtəlif fikirlər mövcuddur.

M.Qasımov terminologiyayı leksikanın bir hissəsi hesab edərək yazır:«Bu və ya digər elm, yaxud texnika sahəsinə aid terminlər sistemi terminologiya adlanır». Digər tərəfdən, «Terminologiya müəyyən elm sahəsi-nin müvafiq sözlərdə və söz birləşmələrində qeydə alınmış, möhkəmləndirilmiş anlayışlar sistemidir»².

«Terminologiya adı altında yalnız elmi terminolo-giya deyil, bütün ictimai fəaliyyət sahələri ilə əlaqədar ixtisas terminologiyası başa düşülür»– fikrini isə S.Xə-lilovanın «İnternasional terminlər» adlı əsərində oxu-

Узб к тили т м ш н лиги шк нт Ф н

² Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə. III c., Bakı: Elm, 1983, s. 28-29

yuruq¹.

Müəllif «ixtisas terminologiyası» adı altında, yəqin ki, ayrı-ayrı sahələri əhatə edən terminoloji sistemi nəzərdə tutur. Bİzçə, müxtəlif sahələrin terminologiyasında toplanmış məfhumlar, həm də elmi anlayışı əhatə edən vahidlərdir.

Məsələnin tarixini xüsusi olaraq izləsək görərik ki, terminologiya bir sahə kimi hərtərəfli və sistemli şəkildə rus dilçiləri tərəfindən də öyrənilmişdir. Rus dilçiliyi tarixində O.Axmanova bu məsələdən danışarkən yazır: «Terminologiya - hər hansı bir elmə aid olan məfhumları adlandıran sistemdir, sabit sözlərlə nitqin ifadəsidir»². Alimin gəldiyi nəticə terminologiya üçün əhəmiyyətli olması ilə diqqəti cəlb edir. Çünki termin elm sahələrinə aid məfhumları ifadə etdiyi üçün ayrı-ayrı sahələrdə sabitləşir, dəyişməz mövqe tutur.

Müəllif terminləri sabit sözlərlə nitqin ifadəsi hesab etməkdə haqlıdır. Çünki terminlər aid olduğu sahədə sabit bir mövqeyə malik olurlar. Məsələn, biz bilirik ki, leksika dilin lüğət tərkibini, morfolojiya – nitq hissələrini öyrənir. Yəni dilçilikdə, ədəbiyyatşünaslıqda, riyaziyyatda və s. olan terminlərin yeri həmişə sabit olur.

Q.Stepanov «SSRİ xalqlarının dilində müasir elmi-texniki terminologiya və onun unifikasiya prob-

¹ Xəlilova S.N. İnternasional terminlər. Bakı: Maarif, 1991, s.13

² Axmanова О. Словарь лингвистических терминов. Москва, «Сов. энциклопедия», 1966, с. 6

lemləri» adlı əsərində belə bir mövqeyi müdafiə edir. Müəllif yazır: «Bütün müasir elmlər bir-birləri ilə inteqrasiya nəticəsində öz dillərini yaradır ki, bu da terminologiyanın yaranmasına səbəb olur»¹. Q.Stepanovun yuxarıdakı mülahizələrindən bu nəticəyə gəlmək olur ki, terminologiya ayrı-ayrı elmlərin dil faktlarının məcmusudur. Beləliklə, elmi terminologiyadan, terminologiyani isə elmdən ayırmaq mümkün deyil.

Bu istiqamətdə XX əsrin sonlarında maraqlı dilçilik görüşləri ilə tanınmış rus dilçisi D.Lotte belə yazırdı:«Terminologiya dedikdə hər hansı bir konkret elm sahəsinin məfhumlarını adlandıran sözlər və ifadələr başa düşülür»².

D.Lotte fikrində haqlıdır. Hər bir elmin terminoloji sistemi mövcuddur. Məsələn, biz – *induksiya, deduksiya, materiya* dedikdə fəlsəfi, *fonetika, orfoqrafiya, frazeologiya* dedikdə isə, dilçilik terminlərini nəzərdə tuturuq. Bunlar da özlüyündə terminologiyani yaradır.

A.Xocayevin fikrincə, «Terminologiyanın inkişafı dialektologiyanın inkişafı ilə bağlıdır»³.

Müasir dövrün termin yaradıcılığı prosesi dialektologiyanın inkişafı ilə faydalanmır. Dialektlər termin yaradıcılığında aparıcı rola malik deyil. Terminlər de-

¹ Степанов Г.В. Современная научно-техническая терминология на языках народов СССР и проблема ее унификации. Доклад на заседании Президиума АН СССР.М., 1978, с. 10

² Лотте Д. Основы построения научно - технической терминологии. М., изд-во АН СССР, 1961, с.14

Узб к тили т м ш н лиги шк нт Ф н

finitiv rol oynadığından və dilin qrammatik sistemində əsas yer tutduğundan süni yaranan terminlər o qədər də mühüm əhəmiyyət kəsb etmir. Zaman keçdikcə dil bu cür terminlərdən imtina edəcəkdir.

Müasir dövrümüzdə Azərbaycan və özbək dillərində lazımsız terminlərin sayı artmaqdadır. Bunun da ən mənfi cəhəti odur ki, bu lüzumsuz terminlər dilin öz dogma faktlarını sıxışdırıb aradan çıxarır. Şübhəsiz ki, elm terminlərin tez-tez dəyişməsinə əks reaksiya verir. Ona görə də terminin spesifik xüsusiyyətlərindən biri onun stabil olmasıdır.

V.Danilenko terminologiyaya məntiq və məzmunla yanaşı, dilçilik tələbinin də vacib olduğunu qeyd edərək həmin tələbləri aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

1. Terminin hansı nitq hissələri ilə ifadə olunması.

Müəllif metodik vəsaitlərdə terminologiyanın hansı nitq hissələri ilə ifadə olunmasını birmənalı şəkildə isimlərlə və söz birləşmələri ilə göstərir.

2. Termin rolunda çıxış edən alınmalar, dialektizmlər və sadə nitq hissələrinə münasibət.

3. Terminlərin leksik-semantik əlamətləri (çoxmənalılıq, təkmənalılıq, sinonimlik)

4. Terminlərin söz yaradıcılığında iştirakı

5. Terminologiyada qrammatik kateqoriyaların xüsusi funksiyaları.

6. Terminologi konstruksiyalara üslubi baxımdan

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 90 -

yanaşma və onların təyin olunması.

7.Terminlərin düzgün, orfoqrafik cəhətdən formalaşması¹.

V.Danilenko metodik vəsaitlər dedikdə, konkret heç bir metodik vəsait göstərmir. Eyni zamanda terminologiyanın ifadə vəsaitləri məsələsində dolaşıqlar var. Belə ki, burada V.Danilenko metodik vəsaitlərdə terminlərin ifadəsi üçün həm ismin, həm də söz birləşmələrinin adını çəkir. Əgər söhbət nitq hissələrindən gədirsə, söz birləşmələrini buraya aid etmək olmaz. Çünki söz birləşmələri sintaktik vahiddir.

Terminlərin nitq hissələri ilə ifadə vasitələrinə gəlincə burada təkcə isimlərdən danışmaq olmaz. Tədqiq olunan dillərdə muğam adları bildirən və mənşəcə fars dilindən alınan saylar da terminləşmişdir.Məsələn, *dü-gah* (*Azərb*), *düqah* (*özb*); *seygah* (*Azərb*), *seqah* (*özb*); *çahargah* (*Azərb*), *çaharqah* (*özb*).

Burada *dü*-iki, *sə*-üç, *çahar*-dörd mənasındadır. Lakin bunlar öz etimologiyalarına görə sayların adları ilə adlandırılmışdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, terminlərin əksəriyyəti isimlə ifadə olunduğundan, terminlərin digər nitq hissələri ilə ifadə vasitələrinə də nəzər salmaq.

Müasir ədəbi dilimizin lüğət tərkibində feli sifətlərin substantivləşməsi yolu ilə yaranan terminlər də mövcuddur: *klip-meker*.

¹Даниленко В.П.Лингвистические требования к стандартизуемой терминологии.//Терминология и норма.М.,«Наука»,1972, с.6-7

Terminlərin digər nitq hissələri ilə ifadə edilməsinə nəzər salaq:

1. I tərəfi feli sifət, II tərəfi isimlə ifadə olunan terminlər: *dəyişən resurs, diferensallaşmış marketing, bombaatan aparat, özühərəkətdən mexanizm, döyüşən əsgər, vuruşan ordu.*

2. I tərəfi sifət, II tərəfi isimlə ifadə olunan terminlər: *həlledici döyüş, qırıcı təyyarə, hərbi geyim, partlayıcı maddə, sivil yol.*

Dilçilikdə sifətlərin terminləşməsi məsələsi ilə əlaqədar müəyyən fikirlər mövcuddur. O.Axmanovanın fikrincə, «Sifətlərin, hər şeydən əvvəl onların feli sifətlərlə bərabər işlənilib termin yaratması kimi spesifikasi funksiyasını göstərmək lazımdır»¹.

Əsmət Məhsəti yazır:«Sifətlərin, feli sifətlərin terminləşməsində iki cəhəti - həm onların terminologi birləşmə tərkibində işlənməsi vəziyyəti, həm də ayrılıqda substantivləşərək isim kimi işlənməsi məqamını nəzərə almamaq olmaz»².

Nitq hissələrinin terminləşməsində yalnız adlar deyil, fellər də iştirak edir. Doğrudur, fellər müstəqil şəkildə xüsusi məfhumları adlandıra bilmir. Lakin fellər termin səciyyəsi daşımaqda heç də adlardan geri qalmır. Fellər də sifətlər kimi substantivləşərək ter-

¹ Axманова О. Словарь лингвистических терминов. Москва, «Сов. энциклопедия», 1966, с.12

² Əsmət Məhsəti. Azərbaycan kənd təsərrüfatı terminologiyasının semantik-struktur xüsusiyyətləri. Bakı: Azərnəşr, 1998, s.31

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 92 -

minləşir.

Kombinəlaşma – sənayedə istehsalın təmərküzləşmə forması; bir müəssisədə müxtəlif istehsalların birləşməsinə əsaslanır.

Özəlləşdirmə – dövlətdə və yaxud ictimai mülkiyyətdə olan müəssisə və əmlakların ayrı-ayrı vətəndaşlara, xüsusi firmalara o cümlədən xarici firmalara pulla satılması, yaxud pulsuz xüsusi mülkiyyətə verilməsi¹.

Söz və termin məsələlərindən danışarkən «söz-termin»lərə də toxunmaq istərdik. Bu termin dilçiliyimizdə yenidir.

Məlumdur ki, terminləşən sözlər ilk dəfə söz olaraq dilə daxil olmuşdur. Başqa sözlə desək, dil tarixinə nəzər saldıığımız zaman sözün termindən daha qədim olduğunu görürük. Bunu nəzərə alaraq, burada «termin-söz»lər deyil, söz-termin terminini işlətməyi məqbul sayırıq.

Bəs nə üçün sözlər terminləşir?

Qeyd etmək lazımdır ki, təkcə Azərbaycan və özbək dillərində deyil, qrupundan asılı olmayaraq bütün türk dillərində güclü omonimiya mövcuddur. İstər kök ononimlik, istərsə də formal omonimlik türk dillərində funksional emosionallığa və ekspressivliyə xidmət edir. Bu omonimlik son nəticədə söz-terminlərin yaranmasına səbəb olur.

Azərbaycan və özbək dillərindəki söz-terminləri

¹ İqtisadi nəzəriyyə Bakı., Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002, s. 470-487

aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Adların terminləşməsi
2. Onomastik vahidlərin terminləşməsi
3. Fellərin terminləşməsi

1. *Adların terminləşməsi*

İstər Azərbaycan, istərsə də özbək dillərində ən çox termin səciyyəsi daşıyan nitq hissəsi isimlərdir. İsimlərin terminləşməsi; *magistr, bakalavr, biznes, audit, auditor, klip-meyker, İnternet, sayt, zabit, alay, təqim, gizir* və s. Lakin bunların arasında söz terminlərin olması çox maraqlıdır. Bəzi hallarda omonimliyi kontekstdə təyin etmək mümkün olur.

Məsələn, kök - sözü nitq hissəsinə görə həm sifət, həm də isimdir. Eyni zamanda termdir. *Kök* sözü termin kimi də güclü omonimiyaya malikdir. *Kök* Sözü eyni zamanda həm dilçilik, həm riyaziyyat, həm də musiqi terminidir. Dilçilik termini kimi sözün tərkibi kök və şəkilçidən ibarətdir. Kök dedikdə sözün mənalı hissəsi nəzərdə tutulur. Həmçinin *kök* riyazi işarədir.

Musiqi termini kimi alətin köklənməsi – yəni, ona müəyyən nizam verilməsi, səslərin musiqinin tələbinə görə düzülməsi nəzərdə tutulur, sadə xalq kütlələri üçün simli musiqi alətlərinin köklənməsi məlumdur. Məsələn, «*Koroğlu*» dastanında *Aşiq Cünun sazını köklədi*.

Bu tipli sözlərin bir qrupunun siyahısını veririk: budaq sözü - həm biologiya, həm də dilçilik terminidir. Biologi termin kimi artıq bu söz yalnız biologiya

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 94 -

dərsliklərində termin sayılır. Çünki budaq sözü nitqdə o qədər çox işlənir ki, artıq sadə dil daşıyıcıları da onun mənasını anlayır.

Lakin dilçilik termini kimi yalnız dar çərçivədə anlaşılr. Budaq cümlə dedikdə tabeli mürəkkəb cümlənin asılı tərəfi nəzərdə tutulur.

Şəkil – həm söz, həm də termindir. Termin kimi dilçilik terminidir. Fələ aiddir. Şəkil söz kimi forma, surət mənasında işlənir.

Say – həm söz, həm də dilçilik terminidir. Termin kimi nitq hissəsidir. Söz kimi isə miqdar, say bildirir.

Xəbər – həm söz, həm də dilçilik terminidir. Termin kimi cümlənin baş üzvüdür.

Səs – həm sözdür, həm də termindir. Termin kimi güclü omonimiyaya malikdir. Həm fizika, həm dilçilik, həm də musiqi terminidir. Fizikada ultrasəsəldən danışılır. Bu da insanın qulağının eşidə bilməyəcəyi səsdır. Dilçilik termini kimi fonetikaya aiddir.

Musiqi termini kimi yeddi musiqi səsi mövcuddur: *do, re, mi, fa, sol, lya, si*. Bu cür misalların sayını artırmaq olar.

Bununla yanaşı dilimizdə bir sıra sözlər var ki, onlar müstəqil formada deyil, söz birləşməsi şəklində terminə çevrilirlər. Məs: *budaq, cümlə, daimi vurğu, qapalı saitlər, qısa sait, alınma söz, arzu forması, keçmiş zaman, kar samit* kimi terminlərin tərəfləri ayrı-ayrılıqda söz kimi işlənir.

2. Onomastik vahidlərin terminləşməsi

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 95 -

Türk dillərində onomastik vahidlər çox asanlıqla terminləşir. Onomastik vahidlər arasında ən çox terminləşən toponimlərdir. Məsələn: Bayatı-Şiraz. Musiqi terminidir. Muğamata aiddir. Məlumdur ki, Şiraz Cənubi Azərbaycan şəhərlərindən biridir.

Heyratı – bu da musiqi terminidir. Ritmik muğamdır. *Heyrat* - Əfqanıstan şəhərlərindən birinin adıdır.

Bayatı – Kürd, Bayatı – Qacar terminləri də musiqiyə aiddir. Bu terminlərin ikinci komponentlərindəki Kürd və Qacar adları tayfa və millət adlarıdır.

Onomastik vahidlərin bir cəhəti də var ki, onlar terminləşdiyi kimi, termindən sözə də çevrilir. Bunlar ən çox astronomik adlarda baş verir. Günəş, Zöhrə, Venera sözləri əslində terminlərdir. Lakin bunlar eyni zamanda xüsusi isimdir. Deməli, açıq şəkildə termindən sözə doğru bir çevrilmə görürük. Əvvəllər bir sıra çay və göl adlarının şadlıq evlərinə verilməsi də ənənə şəklini almışdır. *Dunay şadlıq sarayı* (Daşkənddə), *Xəzər univermağı, Həkəri şadlıq evi*. Belə hallar təkcə hidronimlərdə deyil, toponimlərdə də müşahidə olunur. *Borçalı şadlıq evi, Şuşa restoranı, Şuşa kinoteatrı*. Bu, yaxşı ənənədir. İngilis, fransız, italyan adlarındandır, sa, bu tipli milli adlardan istifadə etmək daha məqbuldur.

Bununla yanaşı, bu gün idarə və təşkilatlarda olduğu kimi, şadlıq evlərinə verilən adların da bir qismi millilik kontekstindən kənarda qalır. Əcnəbi adlar daha tez nəzərə çarpacaq mövqe təşkil edir. *Neolit şadlıq*

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 96 -

evi, Kleopatra, Biq-bin restoranı, Komfort şadlıq evi, Imperieal, Neopol, Avilla restoranı.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, bəzən informasiya orqanlarına, ayrı-ayrı şirkət və müəssisələrə elə adlar verilir ki, onları anlamaq çox çətindir. Məs: *Medservis, Space, ANS, ANS kommers, Nev Med, İnter med.*

3. Fellərin terminləşməsi

Türk dillərində ən dəyişməz nitq hissəsi feldir. «KDQ»-un dilindən başlamış XIII-XVI əsr yazılı abidələrinə, Orxon-Yenisey abidələrindən tutmuş digər yerüstü abidələrimizə qədər aparılan təhlillər göstərir ki, fellər həmin dövrlərdə necə işlənibsə, bizim dövrümüzdə də ya eynilə işlənir, ya da cüzi fonetik dəyişmələrə məruz qalır.

Fellərlə terminlər arasında tək-cə leksik omonimlik deyil, qrammatik omonimlilik – yəni, omoform da mövcuddur. *Gəlir, çıxar* kimi fellər substantivləşərək iqtisadi terminə çevrilmişlər.

Beləliklə, o sözlər leksik vahid kimi güclü omonimiyaya malikdirlər ki, onlar termin olduqda da həmin omonimliyi qoruyub saxlayırlar.

Kökü fel olan düzəltmə isimlərin də terminləşməsinin şahidi oluruq. *alqı, satqı, satış* kimi feldən düzələn isimlər iqtisadi terminlərdir.

Hərbi sahədə termin səciyyəsi daşıyan çoxlu sayda fellərə rast gəlmək olar: *vuruşmaq, atəş açmaq, döyüşmək, mühasirəyə almaq, əsir düşmək* və s.

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 97 -

Terminlərin əlamətlərini sadalayarkən qeyd etmişdik ki, onların polisemantikliyi türk dilləri üçün qəbul edilmişdir. Biz terminlərin əlamətlərini aşağıdakı kimi müəyyənlişdiririk.

1. Terminlər xüsusi məfhumları adlandırır.
2. Terminlər xüsusi leksikaya daxildir.
3. Terminlər əsasən alınma elementlərdən yaranır.
4. Terminlər üslubi cəhətdən neytraldır.

Söz və termin məsələsindən danışarkən müasir dövrdə yaranan terminlərin neologizm səciyyəsi daşması faktını da qeyd etmək lazımdır. Müasir dövrümüzdə neologizm və terminin fərqləndirilməsi dilçiliyin vacib problemlərindən biridir.

Məlumdur ki, terminlərin əksəriyyəti neologizm olsa da, bütün neologizmlər də termin deyil. Hər bir termin yeni yarandığı dövrdə neologizm olur, sonradan o, ayrı-ayrı elm sahələrində möhkəmləndikdə neologizm səciyyəsinə itirir. Bəs onda neologizm nədir?

S.Cəfərova görə, «Sənayenin, kənd təsərrüfatının, elm və texnikanın, ölkənin mədəni həyatının inkişafı ilə əlaqədar yeni-yeni məfhumlar yaranır. Bu məfhumlar onları ifadə edən yeni sözlərin meydana gəlməsinə səbəb olur. Dildə meydana gələn yeni sözlər neologizmlər adlanır¹.

Neologizmlər alındığı dildən başqa bir dilə keçdiyi zaman hansı səciyyə daşdığından asılı olmayaraq ilk növbədə onun dildə vətəndaşlıq hüququ qazanması,

¹ Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1970, s.76

dildaşıyıcıları tərəfindən necə mənimsənilməsi ön plana çıxır. H.Həsənov neologizmlərə tarixi kateqoriya kimi yanaşaraq yazır: «Bu məfhum adı altında dilə yeni gələn, yeniliyi və təzəliyi həmin dildə danışanlar tərəfindən hiss olunan sözlər nəzərdə tutulur. Yeni sözlərin meydana gəlməsi həyatın bütün sahələri ilə, cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin inkişafı və istehsal münasibəti ilə bağlıdır.

Dildə müəyyən mənalı vahid kimi əmələ gəlmiş yeni əşya və hadisələri adlandıran, öz yeniliyini və təzəliyini hiss etdirən, hələ dilin aktiv leksikasına daxil olmamış sözlərə neologizmlər deyilir»¹.

Neologizmlər dilə sözalma prosesində daxil olur. Sözalma prosesi daimi bir prosesi kimi dili zənginləşdirən kommunikasiya vasitələrindən biridir. Söz alan dil məfhumlara münasibət bildirmək və onları adlandırmaq üçün söz alır. Alınmalar dilə gəldiyi zaman müvəqqəti olaraq dilə assimilyasiya ola bilmir və buna görə də bir sıra çatışmazlıqlar yaranır. Dilə gələn yeni söz təkcə dilin leksik sisteminə deyil, həm də üslubiyatına uyğunlaşmalıdır.

Bəzən belə hesab edilir ki, yalnız başqa dillərə söz verən dilləri aktiv sayıla bilər. Amma bununla razılaşmaq olmaz. Çünki o dillər aktivdir ki, sözü alır, öz lüğət tərkibini genişləndirərək inkişaf edir. Terminlər isə dildə aktuallaşır və nitqə daxil olur.

A.Braqina neologizmlərdən bəhs açarkən «sözlə-

¹ Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1987, s.159-160

rin ikinci dəfə yaranmasından, bu sözlərin yeni mənə və funksiya kəsb etməsindən danışır»¹.

Biz neologizm və termini aşağıdakı kimi fərqləndiririk:

1. Neologizmlər daha tez ümumişlək olur, terminlərin ümumişləkliyi üçün uzun zaman tələb olunur.

2. Terminlər ayrı-ayrı elm sahələrinə aid olub xüsusi məfhumları adlandırdığı halda, neologizmlərin mövqeləri daha sərbəstdir.

3. Neologizmlər söz yaradıcılığında daha aktiv iştirak etdiyi halda, terminlərin bu imkanı məhduddur.

4. İctimai-iqtisadi formasiyanın dəyişməsi ilə köhnə formasiyaya aid terminlər dili tamamilə tərk edir. Neologizmlər isə ictimai-iqtisadi formasiya dəyişdikcə yaranır.

Türk dillərində çox zaman neologizm ilə terminlər qarışdırılır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, neologizmlərin hamısı termin deyil. Onlar həm termin, həm də söz ola bilər. Termin sözdən fərqli olaraq ayrı-ayrı elm sahələrinə xidmət edir, söz isə ünsiyyət vasitəsidir və bütün üslubların materialıdır.

Neologizmlər ilk vaxtlar dildəyişiciləri tərəfindən tam anlaşılmır. Zaman keçdikcə o, özünə vətəndaşlıq mövqeyi qazanır və terminlərdən daha sürətlə ümumişləkləşir. Son dövrlər özbək mətbuatında tez-tez türk dilindən keçən leksemlərə rast gəlinir. Bu sözlər Azərbaycan dilində də işlənir. Bunun iki başlıca sə-

¹ Брагина А.А. Неологизмы в русском языке. М., «Просвещение», 1973, с.41

bəbi vardır:

I. Yetmiş il qapalı recimdə yaşamış Azərbaycan və özbək xalqları müstəqillik əldə edən kimi daha zəngin dövlətçilik təcrübəsi olan dil, din və mədəniyyət yaxınlığına malik qardaş türk xalqına ifrat maraq göstərdilər. Bunun nəticəsi olaraq türk dilindən bu dillərə xeyli leksik vahid keçdi.

II. Müstəqillik zamanı yaranmış kadr ehtiyacını aradan qaldırmaq üçün bu ölkələr Türkiyəyə təhsil almaq üçün tələbələr göndərdilər. Bu tələbələr geri döndükləri zaman onların yazılı və şifahi nitqlərində Türkiyə türkcəsinə məxsus leksemlər işlədildi. Məsələn, *Aşkı un məmulattı, tanıtım, gün aydın, aydın, endirim, durum, qurum, olay, yatırım, törən, öncə, önəmli, öndər, öncül, başkan, yazar, ünlü, para, suç, sayın, uçaq, sorumlu və s.*

Özbək dilində rus dilinin təsiri daha güclüdür. Araşdırmalardan belə nəticəyə gəlirik ki, özbək dilinin digər mənbələrdən, xüsusilə Avropa dillərindən termin və sözləmə imkanı rus dilinin təsirinə məruz qaldığından daha zəifdir.

İndi türk dillərində işlənən *kontingent, deklorasiya, holding, media, maul, klavyatura, fayl* leksemləri termin olmaqla yanaşı, eyni zamanda neologizmlərdir. Zaman keçdikcə bu terminlər neologizmliyini itirəcək, lakin terminliyini saxlayacaqdır.

Sözlərdə isə bu proses neologizmlikdən ümumişləkliyə doğru gedir. Başqa sözlə desək, müəyyən za-

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 101 -

man çərçivəsində dildəyiiciləri dilə daxil olmuş yeni sözləri mənimsədikcə onlar ümumişləklik qazanacaqdır.

Təbii ki, yeni sözlər mənbə dildə neologizm olmaya bilər. Lakin söz alan dildə *resipientlərin* bu sözləri neologizm kimi qəbul etmələri tam normaldır. Beləliklə, dilə neologizmlərin gəlməsi dil hadisəsidir, çünki bu heç zaman dayanmır, aramsız olaraq davam edir.

Dilimizin yaxın tarixinə nəzər saldıgımız zaman görürük ki, hazırkı şəraitdə neologizmlər dildə kəmiyyət etibarilə çoxdur. Lakin bu çoxluq onların xalq tərəfindən mənimsənilməsinə mane olmur, əksinə yeni sözlər dilə necə sürətlə gəlirsə, o cür də mənimsənilir. Məsələn, vaxtilə *kosmos, raket, peyk* sözləri neologizm olduğu halda, bu gün bu leksemlər dilin ümumişlək fondundadır.

Beləliklə, bu gün də neologizm kimi qəbul etdiyimiz leksemlərin hamısı zaman keçdikcə ümumişləklik qazanacaqdır. Artıq bu sözlərin bir qrupu - *mobil telefon, mesac, market, kompüter, firma, ofis* kimi leksemlər neologizmliyini itirməkdədir. Hətta həmin sözlər daha çox ümumişləklik əldə etmişdir.

Azərbaycan dilinə olduğu kimi, özbək dilinə də hal-hazırda çoxlu Avropa mənşəli yeni sözlər daxil olmuşdur. Məsələn, *şou, biznes, biznesmen, dividend, departament, kollec, kommersant, litsey* və s.

Neologizm məsələlərindən danışarkən mürəkkəb adların da neologizm səciyyəsi daşmasını unutmmaq

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 102 -

olmaz. Araşdırmalar göstərir ki, etimon dildən söz alan dilə daxil olan mürəkkəb adlar ilk növbədə ekzotizm səciyyəsi daşıyır ki, bu da dil daşıyıcılarının belə leksik vahidləri mənimsəməsinə ləngidir.

Mürəkkəb adlardan danışarkən əsas qeyd etmək lazımdır ki, onlar həm də abbreviaturaları əmələ gətirirlər. Ona görə də burada mürəkkəb adlardan danışmaq qənaətbəxş hesab edilməlidir.

Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi, Azərbaycan Dövlət Televiziya və Radio Şirkəti, Qaçqınkom, Prezident Aparatı, Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti, Milli Olimpiya Komitəsi, Ali Atesstasiya Komissiyası kimi mürəkkəb adlar tədricən ümumişləklilik qazanmışdır. Eyni proses yenə də davam edir: *İnterqrant, Azər on Line, Debut bank, Naft klinik, On klinik, Medservis, Caspian shop, Enbusk, İntermed, Ata holding, «FRU» inşaatçı şirkəti* kimi leksik vahidlər termin səciyyəsi daşıyır. Xalq bu ləksemləri mənimsədikcə onlar neologizm səciyyəsini itirib mürəkkəb ad kimi fəaliyyət göstərəcək.

Özbək dilində isə mürəkkəb adlara aşağıdakıları misal göstərmək olar: *Vəzirlər maxkaması, Oliy Mac-lis, Xalk Talimi Vəzirliqi, Uzbekistan Respublikası Oliy və Urta Maxsus Talim Vəzirliqi, Prezident devon-xonasi*.

Beləliklə, mürəkkəb adların bir qismi termin səciyyəsi daşdığı üçün onları mürəkkəb terminlərlə qarışdırmaq olmaz. Mürəkkəb adlar ekzotizmdir, mü-

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 103 -

rəkkəb terminlər isə ekzotizm deyil.

§2. Dilin daxili imkanları hesabına termin yaradıcılığı

Dil quruculuğu sahəsində qarşıda duran əsas vəzifələrdən biri də elm, texnika, siyasət, iqtisadiyyat və mədəniyyətin ayrı-ayrı sahələri üzrə milli dildə terminologiyanın yaradılmasıdır.

Digər türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan və özbək dillərinin lüğət tərkibi həmin xalqların çox əsrlik tarixi ərzində təşəkkül tapmışdır. Bu müddət ərzində hər iki dilin leksikası çoxlu miqdarda leksik elementlərlə zənginləşmişdir ki, onların da böyük qismini terminlər təşkil edir.

Hər bir dilin terminoloci leksikasının zənginləşməsi və inkişafı üçün ən məhsuldar mənbə dilin öz daxili imkanlarından istifadə etməklə termin yaradılmasıdır. Bu proses digər dillərin terminologiyasında öz əksini tapdığı kimi, tədqiq olunan dillərinin də terminoloci sisteminin təkmilləşdirilməsində və zənginləşdirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

M.F.Axundzadə, H.Zərdabi milli dildə terminologiyanın yaradılmasında əvəzsiz xidmətləri olan şəxsiyyətlərdən biridir. Qeyd etmək lazımdır ki, M.F.Axundzadə ədəbi dil haqqındakı tezislərində xalqlıq prinsipini daha üstün tutur. Terminoloci lüğətlərin tərtibi M.F.Axundzadəni düşündürən məsələlərdən biri idi. O, Azərbaycan dilinin terminologiyasının zənginləşdi-

*Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə
termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010*

- 104 -

rilməsində rus dilinin rolunu da qiymətləndirmişdir.

«Əkinçi» qəzetinin dilində H.Zərdabi tərəfindən işlədilən aşağıdakı milli terminlərə rast gəlmək olar: *qılinc, əkin, əkinçi, ipək, barama, isitmə, qazanc, dəmir yol və s.*

Milli termin yaradıcılığı problemi hələ də öz aktuallığını itirməmiş, tədqiqat obyekti kimi alimləri düşündürmüşdür.

T.Hacıyev «Azərbaycan ədəbi dili tarixi» kitabında bu prosesi təhlil edərək yazır: «Dilçilər terminologiyaya sadəcə lüğət tərkibinin zənginləşmə faktorlarından biri kimi baxmır, onu elmin, mədəniyyətin sürətli inkişafını təmin edən bir material kimi qiymətləndirirdi. Təsadüfi deyil ki, türkoloci qurultayın tribunasından B.Çobanzadə deyirdi: «Terminin ikitərəfli – əvvələn elmi və ikincisi, pedaqoci əhəmiyyəti vardır. Biz terminlərsiz nə məktəblərdə dərs keçə bilirik, nə də elmi kitablar yazırıq». Buna görə də 1922-ci ildə MİK yanında İstilah Komissiyası yaradılır. Həmin il komissiya beş ixtisas üzrə (hesab, həndəsə, cəbr, coğrafiya, təbiət) hazırladığı terminləri ictimaiyyətin istifadə və müzakirəsinə verdi. Buradan aydın olur ki, İstilah Komissiyası purizm mövqeyindədir.

Komissiya purizm mövqeyini üstün tutaraq Azərbaycan dilini əcnəbi sözlərdən təmizləmək niyyətini izləyir və yalnız milli sözlərdən termin yaratmağa çalışır. Bu da nəticədə çoxdan alınıb, semantik, fonetik-morfoloci cəhətdən milliləşmiş sözləri də çıxar-

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 105 -

mağa və bir çox hallarda süni söz yaranmasına gətirir. Məsələn, hər bir azərbaycanlıya alınma terminlərin yerinə millidir deyə, bu terminləri işlətməyə ehtiyac yoxdur; *dövlət* yerinə *toplantoy*, *əhali*-*yaşaq*, *nöqtə*-*bənək*.

20-ci illərdə mətbuatın, ədəbiyyatın dilində komissiyanın yaratdığı və ya onların meyili ilə müxtəlif şəxslər tərəfindən yaranmış yüzrlə purist terminləri işləndirdi: *eloğlu*-*vətəndaş*, *uçan-təyyarə*, *törədiş*-*sənaye*, *vuruşma*-*mübarizə*.

Qəbul olunmayan, süni səslənən terminlərlə yanaşı, puristlər onlarca uğurlu terminlər yaratdılar: *sözlük*, *arayış*, *bildiriş*.

Bunlardan başqa puristlərin yaratdığı xeyli terminlər var idi ki, sonralar işlənmədi, ancaq işlənməyə layiq idi: *dərəcə-bölgü*, *istiqlamət-cığır*, *məsələ-sorğu*.

Purizmin bir müsbət cəhəti də odur ki, axın-axın sözlərin qarşısını alır¹. Purizmə qapılaraq süni terminlər yaratmaq halları demək olar ki, bütün xalqların tarixində olmuşdur.

Şübhəsiz ki, purizmi kortəbii olaraq qəbul etmək doğru deyildir. Doğrudur, bu cərəyan dilin saflaşması uğrunda mübarizəyə xidmət etsə də, onların yaratdıqları bütün terminlər uğurlu sayıla bilməz. Bəzən onların yaratdığı bu terminlər dildəşiyiciləri tərəfindən tam mənimsənilmiş və ya çoxdan vətəndaşlıq hüququ qazanmış terminləri sıxışdıraraq dildə mürəkkəblik, qəlizlik yaradır.

¹ Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı: Maarif, 1987, s. 266-267

Burada bir faktı da qeyd etmək istərdik. 1960-cı illərdə Azərbaycanda bir sıra puristlər dilimizdə müəyyən dəyişikliklər etmək təklifi ilə çıxış edirdilər. Hələ 1963-cü ildə yazıçı Anar yazırdı: «Əgər dilimizdə *çim-mək* sözündən *çimərlik* sözü yaranmışsa, bəs onda niyə *uçmaq* sözündən *uçarlıq* sözü yaradılaraq *aerodrom* sözünü dilimizdən çıxarmayaq»¹.

Bu, özü-özlüyündə dilimizin saflığı yolunda atılan öz dövrü üçün çox cəsarətli addım idi. Anar həmin məqaləsində həm də *svetafor* sözünün əvəzinə *ışığıfor* ləkseminin işlənməsini təklif edirdi, lakin nəticədə nə baş verdi?

Nə *ışığıfor*, nə də *uçarlıq* sözləri dildəyiyciləri tərəfindən qəbul edilmədi. Başqa sözlə desək, bu ləksik vahidlər dildə vətəndaşlıq hüququ qazana bilmədi. Bəzən *ışığıfor* sözünə mətbuatın dilində, az da olsa, rast gəlmək olur. ANS telekanalında *svetafor* sözünü curnalistlər *ışığıfor* sözü ilə daha çox ifadə edirlər.

İngilis filosofu Ç.Çarlis «Dil haqqında düşüncələrim» adlı əsərində yazır: «Dil-insan iradəsinə tabe olmayan, onun mülahizə və əməllərini nəzərə almayan elə bir canlı varlıqdır ki, insanlar nə qədər ona söz əlavə etmək və ya söz çıxartmaq istəsələr də, dil ələk kimi bu sözləri ələyir, yalnız özünə lazım olanını saxlayır»².

Digər türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan və

¹ Anar Dilimizin saflığı uğrunda. «Kommunist» qəz., Bakı, 1963, 3 mart

² Чарлис Дж. Некоторые раздумки о языке. Париж, 1959, с. 51

özbək dillərinin terminoloci sistemində həm dildaxili, həm də dilxarici meyillər mövcuddur. Dildaxili meyillər dedikdə, söz yaradıcılığının vasitələri və dialektlər hesabına termin yaradıcılığı nəzərdə tutulur. Söz yaradıcılığının imkanları hesabına digər sahələrdə olduğu kimi hərbi sahədə bir sıra terminlər formalaşmışdır: *bombalamaq, bombardman, hərbi, hərbişəndirmə, silahlanma, silahlanmaq, silahlı və s.*

Dialekt və şivələrdən sözləmə prosesi əvvəllər çox güclü olmuşdur. Lakin ədəbi dil öz lüğət tərkibini ehtiyac duyulan söz və terminlərlə ödədikcə həmin proses tədricən zəifləmişdir. Buna baxmayaraq, dialekt və şivələr indi də termin yaradıcılığı mənbələrindən biri kimi qalmaqdadır. Çünki dialekt və şivələr elə bir zəngin xəzinədir ki, termin yaradıcılığında ondan həmişə istifadə etmək mümkündür.

Azərbaycan dili aqqlütinativ dil olduğundan bu dildə leksik şəkilçilərin mövqeyi çox aktivdir. Azərbaycan dilinin terminoloci sisteminə nəzər saldıqda bunu aydın şəkildə görürük. Beləliklə, aşağıdakı şəkilçilər termin yaradıcılığında daha çox aktivdir.

*ma*² -şəkilçisi əsasən bir sıra sahə terminlərinin yaranmasında aktiv rol oynayır. Məsələn, riyazi terminlər: *vurma, bölmə, toplama, çıxma, hərbi terminlər: vuruşma, qazma, atışma, bölmə-marş bölməsi, raket bölmsəsi*, tibbi terminlər: *sərpmə, isitmə, qızdırma, isitmə*; texniki terminlər: *yoxlama tavaşı, soyutma tavaşı*.

- *ış*⁴ - şəkilçisi vasitəsilə yaranan terminlər: *döyüş*,

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 108 -

vuruş, baxış bucağı, atışma, veriliş, bildiriş, ödəniş, çağırış.

- *ci*⁴ - Bu şəkilçi mövqeyinə görə peşə-sənət adları bildirəyinə görə, termin yaradıcılığında xüsusi rol oynayır: *tankçı, topçu, hücumçu, çöpçü, zenitçi, nəzarətçi, raketçi* və s.

- *iq*⁴ -ilə düzənlər: *əczaçılıq, -sarılıq, -tabelilik əlaqəsi, -azlıq, -çoxluq, -gərginlik.*

- *lr*⁴ -*çoxbucaqlı, -bərabərbucaqlı, -ikivalentli, -ikihakimiyyətlik, -zəncirli* açarlar.

- *ic*⁴ - *sorucu, -atıcı, -qoruyucu yuyucu, -dinləyici, -hesablayıcı, -yöndədic* açar.

- *sız*⁴ - *işsizlik, -çəkisizlik.*

- *iq*² - *bölük, -dəlik, -deşik, -yaraq,*

- *aq*² - *yaraq, -daraq, -sınaq* və s.

Məlumdur ki, terminləri başqa dillərdən götürərkən bilavasitə onların mənsub olduqları dilin semantik xüsusiyyətlərini və tələffüz qaydalarını da öyrənmək lazım gəlir. Həmin alınma terminlərin şəkilçi hissələrinin ana dilinə uyğunlaşdırılması zərurəti qarşıya çıxır. Halbuki ana dilinin lüğət tərkibi əsasında terminlər yaratmaq üçün yalnız mövcud söz yaradıcılığı modellərindən istifadə etmək kifayətdir. Ona görə də elm və texnikanın müxtəlif sahələrində meydana gələn yeni anlayışların ifadəsi üçün terminlər yaradılarkən ən əvvəl ana dilinin lüğət tərkibinə nəzər salmaq, onun daxili imkanlarından səmərəli istifadə etmək lazımdır.

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 109 -

Azərbaycan və özbək dillərində dilin daxili imkanları hesabına lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsi əlverişli üsullardan biri olmuşdur. Bu üsulla yaradılan terminlərdə həm millilik, həm də ayrı-ayrı dialektlərə məxsus dil faktorları üzə çıxır.

Termin yaratmaq çox mürəkkəb işdir, düşüncə, ciddi axtarış tələb edir. Termin yaradılma prosesi hər bir dilin özünəməxsus olan müstəqil söz yaradıcılığı prosesidir. Milli termin yaradıcılığı prosesində uğurlu terminlərlə yanaşı, uğursuz tapıntılar da ola bilər. Şübhəsiz ki, hər bir dil daşıyıcısı yeni termin gördükdə onu mənimsədikdə çətinlik çəkir.

Şübhəsiz ki, «uğursuz termin» adı altında alınma terminlər nəzərdə tutulur. Lakin alınma terminlərin hamısını uğursuz termin adlandırmaq qeyri-mümkündür. Termini o zaman uğursuz adlandırmaq olar ki, dildəşıyıcıları onu kor-koranə qəbul edir. Onun nəinki leksik mənasını başa düşmür, həm də fonetik səviyyəsini anlaya bilmir. Əlbəttə, bu da həmin dilləri bilməməkdən irəli gəlir. Müasir termin yaradıcılığında alınmalar dilin daxili imkanları hesabına termin yaratma prosesinə mane olur. Alınmaların tam əleyhinə çıxmaq isə düzgün deyildir.

Xalq dilinə əsasən terminlər yaradarkən süniliyə, uydurmaçılığa qapılmaq faydasız, səmərəsiz olduğu kimi, başqa dillərdən alınan terminləri mexaniki şəkildə işlətmək də xeyirsizdir

Əgər dilin daxili imkanları hesabına termin yara-

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 110 -

dıcılığı mümkün deyilsə, dil hansı mənbədən qidalanmalıdır?

Alınma termini qəbul etmək o zaman qənaətbəxş hesab etmək olmazdı ki, dil özü dialektlərin hesabına leksik tərkibini zənginləşdirərdi. Dialektlər isə bu cür sözləri daha yaratmaqda çətinlik çəkir.

Müasir dövrümüzdə nəinki iqtisadiyyatda, həmçinin təhsildə də böyük irəliləyişlər var. Təhsilə olan maraq, həm də əcnəbi dillərə olan marağa, inteqrasiyaya gətirib çıxarır.

Hərbi terminologiyada vəziyyət başqadır. Azərbaycan Milli Ordusu yaradıldıqdan sonra rus dilli terminlərin bəzisi - hərbi rütbə və birliklərin adları milliləşmişdir: *alay, takım, tabor, çavuş, gizir, bölük*.

Özbək dilində isə hərbi terminlər rus dilində olduğu kimi işlənir: *polk, rota, batalyon, sercant, praporşik*. Müstəqillik dövründə özbək dilində hərbi terminlərin milli terminlərlə əvəz edilmə prosesi resipientlər tərəfindən qəbul edilmədi.

Milli terminologiyanın yaranmasında Özbəkistanda Terminologiya Komitəsinin fəaliyyəti mühüm rol oynayır. Komitə Özbəkistanın ayrı-ayrı müəssisə və təşkilatlarına milli terminlərdən istifadənin əhəmiyyəti haqqında xüsusi göstərişlər verirdi. Lakin bu işlərin görülməsi lazımi nəticələr vermədi. Bunun da obyektiv və subyektiv səbəbləri vardır. Çünki rus dilindən özbək dilinə gələn terminləri özbək dilinin öz terminləri ilə əvəz etmək qeyri-mümkün idi.

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 111 -

Burada dilçilər qarşısındakı əsas məqsəd birinci növbədə özbək dilinin saflığını qorumaq, özbək dilinin daxili imkanları hesabına lüğət tərkibini zənginləşdirərək xalq dilinə yaxınlaşmaqdan ibarətdir.

Məlumdur ki, hər bir dil lüğət tərkibini öz daxili imkanları və alınmalar hesabına zənginləşdirir. Daxili imkanlar hesabına lüğət tərkibini zənginləşdirərkən elə sözlər götürmək lazımdır ki, onlar ədəbi dilin normalarına uyğun olsun.

Dilimizdə bir sıra tibbi terminlər mövcuddur ki, onların dildə vətəndaşlıq hüququ qazanmış deyil, alınma variantı daha çox işlənir. Məsələn, *vərəm, qızıl-azar, təzyiq, qıcolma, həkim, isitmə*, istilik terminlərinin *tuberkulyoz, skarlatin, davleniye, sudorqa, doktor, malyariya, temperatur* kimi alınma variantları aktivdir.

Özbək dilinin daxili imkanları hesabına idman sahəsində də bir sıra milli terminlər yaranmışdır: *ku-raş, enboş, çala, xalol*.

Tarixən hansı dildən alınmasından asılı olmaya-raq özbək dilinə keçən sözlərin bir qrupu dilin qayda-qanunlarına uyuşdu, vətəndaşlıq hüququ qazandı.

Özbək dilinin daxili imkanları hesabına termin yaratmanın aşağıdakı yolları vardır:

1. Əgər elmi-texniki və digər anlayışı ifadə edən terminlər özbək dilində varsa, subyektiv səbəblər üzündən rus dilindən həmin terminlərin qarşılığı paralel olaraq işlənirsə, bu zaman üstünlük özbək dilinə veril-

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 112 -

məlidir.

2. Əgər bu və ya digər məfhumu düzgün ifadə edən hər hansı bir söz özbək dilində varsa və bunun rus dilindəki qarşılığı haqsız rəqabət apararaq özbək dilinin öz doğma faktlarını sıxışdırırsa, bu zaman özbək dilinin faktına üstünlük verilməlidir.

Son dövrlərdə Azərbaycan dilində belə bir proses gedir. *Protest(etiraz)*, *sanksiya(icazə)* kimi rus və Avropa mənşəli sözlər mətbuata ayaq açmaqdadır. Məsələn, *prokuror sanksiya verdi, vəkil protest etdi*. Biz hesab edirik ki, bunların əvəzinə *icazə* və *etiraz* kimi hüquqi terminlərin işlənməsi məqbuldur.

3. Rus dilinə məxsus sözlərin özbək dilindəki əvəzlənməsinə diqqət yetirərkən onun başqa dillərdə də işlənilib-ışlənməməsi nəzərə alınmalıdır.

Bir sıra beynəlmiləl terminlərin digər terminlərlə əvəzlənməsi məqsədəuyğun deyildir. Məsələn, *respublika* sözünü *cumhuriyat*, *demokratiya* sözünü *xalqçıl*, *aeroport* sözünü *tayeroqox* ilə əvəz etmək doğru deyil.

4. Rus və özbək dillərində terminlərin əvəzlənməsi məsələsində monosemantizm və polisemantizm nəzərə alınmalıdır. Əgər rus dilindən gələn söz çoxmənalıdırsa, onda internasionalizm kimi işlənə bilər¹.

Elə buna görə də müasir dövrdə özbək dilində milli termin yaradıcılığı məsələsi bir sıra çətinliklərlə qarşılaşır.

Azərbaycan və özbək dilləri leksik şəkilçilərin

Узб к тили т м ш н лиги шк нт Ф н

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 113 -

Created with

nitroPDF[®] professional

download the free trial online at nitropdf.com/professional

aktiv olduğu bir dildir. Müasir özbək dili ədəbi dil ənənələri əsasında inkişaf edir. R.Daniyarov yazır: «Özbək dilinin terminologiyası təkcə ənənəvi, tarixi xüsusiyyətlərinə qapılıb qallmır, daim yeniləşir və yeni sahələrə xidmət edir. Bu əsasda özbək dilinin terminoloji sisteminin yaranmasında onun daxili imkanları mühüm rol oynayır. Özbək dili bütünlüklə məhz daxili resurslardan asılıdır¹.

Beləliklə, özbək dilində termin yaradıcılığında iş-tirak edən ən aktiv şəkilçilərin mövqeyinə nəzər salaq:

-lik – *degrez – degrezçilik, eruvçan-eruvçanlik*.

-qiç – *barq kutar – bark kutarqiç, buta kutar – butakutarqiç*.

-çi – Əvvəldə görüldüyü kimi *-ci* şəkilçisi Azərbaycan dilində olduğu kimi özbək dilində də peşə-sənət adlarını bildirir: *temirçi, sanoatçı*.

-ma – şəkilçisi özbək dilinin termin yaradıcılığında mühüm rol oynayır. Birvariantlı formada işlənir: *sepma, isitma, toşma, burulma, uzatma və s.*

-laş – Əsasən texniki termin yaradıcılığında aktiv işlənən şəkilçidir: *çoklaş, parçınlaş*.

Milli termin yaradarkən dialekt faktlarından istifadə etmək daha məqbul sayılır.

Terminologiyanın zənginləşdirilməsi üçün dialekt və şivələrdə xeyli material vardır. Əkinçiliyin, bağçılığın, ipəkçiliyin inkişafı ayrı-ayrı dialekt və

¹ Данияров Р.Д. Исследование формирования и развития технической терминологии узбекского языка. Док. дисс. наук. Ташкент. 1982, с. 70

şivələrdə bu sahələrlə bağlı yüzlərlə terminin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Burada təkcə əkinçiliyin deyil, heyvandarlığın da mühüm rolu vardır. Kənd təsərrüfatı və heyvandarlıqla bağlı istifadə olunan terminlər milli terminlər kimi aktiv ola bilər. Məsələn, *sarıkərə, qara kürə, toğlu, şışək və s.*

M.Qasimov dialektlərdən termin yaratmaq üçün aşağıdakı prinsipləri təklif edir:

1. Azərbaycanda çoxsahəli təsərrüfat inkişaf etdiyinə görə əlaqədar rayonun dialektinə üstünlük verilməlidir. Məsələn, bağçılığa aid terminologiya üçün Quba dialekti, heyvandarlığa aid – Qazax, Qarabağ dialektləri, balıqçılığa aid Salyan, Lənkəran, neft istehsalına və müxtəlif peşələrə aid Bakı, ipəkçiliyə aid terminologiya üçün Şəki dialekti əsas ola bilər.

2. Yalnız bir və ya iki dialektə işlənən, təsadüfi xarakter daşıyan sözləri götürüb termin kimi ümumiləşdirmək düzgün deyildir.

3. Eyni bir məfhumun ifadəsi üçün ayrı-ayrı şivələrdə müxtəlif sözlər işləne bilər. Lakin həmin sözlərdən daha əlverişlisi, məfhumu daha dəqiq ifadə edəni seçilməlidir.

4. Çoxşaxəli terminlərdən istifadə edilməsinə yol verilməməlidir. Termin konkret olmalıdır.

5. Termin kimi qəbul edilən hər bir söz elmi surətdə əsaslandırılmalıdır, yəni, həmin söz təsadüfi olmayıb, nəzərdə tutulan məfhumu bütün dəqiqliyi ilə

əks etdirməlidir¹.

Əlbəttə, dialekt və şivələrdən elə sözlər terminoloji leksikaya daxil olmalıdır ki, onları təkcə həmin dialektin deyil, digər dialekt və şivələrin də daşıyıcıları başa düşsün. Əgər həmin söz və termini digər dialektlərin daşıyıcısı başa düşə bilmirsə, o zaman həmin söz termin deyil, dialektizm hesab olunur.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, özbək dilində dialekt qrupları başqadır. Özbək dilinin dialekt sistemi tayfa prinsipi əsasında qruplaşdırılır. Bu dildə dialekt qrupları özü də müəyyən tiplərə bölünür:

Cağatay qrupu dialektinin yeddi tipi mövcuddur.

1. Maksimum irandilli Səmərqənd-Buxara «Səmərqənd tipi».

2. Daşkənd tipi (Daşkənd tipindən başqa buraya Xanabad və Əhəngərə ləhcələri də daxildir)

3. Margilan və Kokand tipi (şəhər ləhcəsindən başqa buraya qışlaq dialektləri olan Fərqanə, Konqrat, Beş-Arık, Cust daxildir).

4. Əndican və Şarxan tipi

5. Harmonik qışlaq rayonları

6. Şimali özbək şəhər tipi (Türküstan, Çimkənt və digər qışlaq əraziləri, xüsusilə Əhəngəran ləhcəsi daxildir)

7. Şimali özbək Oğuz şivəsi (Buraya İkan-Qara-

¹ Qasimov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, s. 118-119

bulaq ləhcəsi) daxildir¹.

Bu qədər zəngin dialekt materialına malik özbək dili daha asanlıqla daxili imkanları hesabına termin yarada bildiyi halda, dialektlərdən kifayət qədər istifadə olunmur. Zənginləşmə elə bir prosesdir ki, burada lüğət tərkibinin diaxron mənzərəsi açılır.

Məlumdur ki, türk dillərinin leksikasının zənginləşməsi həm daxili imkanlardan istifadə yolu ilə sözdüzlətmə hesabına, həm də dünyanın başqa dillərindən sözləmə hesabına olur.

Hal-hazırda Azərbaycan dilinin termin yaradıcılığında üstünlük daha çox alınmalara verilir. Bu üstünlüyün səbəbi qloballaşma və bazar iqtisadiyyatıdır. Doğrudan da, iqtisadi terminlərə nəzər salsaq, bunların böyük qisminin alınma olduğunu görəcəyik.

«Vaxtilə dialektlərin ədəbi dilin zənginləşməsi mənbələrindən biri olması fikri inkar edilirdi. Bununla da, ədəbi dil və dialektlər bir-birindən tamamilə təcrid olunurdu. Dialektizmlərin isə ədəbi dildə işlənməsi gəy məhəlləçiliyi, milli və sinfi ayrı-seçkiliyi yenidən dirildi. Halbuki dialektlər ədəbi dilin maddi əsasıdır, onun əşya mənbəyidir. Dialektlər dil sistemi həlqəsinədən kənarda deyildir»².

Deməli, milli dilin lüğət fondundan istifadə etmək, buna əsasən yeni anlayışları ifadə edən terminlər ya-

¹ Фазылов Э.И. Чичулина Л.Г. Русские терминологии и узбекское языкознание. Ташкент: Изд-во Фан, 1979, с. 67-68

² Xudiyev N.M. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. Bakı: Maarif, 1986, s. 187

ratmaq, həm də yeri gəldikdə başqa dillərdən terminlər qəbul etmək yeganə doğru yoldur.

Bu gün Türksöy kimi mədəniyyət təşkilatının yaranması bizdə bu təşkilatın nəzdində ortaq terminoloji qurum yaranacağına və milli termin yaradıcılığının təkmilləşməsində müvafiq addımlar atılacağına ümid yaradır.

§3. Alınma terminlər

Hər bir dilin lüğət tərkibində milli terminlərlə yanaşı, alınma terminlər də mövcuddur.

Azərbaycan və özbək dillərinin lüğət tərkibində alınma terminlər milli terminlərə nisbətən üstündür. Bu meyarı nəzərə alaraq, Azərbaycan və özbək dillərində alınma terminlərin mövqeyi, mənşəyi və onların keçmə yollarını araşdıraraq.

Alınma prosesi mürəkkəb dil hadisəsi olduğundan bu məsələyə tədqiqatçılar müxtəlif prizmalardan yanaşmışlar. Alınma sözlər haqqında bir çox tədqiqat əsərləri yazılsa da, onun bir termin kimi düzgün anlamının həlli hələ də mübahisələrə səbəb olur.

Dilçilikdə alınmalar və alınma söz-terminlər haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. N.Xudiyev bu məsələdən bəhs edərkən yazır: «Bəzən «alınmalar» termini ilə «*alınma söz*» termini eyniləşdirilir. «Alınma söz» termini əvəzinə «əcənbi söz» terminindən istifadə edilir. «Əcənbi söz» ilə «alınmalar» eyni mənada işlədilir. Hər şeydən əvvəl qeyd etməliyəm ki, bu terminlər

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 118 -

müəyyən dərəcədə yaxın məzmunlu olsalar da, müxtəlif anlayışlar ifadə edirlər. Belə ki, yalnız «alınma» terminin özü iki mənada - dar və geniş mənada işlədilir. I halda bu termin başqa dildən keçib daxil olduğu dili zənginləşdirən lingvistik vahid mənasını bildirir. Geniş mənada «alınma» bir dildən başqa dilə söz keçmə prosesini bildirir. Beləliklə, II mənada bu termin proses, I mənada isə prosesin nəticəsini bildirir. «Alınma» və «alınma söz» terminləri eyni anlayışları bildirir. «Alınma» dedikdə bir dildən başqa dilə keçən bütün lingvistik vahidlər, hər hansı bir dil elementi başa düşülür. «Alınma söz» dedikdə isə yalnız leksik vahidlərin mənimsənilməsi nəzərdə tutulur. Başqa sözlə desək, «alınma» termini daha geniş anlayışı ifadə edir. Belə ki, «alınma söz» anlayışının özü də «alınma» termininin ifadə etdiyi mənanın tərkibinə daxildir¹.

H. Həsənov «Ümumişlək alınmalar, beynəlmiləl sözlər, ekzotizm və varvarizmləri alınma sözlərin növləri kimi verir»².

E. Axunzyanov isə terminlərin mənə fərqlərindən danışarkən ««alınma» termini «alınma söz» terminindən daha genişdir» fikrini əsaslandırır³.

«Alınma» və alınma sözdən başqa dilçilikdə bu anlamın ifadəsi üçün «əcnəbi söz», «alınmalar», «əcnəbi alınmalar», «xarici söz» və «xarici alınmalar» ki-

¹ Xudiyev N.M. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. Bakı: Maarif, 1986, s. 5-6

² Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1987, s. 124

³ Ахманова О. Словарь лингвистических терминов. Москва, «Сов. энциклопедия», 1966, с. 305

mi terminlər də formalaşmışdır.

D.Lottenin fikrincə, «alınma söz termini o sözlərə aid edilir ki, onlarda heç bir dəyişiklik edilmir¹.

Bu fikir tamamilə doğrudur. Bu gün dilimizdə işlədilən alınmalar heç bir fonetik və qrammatik dəyişikliyə məruz qalmadan olduğu variantda ədəbi dildə öz əksini tapır. Tez bir zaman çərçivəsində ədəbi dilin yazılı və şifahi qolunda sabitləşir.

S.Cəfərov alınma sözlər haqqında öz fikrini belə izah edir: «Başqa dillərdən alınma sözlər xalqımızın həmin dillərdə danışan xalqlarla olan müxtəlif tarixi və ictimai münasibətlərindən asılı olaraq ya bilavasitə mənsub olduğu dildən, ya da başqa bir dildən keçə bilər².

Azərbaycan və özbək xalqlarının tarix boyu başqa xalqlarla münasibəti, ictimai-siyasi, mədəni əlaqələri bu dillərin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Bu cür şərait həm də bilinqvizmin formalaşmasına xidmət edir. Sözlərin bir dildən başqasına keçməsinin əsas səbəblərindən biri də bilinqvizmdir.

Azərbaycan və özbək xalqları həmişə ikidillilik şəraitində yaşamışlar. Müxtəlif dövrlərdə ayrı-ayrı xalqlarla (ərəb, fars, rus və Avropa) ünsiyyətdə olmuşlar.

¹ Лотте Д. Краткие формы научно-технических терминов. М., Изд-во «Наука», 1971, с.9

² Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1970, s. 139

İkidillilikdən danışarkən əsasən Azərbaycan və rus ikidilliyi nəzərdə tutulurdu. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, orta və ali məktəblərdə ana dili və rus dili ilə yanaşı, xarici dillərin də tədris olunması, xarici firmaların fəaliyyəti nəticəsində respublikamızda digər ikidillilik şəraiti də yaranmışdır.

Sözlərin ikinci səbəbi hər hansı dilin öz daxili imkanları hesabına keçinə bilməməsi ilə bağlıdır. Dünyada dillərində yeni yaranan sözlər özləri ilə yeni anlayışları da daxil olduğu dillərə yayır. Ancaq dil heç vaxt sözlərin nəticəsində öz milli vahidlərini unutmur.

Y.Polivanovun alınma sözlərlə bağlı ideyaları rus dilçiliyində geniş yayılmışdır. Onun fikrincə «Söz adətən o dildən götürülür ki, həmin dil anlayışın yayıcısı olmuş olsun»¹.

Bu fikrə əsasən söyləmək olar ki, bu gün dilimizə daxil olan sözlər özləri ilə bərabər məfhumları da gətirmiş olur. Çünki söz məfhumu ifadə edir. Məfhumlar isə iqtisadi inkişafı ilə bağlı olaraq yaranır.

Qərbi Avropa dillərindən alınma sözlər dilçilərimizin diqqət mərkəzində olmuş, tədqiqat obyekti kimi öyrənilmişdir. Bundan başqa, alınmaların öyrənilməsi Avropa dillərinin türk dillərinə, o cümlədən Azərbaycan və özbək dillərinə müsbət təsiri kimi ümumi məsələləri aşkar etməyə imkan verir.

Azərbaycan dilçiliyində Avropa mənşəli alınmalara aid A.Qarayevin «Müasir Azərbaycan dilində Av-

¹ Abbasova B. Sözlərin alınma hadisəsinin əsasları. Bakı: Azərşəfər, 1995, s. 30

ropa mənşəli leksik alınmalar»¹ əsəri də maraq doğurur. Əsərdə alınmaların tarixi, geneoloci təsnifindən başqa, onların sinonimlik münasibəti və omonimlik səciyyəsi haqqında da elmi məlumatlar verilmişdir.

«Azərbaycan dilinin texniki terminologiyasında Qərbi Avropa mənşəli alınmalar»² əsərində isə R.Cəfərov texnika sahəsində alınma sözlər haqqında elmi axtarırlarının nəticələrini ortaya qoymuşdur.

Bundan başqa alınma sözlər haqqında olan nəzəri müddələr B.Abbasovanın «Sözləmə hadisəsinin əsasları»³ əsərində davam etdirilir. Burada təhlil olunan sözləmə hadisəsi, onun yolları, üsulları, dildaxili və dildaxici əlamətləri praktik cəhətdən böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Termin mənimsəmə prosesi sözləmə prosesinin bir hissəsidir. Qeyd etməliyik ki, bütün terminlər sözdür, lakin bütün sözlər termin deyil. Etimon dildən söz alan dilə termin keçərsə, onun üslublar sistemində yalnız elmi üslubda mənimsənilməsi kifayətdir.

Azərbaycan və özbək dillərindəki alınma terminləri mənşəyinə görə üç qrupa bölmək olar.

1. Ərəb və fars mənşəli terminlər
2. Rus mənşəli terminlər
3. Avropa mənşəli terminlər:

¹ Qarayev A. Müasir Azərbaycan dilində Qərbi Avropa mənşəli leksik alınmalar. Bakı: ADU nəşri, 1988

² Cəfərov R.C. Azərbaycan dilinin texniki terminologiyasında Qərbi Avropa mənşəli alınmalar. Fil. elm. nam. ...dis. Bakı: 1990

³ Abbasova B. Sözləmə hadisəsinin əsasları. Bakı: Azərənşər, 1995

1. Ərəb və fars mənşəli terminlər: Tarix boyu Azərbaycan və özbək xalqları ərəb, fars və rus xalqları ilə sıx əlaqədə olduğundan onlardan müəyyən terminlərin qəbul edilməsi təbii haldır. Azərbaycan və özbək dillərini lüğət tərkibindəki alınma sözərin mühüm bir qismini ərəb və fars sözləri təşkil edir. Bu dillərə ərəb və fars dillərinin təsiri VII əsrdən başlamışdır. Bu proses XIX əsrin I yarısına qədər davam etmişdir. Misal olaraq hərbi sahəyə müraciət edək: *əsgər, zabıt, əsir, mühasirə, hərbi, hərbi and, sərhəd, kəşfiyyat* və s. terminlər ərəb mənşəlidir. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri olan – *qəsida, qəzəl, qitə, müxəmməs, beyt, minacat* və s. ərəb və fars mənşəlidir. Ərəb və fars mənşəli dilçilik terminləri bu gün də öz fəallığını saxlamaqdadır: *məsdər, fəl*.

Hələ XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dilindəki ərəb və fars mənşəli terminlərə ikili münasibət olmuşdur. Bəziləri qəliz, dilimizin qrammatik qayda-qanunlarına cavab verə bilməyən, lakin artıq mənimsənilmiş ərəb, fars mənşəli söz və terminləri dildən çıxarmağı təklif etmişlər. Beləliklə, termin yaradıcılığında zərərli, ziddiyyətli, dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi, təkmilləşməsinə mənfi təsir göstərən purizm cərəyanı meydana gəlmişdir.

Puristlər ərəb-fars terminlərinə birtərəfli münasibət göstərmişlər. Onlar Azərbaycan terminologiyasının nöqsanlarının aradan qaldırılmasının əsas yolunu bütün ərəb və fars sözlərinin çıxarılıb, yerinə necə

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 123 -

olursa-olsun «azərbaycanca sözlər» qoyulmasında, yaxud sözlərin sonunun «Azərbaycan dili» şəklinə salınmasında»¹ görürdülər.

Azərbaycan dilində işlənən ərəb və fars mənşəli terminlərin bir qisminə nəzər salaq: *qətnamə, mülk, qanun, möhür, mühəndis, nəbatat, vəkalətnamə, şimal, cənub, şərq, qərb, nəzm, təlim, hakimməraz, elm, sənaye, kimya, rüsum, qəfiyə, hüriyyət, ticarət, məvacib, məxaric, təzkirə, üslub, tədqiqat, mənzum, mənsur, musiqi və s.*

Bununla yanaşı, dilimizdə ərəb və fars mənşəli morfemlər də mövcuddur. Onlar da işlənmə yerinə görə sözləri və sözsonu mövqeyə malikdirlər. Məsələn:

a) isim düzəldən şəkilçilər: **-iyyət, -iyyat, -dar, -namə, -at/-ət, -iyyə, -il/-vi:** *ədəbiyyat, külliyyat, cəmiyyət, tədqiqat, əməkdar, nəzəriyyə, əhvalat, əməliyyat.*

b) Sifət düzəldən şəkilçilər: **-i, -pərəst, -pərvər, -şünas, -xah, -pəsənd, -bi, -na, -ba:** *baməzə, inqilabi, avropapərəst, vətənpərvər, bədxah, namüinasib və s.*

c) zərf düzəldən şəkilçilər: **-anə, -yanə, -ən:** *şairanə, dahiyanə, qəsdən, qəflətən və s.*

1920-ci illərdə purizm terminləri fəallaşır. 30-cu illərdə isə milli terminlər əsas yer tutur. 30-cu illərin sonlarında rus-Avropa sözlərinə meyil güclənir. 40-cı illərin sonlarında isə yenidən ərəb-fars sözləri bərpa olunur.

X.Raxmonkulovun fikrincə, «Postsovet məka-

¹Qasımov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, s. 70

nında yaşayan türklərin əksəriyyəti islam dininə sitayiş etdiyi üçün o xalqların dillərində mövcud olan terminlərin əksəriyyəti ərəb və fars mənşəlidir və bir-birlərindən fonetik dəyişmələrlə fərqlənir»¹.

Məsələyə belə yanaşma, bizcə, heç bir etiraz doğurmamalıdır.

Doğrudan da, istər oğuz, istərsə də qıpçaq və karluq qrupuna daxil olub müsəlmanlığı qəbul edən türk dillərində elə dini terminlər vardır ki, onlar həm semantikasına, həm də orfoqrafiya və orfoepiyasına görə eynidirlər. Məs: Azərbaycan -*xuda*, özbək -*xuda*, türk -*xuda*, türkm. -*xuda*, qazax -*xuda*, qırğız -*xuda*.

Təbii ki, bu terminlərin sayını istənilən qədər artırmaq olar. *Namaz, oruc, ramazan* kimi dini terminlər islam dinini qəbul etmiş bütün türk xalqlarının dilində heç bir fonetik dəyişməyə məruz qalmadan işlənir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ərəb və fars mənşəli terminlər təkcə dini deyil, ictimai-siyasi sahədə də həm Azərbaycan, həm də özbək dillərində mövcuddur. Belə terminlərin Azərbaycan və özbək dillərində mövqeyi bir qədər fərqlidir. Məsələn: xüsusi vəzifə adını bildirən «*nazir*» sözü Azərbaycan dilində çox işləkdir. *Baş nazir, Təhsil Naziri, Səhiyyə Naziri və s.* Hətta bu söz - **lik** şəkilçisinin qəbulu vasitəsilə söz yaradıcılığı prosesində aktiv iştirak edərək xüsusi müəssisə adlarını da ifadə edir. Məsələn: *Vergilər Nazirliyi, Mədəniyyət Nazirliyi, Təhsil Nazirliyi, Daxili İşlər Nazirliyi*.

¹ Uzbek tili atamaşunosliqi. Toşkent, Fan, 1992, s. 20

Özbək dilinə gəlinə, bu dildə həmin vəzifəni adlandırmaq üçün «vəzir» sözündən istifadə edilir: *Baş vəzir, Vazirlar Maxkamasi*.

Maraqlı cəhət budur ki, bu söz Azərbaycan dili üçün də yad deyildir. Müasir Azərbaycan dilinin əsas lüğət fondunda bu sözə rast gəlməsək də, *vəzir* sözü şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində, o cümlədən nağıllarımızda «şahın köməkçisi» mənasında rast gəlinir: *qara vəzir, baş vəzir, vəzir*.

Azərbaycan və özbək dillərində hüquq terminləri arasında bir sıra fərqli cəhətlər vardır. Məs: özbək dilində *məhkəmə* termini *kabinet* sözünün yerində işlənir. *Nazirlər Kabineti - Vazirlər Maxkaməsi*.

Azərbaycan dilində isə bu termin sırf hüquqi məna kəsb edir, «ayrı-ayrı mübahisələri ayırd edən orqan» mənasını daşıyır: *Konstitusiya Məhkəməsi, Xalq Məhkəməsi, Ali Məhkəmə*.

Ərəb və fars mənşəli terminlər həm Azərbaycan, həm də özbək dillərində ədəbiyyatşünaslıq terminləri kimi daha çox aktivdir: *Əruz, təşbeh, qəzəl, qəsidə, müxəmməs, beyt* və s. terminlər cüzi fonetik fərqlərlə həm Azərbaycan, həm də özbək dillərində mövcuddur. *Qəzəl, qəsidə* sözlərini özbəklər fars variantında *ğəzəl, ğəsidə* kimi işlədir.

Özbək dilindəki geyim adları daha çox millidir. Lakin Azərbaycan dili ilə müqayisədə oxşarlıq müşahidə edilir. Məsələn, qadınların baş geyimi kimi tanındığımız *araxçın* sözü hər iki dildə işlənir. Fərq burasındadır.

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 126 -

dadır ki, bu söz özbəklərdə bu gün də müasirdir, Azərbaycan dilində isə *arxaikləşməyə* doğru gedir.

1920-ci il aprel çevrilişindən sonra ictimai-siyasi formasiyanın dəyişməsi ilə əlaqədar bir sıra terminlər dilimizdə aktivləşərək xüsusi isimlərə çevrildilər. Məlum olduğu kimi, aprel çevrilişindən sonra *inqilab*, *hökumət* kimi əcnəbi terminlər xeyli aktivləşdi və az bir zaman içərisində ümumişlək oldu. Eyni vəziyyəti *şura* və *sovet* sözlərinə də aid etmək olar. Azərbaycanda *şura* və *sovet* sözləri termin səciyyəsinə itirərək xüsusi isim kimi daha çox işlənir.

Vaxtilə Azərbaycan dilində, xüsusilə danışq dilində işlənən *raykom*, *ispalkom*, *kolxoz* sözləri ümumişləklilik qazanmışdı. Hal-hazırda bu tipli sözlərdə arxaikləşərək tarixin arxivinə atılmışdır.

Azərbaycan və özbək dillərində ərəb və fars terminləri hələ də mövqeyini saxlamaqdadır. Elmi-texniki tərəqqi, qloballaşma, qərbə inteqrasiya daha çox rus və Avropa terminlərinin dilə daxil olmasına şərait yaradır.

II. Rus və Avropa mənşəli terminlər. Bu terminlərin Azərbaycan və özbək dillərinə keçmə tarixi XIX əsrin I yarısına təsadüf edir. Q.Zakir, M.F.Axundov H.Zərdabi və başqaları öz əsərlərində rus və Avropa mənşəli sözlərdən geniş istifadə etmişlər.

M.Qasımov rus dilindən terminalmanın aşağıdakı prinsiplərini göstərir:

«1. Terminlər yalnız ehtiyacla əlaqədar, yəni

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 127 -

Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında nəzərdə tutulan anlayışları dəqiq ifadə edən, yaxşı yadda qalan konkret terminlər yaratmaq mümkün olmadıqda alınmalıdır.

2. Mühüm anlayışları ifadə edən və beynəlxalq miqyasda işlədilən terminlər Azərbaycan dilində də bir qayda olaraq tərcüməsiz işlədilməlidir. Belə bir prinsip bizi mürtəce purizmə aparıb çıxarar ki, bu da dilimizin inkişafını ancaq ləngidə bilər.

3. Rus dilindən terminlər götürülərkən onların derivatları (törəmələri) də nəzərə alınmalıdır. Məlumdur ki, terminlərdən hər birinin müxtəlif derivatları vardır. Ona görə də ya əsas terminlə birlikdə derivatlar da götürülməli, ya da həm əsas termin üçün Azərbaycan dilində müvafiq qarşılıq müəyyənləşdirilməlidir. Çünki birini götürüb, digərini götürməmək məntiqsizlik olar. Məsələn, əgər biz *reforma* termininin qarşılığı olaraq Azərbaycan dilində *islahat* sözünü işlədiriksə, onda *reformator*, *reformizm*, *reformist* terminləri üçün də müvafiq qarşılıq müəyyənləşdirib işlətməliyik.

4. Məlum olduğu kimi, terminoloci sistemlərdən hər birinin tərkibində müəyyən mikrosistemlər (tematik prinsip üzrə birləşən termin-adların məcmusu) mövcuddur. Odur ki, rus dilindən terminlər götürülərkən ayrı-ayrı mikrosistemlər nəzərə alınmalıdır»¹.

¹ Qasimov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, s.161-164

Rus mənşəli alınmalara misal olaraq aşağıdakıları nümunə göstərmək olar: *curnal, nömrə, filosof, konfrans, general, kapitan, zavod, kolxoz, sovxoz, telefon, televizor, maşın, gimnaziya, kompaniya, kino, teatr, bilet, komandir, matros, yarmarka, bolşevik* və s.

Leksik alınmalarla yanaşı, morfoloci alınmalar da dilimizdə aktiv mövqedə işlənmişdir:

a) İsim düzəldən şəkilçilər: **-izm, -ist, -ik** – *liberalist, kommunizm, akademik, curnalist*.

b) sifət düzəldən şəkilçilər: **-anti, -a, ist, -iv, -l, -loci, -ci, -tik**. *Antiimperialist, obyektiv, formal, pedaqoci, sistematik* və s.

Tarix boyunca ərəb, fars və rus dillərindən keçən sözlərin bir qismi vətəndaşlıq hüququ qazandığından dilimizdə sabitləşmişdir. Müasir dövrdə Avropa və türk mənşəli terminlərin Azərbaycan və özbək dillərinə axını genişlənmişdir.

III. Avropa mənşəli alınmalar: *biznes, blank, seans, stimul, biznesmen, market, departament, sponsor, insident* və s.

Avropa mənşəli alınmalar alman, fransız, ingilis və s mənşəli olur. Alman dilinə məxsus olanlar: *kassir, orden, stul, qalstuk* və s.

İngilis dilinə aid: Azərbay. - *seyf, tank, kombayn, traktor, futbol, voleybol, reydlər* və s. özbək - *finiş, futbol, basketbol, boks, departament* və s.

Fransız sözləri: Azərbay. - *salon, restoran, salat, kompot, plombir, palto, manto*; özbək - *leytenant*,

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 129 -

general, desant, artilleriya və s.

Türkiyə türkcəsindən alınmalar: *sorumlu-məsul, yazar-yazıçı, olay-hadisə, uçaq-təyyarə, müsafir-qonaq.*

Azərbaycan və özbək dillərində rus mənşəli terminlərdən başqa, internasionalizmlər də mövcuddur. Bu tipli terminlər bir neçə dildə eyni məna daşdığı üçün onlarda qarşılıq axtarmaq lazım deyil. Çünki onlar beynəlxalq standartlara uyğun qəbul olunmuş terminlərdir. Məsələn, *menecer, menecment, prezident, spiker, birca, konstiutsiya* kimi və s. terminlərə qarşılıq axtarmaq lazım deyil.

M.Qasımov alınma terminlərin dilimizdəki mövqeyini bir sıra cəhətlərdən xarakterizə edir.

1. Alınma termin dilin lüğət tərkibinə möhkəm şəkildə daxil olmaqla onun həm yazılı, həm də şifahi qolunda bu və ya digər məfhumu ifadə edir. Belə terminlər daxil olduqları dilin sözləri ilə eyni hüquqa malikdir.

2. Alınma terminlərdən bəziləri yalnız canlı danışiq dilində işlənir, ədəbi dilə keçmir.

3. Alınma termin müəyyən dövrdən sonra dildən çıxıa bilər. Bu proses müxtəlif yollarla gedir: a) dilin öz sözləri əsasında yaranan termin alınma termini sıxışdırıb aradan çıxarır. b) alınma terminlər bir-birini sıxışdırır. Məsələn, vaxtı ilə dilimizdə işlənmiş *firqə, darülfunun, sövtiyyat* terminləri sonralar *partiya, universitet, fonetika* terminləri ilə əvəz olunmuşdur¹.

¹ Qasımov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, s. 153

Belə qənaətə gəlirik ki, müstəqillik illərində Avropa mənşəli terminlər rus mənşəli terminlərdən üstündür. Çünki sovet dövründə Avropa mənşəli terminlər yalnız rus dili vasitəsilə alınır. Müstəqillik illərində bu mənzərə artıq dəyişir, bilavasitə Avropa ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrin möhkəmlənməsi yeni terminlərin alınmasına səbəb olur: *bankrot, diskont, investor, korporasiya, audit, alyans, bank, depozit, manko, treyder, poritet, auksion*¹.

Müstəqillik illərində Azərbaycan dilinə aşağıdakı Avropa mənşəli alınma terminlər daxil olmuşdur: *auditor, klip, klip-meker, prodüser, tok-şou, şou, şou-biznes, impreashop, broker, makler, market, merketinq, magistr, magistratura, bakalavr, space, menecer, diler, kommersant, nyüsrayter, dizayn, disput, daycest, multimedia, mediamorfoz, soumen*.

Özbək dilində isə *advokatura, suvernitet, demokratiya, prezident, referendum, ratifikasiya, şou, tok-şou, şou-biznes, market, marketinq, maqistr, maqistratura, bakalavr, menecer, şoumen* kimi Avropa mənşəli alınma terminlər daxil olmuşdur.

Alınma terminlərdən danışarkən beynəlmiləl terminlərin də əhəmiyyətini qeyd etmək lazımdır. Terminologiyanın zənginləşdirilməsində qəbul edilmiş beynəlmiləl terminlərdən düzgün istifadə etmək vacibdir. Həqiqətən də, ehtiyac duyduğunuz beynəlmiləl söz və terminlərin dilimizə keçməsinin qarşısını süni surətdə

¹ İqtisadi nəzəriyyə Bakı., Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002

almaq düzgün deyildir. Dilçilər arasında beynəlmiləl terminlərin müəyyənləşdirilməsi üçün müxtəlif fikirlər mövcuddur. A. Frinta «internasional» terminini dünyanın bütün «mədəni dillərində» işlənən söz kimi şərh edir¹. O. B. Şaxray isə bundan fərqli olaraq yazır ki, bu və ya digər söz «bir sıra» dillərdə işlənirsə, onu «internasionalizmlər» sırasına daxil etmək olar².

Biz A. Frintanın fikri ilə deyil, O. B. Şaxrayın fikri ilə razılaşırıq. Çünki «mədəni dil» məfhumu bir qədər qeyri-məqbul səslənir. Terminə o zaman beynəlmiləl hesab etmək olar ki, onu dünyanın bir sıra dillərində sərbəst şəkildə işlətmək mümkün olsun.

M. Qasımov internasionalizmi tamamilə başqa aspektdə izah edir. O, internasionalizmə belə bir tərif verir: «İnternasional terminlər deyildikdə tam, yaxud qismən ümumi semantikaya malik, orfoqrafik, fonoloji cəhətdən nəzərəcarpacaq dərəcədə yaxın olan beynəlxalq əhəmiyyətli anlayışları ifadə edən, dünyanın əksər dillərində (o cümlədən qohum olmayan dillərdə) işlənən sözlər nəzərdə tutulur³. S. Xəlilovaya görə, «İnternasionalizm o zaman həqiqətən, internasionalizm olur ki, söz və terminin səs tərkibi ilə yanaşı, onun mənası da olduğu kimi başqa dillərdə yayılmış olsun»⁴.

Müasir Azərbaycan dilində işlədilən *blokada*,

¹ Qasımov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, s.147

² Yəni orada

³ Qasımov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, s.149

⁴ Xəlilova S.N. Internasional terminlər. Bakı: Maarif, 1991, s.65

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 132 -

bomba, marş, qarnizon, sercant, patron, marşal və s. kimi fransız mənşəli hərbi terminlər beynəlmiləl səciyyə daşımaqla yanaşı, həm də dilimizin fəal leksik vahidlərindəndir. Bununla belə, Azərbaycan və özbək dillərində iqtisadi termin kimi işlənən – biznesmen, valyuta, broker, kommersiya, kommersant, ictimai-siyasi terminlər olan prezident, vitse-prezident, diktatura, parlament, spiker, proporsional kimi sözlər beynəlmiləl səciyyə daşıyır.

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 133 -

III FƏSİL

AZƏRBAYCAN VƏ ÖZBƏKİSTANDA TERMINOLOGİYANIN MÜASİR VƏZİYYƏTİ

§1. Terminlərin yaranma üsulları

Dildə heç bir leksik vahid kor-koranə yaranmır. Hər bir vahidin yaranması üçün müəyyən zərurət olmalıdır. Məsələn, dildə çoxmənalılıq ilk mənanın inkişaf edib, bir-birilə əlaqəli olan məna çalarlığına ayrılması ilə yaranmışdır. Əgər bədii üslubun tələbatı olmasaydı, sözlərin məna çalarlarına heç bir ehtiyac qalmazdı.

Bu mənada terminlərin yaranması üçün əsas zərurət ayrı-ayrı elm sahələrinin tərəqqisi, elmi-texniki inkişaf, tarixi təbəddülat və sairədir. Ona görə də dildə terminlərin yaranma yolları müxtəlifdir.

M.Qasımova görə, terminlər yaradılarkən aşağıdakı üsullardan istifadə edilir:

1. Semantik üsul
2. Morfoloci üsul
3. Sintaktik üsul
4. Kalka üsulu
- 5.Sözlərin ixtisarı və qısaldılması üsulu (abbreviatura)¹.

Özbək dilçiliyində bu və ya digər terminin ifadəsi üçün müxtəlif üsullar mövcuddur. Həmin üsullar aşağıdakı kimi təsnif edilə bilər:

¹ Qasımov M.Ş.Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları.Bakı:Elm, 1973, s.121

ğidakılardır:

- 1.Semantik üsul
- 2.Morfoloci üsul
- 3.Sintaktik üsul
- 4.Leksik üsul
- 5.Fonetik üsul¹

Müqayisə zamanı nəzərə çarpan fərq budur ki, özbək dilində leksik və fonetik üsullar mövcud olduğu halda, kalka üsulu mövcud deyildir.

1. Semantik üsul termin yaradıcılığında həmişə tətbiq olunan bir üsuldur. Lakin bu üsuldən ayrı-ayrı dövrlərdə müxtəlif şəkildə istifadə edilmişdir. Vaxtı ilə semantik üsulla yaradılan terminlər elm və texnikanın ayrı-ayrı sahələrinə aid terminologiyanın formalaşmasında həlledici rol oynamışdır. Bu işə təsadüfi deyildir. Elm təşəkkül edən zaman elmi idrakın ümumi inkişafı elə bir şəkildə idi ki, termin yaradıcılığını sözlə anlayışın uyğunluğu deyil, oxşarlıqlar təyin edirdi.

Semantik üsulla terminlərin yaranması hələ də davam etməkdədir.

D.Lottenin fikrincə, «Adi söz elmi-texniki terminə çevrilərkən terminoloci sistemdə müəyyən məna kəsb edir, daha doğrusu, belə sözün əvvəl qeydə alınmış mənasına yeni bir məna əlavə olunur»².

¹ Данияров Р.Д. Исследование формирования и развития технической терминологии узбекского языка. Док.дисс.наук. Ташкент. 1982, с.70

²Лотте Д. Основы построения научно-технической терминологии. М., Изд-во АН СССР, 1961,с.123

D.Lottenin bu fikrindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, sözlərin mənalarını dəyişərək terminə çevrilməsi onların mənə çalarlarından yalnız birinə əsaslanır. Başqa sözlə, termin çoxmənalıdırsa, yəni, bir termin bir neçə sahənin ifadəsinə çevrilərsə, bu zaman terminoloci sistemdə ziddiyyət əmələ gəlir.

Biz yuxarıda terminlərin əlamətlərini səciyyələndirərkən qeyd etmişdik ki, onların ən başlıca xüsusiyyəti – monosemantizmdir. Terminlərin omonimliyi hallarında *budaq*, *kök* sözlərinin həm dilçilik, həm də bioloci termin olduğunu söyləmişdik. Buna əsaslanaraq indi belə bir fikir irəli sürə bilərik ki, terminlər omonim ola bilsə də, çoxmənalı ola bilməz. Çoxmənalılıqda mənə yaxınlığı əsas amildir. Terminlərə isə bu amilin tətbiqi qeyri-mümkündür.

Terminlərin omonimiyasından danışarkən hər hansı bir terminin bir deyil, bir neçə sahədə işləndiyinin şahidi olacağıq. Məsələn, *dairə* sözü ictimai-siyasi, hərbi, riyazi termin kimi aktivdir.

Hərbi, tibbi, riyaziyyat terminologiyasına daxil edilən *əməliyyat* sözündə də omonimiya güclüdür. Həmçinin *yuva* leksik vahidi – dilçilik, texniki və hərbi termin kimi işlənir.

Nitq termini isə – fiziologiya, psixologiya, dilçilik və tibb elminin leksik vahididir.

M.Qasımovun fikrincə, sözün semantikasının inkişafında üç əsas proses müşahidə olunur:

1. Adi məişət sözlərinin terminləşməsi

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 136 -

2. Sözlərin mənasının xüsusişməsi

3.Yeni məcazi mənalar hesabına sözlərin mənasının genişlənməsi¹.

I. Adi sözlər elmi-texniki terminlərə çevrildikdə terminologiyanın müəyyən sistemində yeni məna kəsb edir, yeni sözlərin əvvəl qeydə alınmış mənalarına daha bir yeni məna əlavə olunur².

Dilimizin məişət leksikasında bir sıra sözlər işlənir ki, onlar həm də termin səciyyəsi daşıyırlar. Həmin sözlərdən bir qismini misal göstərək. Məsələn, *darraq* sözü ümumişlək söz kimi «saçı daramaq üçün dişli alət» mənasında işlədilir. Hərbi termin kimi «patronları yan-yana qoymaq üçün qutu» deməkdir.

Diş sözü orqan adını bildirməklə bərabər, həm də texniki termin kimi (*çarxin diş*) işlənir. **Parça** sözü məişətdə toxunma mallar, çit, bez, mahud və s. deməkdir. Lakin *düz xətt parçası* birləşməsində bu söz riyazi terminə çevrilmişdir.

Bununla yanaşı, *balta, açar, lampa, tava, qazan* kimi sözlər texniki terminologiyada termin kimi aktivdirlər. Məsələn, *indikator lampası, pərli balta, hava açarı, ion açarı, buxar qazanı, üzlük tava, xarrat tavası* və s.

Dairə sözü məişətdə işlənməsinə baxmayaraq icimai-siyasi termin kimi aktivdir.Bu gün dilimizin məi-

¹ Qasımov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, s.123

² Yenə orada

şət leksikasında işlədilən *gəlik*, *qurum* sözləri həm də termindir. *Gəlik* sözü iqtisadi termin kimi *gəlik*, *milli gəlik* formalarında işlənir. **Gəlik** – ən ümumi halda vaxt vahidi ərzində pul və digər gəlirlərin məcmusu. Əsas dörd gəlik forması var: əmək haqqı, mənfəət, renta və faiz¹.

Qurum sözü isə təşkilat mənasını bildirir.

II. Sözlərin xüsusişməsi ilə yaranan terminlərin əsas mahiyyəti budur ki, sözlər intensiv olaraq işləndiyi zaman onların ilkin mənası arxa plana keçərək xüsusişir. Məsələn, *bazar* sözü ümumişlək söz olmaqla yanaşı, həm də iqtisadi termindir.

«*Bazar* - satıcı və alıcıların öz əmtəə və xidmətlərini mübadiləyə imkan verən iqtisadi institutlar mexanizmi, təkliflə tələbi mübadilə yolu ilə birləşdirən iqtisadi kateqoriyadır»².

Son zamanlar *bazar* anlayışı öz ilkin mənasından çıxmış və daha geniş məna kəşb etmişdir. *Bazar* mübadilə mühitində yaranan iqtisadi əlaqələrin məcmusu deməkdir. Özbək dilində də *bazar* sözü iqtisadi termin kimi aktivdir: bazar iktisodieti.

Həmçinin *imic* sözü daha çox ümumişləklik qazanmışdır. Siyasi termin kimi isə beynəlxalq *imic* formasında işlənir. İqtisadi termin kimi əmtəənin, xidmətin, firmanın və müəssisənin siması deməkdir.

Blok sözü «böyük binalarda mənzillər qruppu»

¹ İqtisadi nəzəriyyə Bakı., Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002, s.253.

² Yenə orada, s.433.

mənasını bildirir. İctimai-siyasi termin kimi siyasi birləşmə deməkdir.

Məktub «müəyyən məlumat vermək üçün yazılan kağız» mənasını ifadə edir. Həm də *məktub* sözü siyasi termdir: *başsağlığı məktubu, təbrik məktubu* və s.

Digər üsullarla yanaşı, terminologiyanın yaranmasında semantik üsulun da mühüm rolu vardır.

R.Daniyarov yazır:«Semantik üsul öz geniş inkişafını XX əsr oktyabr çevrilişindən sonra daha çox terminologiyanın yaranmasında tapmışdır¹.

Özbək dilində semantik üsulla terminlərin yaranma prosesinin öyrənilməsi 1982-ci ilə qədər dilçilər tərəfindən geniş şəkildə tədqiqata cəlb olunmamışdır. Özbək dilçiliyində semantik üsulun aşağıdakı formaları mövcuddur:

1. Heyvan və insan orqanlarının adlarının terminə çevrilməsi

2. Məişət sözlərinin terminə çevrilməsi².

I. Özbək dilində texniki anlayışları ifadə etmək üçün insan və heyvan orqanlarının adlarından istifadə olunur. Məsələn, burada *tış* sözü iki mənada işlənir. I. insanın diş, II. hər hansı bir alətin diş.

II mənə məcazidir.

Barmok sözü. Əsas mənası əlin barmağı. *Barmaq*

¹ Данияров Р.Д. Исследование формирования и развития технической терминологии узбекского языка. Док.дисс.наук. Ташкент. 1982, с.71

² Yenə orada, s. 76-79

sözü söz birləşməsinin tərkibində əlavə məna kəsb edir (*barmok vazni* - yəni heca vəznə) Məs: *riçaqli barmok*, *xaskali barmok* kimi birləşmələrin tərkibində «bar-mok» sözü texniki termin səciyyəsi daşıyaraq detalın adını bildirir.

Oqiz, *tirnok*, *kulok* sözləri də orqan adı bildirməklə yanaşı, həm də texniki termin kimi aktivdir.

II. Məişət sözlərinin terminə çevrilməsi də maraqlıdır. İnsanların daimi məişətinə daxil olan *peç*, *kuti*, *polovnik*, *lucka* kimi sözlər sonrakı əmək fəaliyyəti nəticəsində texniki terminlərə çevrilmişdir. Bu qarşılıqlı əlaqə nəticəsində bir qrup sözlər məcazlaşaraq yeni məna kəsb edirlər. Məsələn, *kuti* sözünü götürək. O ağacdən və ya kartondan düzəldilmiş qutu mənasını versə də, ayrı-ayrı söz birləşmələrinin tərkibində texniki termin anlayışını bildirir: *tirkaş mexanizmi kutisi*, *tirkaş kutisi* və s.

Həmçinin, *pancara*, *piçok*, *estik* sözləri də məişət sözləri olmaqla yanaşı, həm də texniki termindir. Yuxarıdakılardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, semantik üsul bir sıra leksemlərin terminə çevrilməsində baza rolunu oynayır.

2. Morfoloci üsulla termin yaradıcılığı həm Azərbaycan, həm də özbək dilləri üçün məhsuldardır. Qeyd etmək lazımdır ki, morfoloci yolla yaranan bütün terminlər quruluş etibarlı ilə düzəltmədir. Onlar *kök + leksik şəkilçi sxemi* ilə düzəlir. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, başqa dil vahidi kimi, terminlər də quruluşuna

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 140 -

görə üç cür olur.

Azərbaycan və özbək dillərində işlənən bütün leksik terminlər sadə terminlərdir. Sadə terminlər yalnız bir kökdən ibarət olur. Məsələn, Azərb: *media, şou, magistr, departament, menecer, menecment, dizayn, curi, forum*; özbək: *media, sou, biznes, binokor, departament, audit, menecer, dizayn*.

Müstəqillik illərində termin yaradıcılığında morfoloci yol semantik üsulla müqayisədə aktivdir. Lakin dillərin terminoloci sistemi ən çox leksik yolla termin yaratmağa meyillidir. Bunun da əsas səbəbi odur ki, dildə semantik və morfoloci yolla terminyaratma leksik yola nisbətən çətinidir.

Morfoloci üsulla yaranan terminlər aşağıdakı şəkilçilər vasitəsilə düzəlir.

1. **-izm** şəkilçisinin vasitəsilə müstəqillik illərində Avropa mənşəli hərəkət adlarından xüsusi siyasət növü kimi dilimizə bir çox terminlər keçmişdir: *totalitarizm*(zorakılıq), *vandalizm*(vəhşilik), *nasionalizm* (millətçilik), *liberalizm*(siyasi cərəyan), *seperatizm* (millətlərin ayrılıb müstəqil dövlətlər yaratmağa çalışması), *unionizm* (birləşməyə, ittifaqa can atmaq).

2. **-lıq** şəkilçisinin vasitəsi ilə: *barbarlıq, suverenlik, müstəqillik, inhisarlıq, istilik süzgəci, komissarlıq, səfərbərlik*.

3. Avropa mənşəli sözlərin kökünə **-iya** şəkilçisinin artırılması yolu ilə: Azərb:-*depressiya, demokratiya, oliqopoliya* (bazarda bir neçə iri firmanın hökm-

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 141 -

ranlığı), *kompensasiya* (əvəzsiz qarşılıq) *dotasiya* (təhiz etmək), *korporasiya* (ittifaq, cəmiyyət), *strategiya* (ictimai-siyasi mübarizəyə rəhbərlik etmək bacarığı), *deklorasiya* (bəyan etmə), özbək: *depressiya*, *demokratiya*

4. Avropa mənşəli söz köklərinə **-ist** morfeminin artırılması yolu ilə: *modernist, avanturist, maksimalist, liberalist*.

5. Rus və Avropa mənşəli söz köklərinə **-ik** şəkilçisinin artırılması yolu ilə: *informatik, analitik, etik, titanik, diplomatik*.

Özbək dilində işlənən «*ekoloqik*» terminindən Azərbaycan dilində «*ekoloci*», «*ekologiya*» formasında istifadə olunur¹.

6. Rus və Avropa mənşəli söz köklərinə **-al** şəkilçisinin artırılması yolu ilə: *vizual, hormonal, intellektual, terminal*.

7. Rus və Avropa mənşəli söz köklərinə **-er** morfeminin artırılması yolu ilə. Bu tipli terminlər həm Azərbaycan, həm də özbək dillərində o qədər də aktiv deyil: *missyoner, karupsioner, prodüser, starter*.

8. **-çı**⁴ şəkilçisi vasitəsilə: *arancimançı, nəzarətçi, topçu, zenitçi*.

9. **-dar** şəkilçisinin vasitəsilə: *səhmdar, sərmayədar* (işə, istehsala sərmayə qoyan və ona sahib olan şəxs).

¹ Kazımov İ. Müstəqillik qazanmış türk xalqlarının dilində alınma leksika.//Türk dillərinin tarixi müqayisəli leksikologiyası məsələləri. Bakı: Kitab aləmi, 2004, s.311

10. **-oloq** şəkilçisi vasitəsilə: *marketoloq* (bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə və fəaliyyətdə olan ehtiyac, tələb, tələbat, xidmət, sövdə, bazar və bunlarla bağlı digər iqtisadi-sosial amillərin zəncirvari məntiqi sistemini dərinədən bilən, tədqiq etməyi bacaran marketing mü-təxəssisi)¹.

11. **-ləşmə** şəkilçisinin vasitəsilə: *kombinləşmə*-sənayedə istehsalın təmərküzləşmə forması, *oksidləşmə*.

12. **-la²** şəkilçisi vasitəsilə aşağıdakı hərbi ter-minlər formalaşmışdır: *güllələmək, minalamaq, bomba-lamaq, hazırlamaq* və s.

Müasir özbək dilində 300-ə qədər leksik şəkilçi mövcuddur. Buna görə də özbək dilində morfoloci üsulla termin yaradıcılığı öz məhsuldarlığı ilə fərqlənir. Terminlərin əmələ gəlməsində iştirak edən əsas şə-kilçilər aşağıdakılardır:

1. **-ma**. Türk dillərində, o cümlədən özbək dilin-də müasir dövrdə söz yaradıcılığında mühüm rol oy-nayan **-ma** şəkilçisi XIV-XVI əsr abidələrindən öz başlanğıcını götürmüşdür: *kuşılma, sepma, surtma, ko-vurma, suzma, kaynatma*.

Özbək dilinin fonetik sisteminə uyğun olaraq **-ma** şəkilçisi birvariantlıdır. Azərbaycan dilinin termin yaradıcılığında **-ma, -mə** şəkilçisi çox aktivdir. Sahə terminologiyasında fəal iştirak edən şəkilçilərdən biri-dir. Məsələn, hərbi terminlər: *qazma, atılma, atışma,*

¹ İqtisadi nəzəriyyə Bakı., Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002, s.478.

vuruşma, tuşlama; tıbbi: titrəmə, sərpmə, ovma, isitmə, burxulma, əzilmə, dolama və s.

2. **-lik.** Bu şəkilçi nəinki özbək, hətta fars mənşəli sözlərə qoşularaq terminyaranma prosesində iştirak edir: *davlatçilik, sanoatçilik, temirçilik, soatsozlik.*

3. **-qiç.** Bu şəkilçi qeyri-məhsuldar şəkilçidir. XI əsr abidəsi olan M.Kaşğarlının «Divani-Lügətit türk» əsərində **-qiç** şəkilçisi ilə düzələn iyirmi sözə rast gəlinir. **-qiç** şəkilçisi vasitəsilə aşağıdakı texniki terminlər mövcuddur: *urqiç, korqiç, suğorqiç.*

4. **-çi.** *temirçi, montacçı, razvedkaçı.*

5. **-vçi.** Bu şəkilçi söz yaradıcılığında çox qədimdir. Xüsusilə peşə-sənət adlarının yaranmasında mühüm rol oynayır: *kursauvçi, tukuvçi xaydovçi, erutuvçi*

6. **-laş.** Bu şəkilçi vasitəsi ilə bir sıra texniki terminlər formalaşmışdır: *parçınlaş, çoxlaş, cılvırlaş.*

7. **-lanış.** Bu şəkilçi iki komponentdən ibarətdir: **lan+ış** *kuçlaniş, tovlaniş, parçalaniş.* Özbək dilində **-lanış** şəkilçisinin vasitəsilə beynəlmiləl terminlər də formalaşmışdır: *aktivlanış, kristallaniş.*

8. **-tiriş.** Bu şəkilçi də iki hissədən ibarətdir: **tir+ış.** Texniki terminləri yaradır: *biriktiriş, etiltiriş, kizdiriş*

9. **-xona** şəkilçisi özbək dilində daha aktivdir. Belə ki, bu şəkilçinin vasitəsilə *devonxana* (aparat, saray) və *darsxona* (sınıf otağı) kimi termin və sözlər əmələ gəlmişdir: *devonxona* sözü - Prezident devonxonası formasında işlənir.

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 144 -

Tədqiq olunan dillərdə elə terminlər var ki, onlar sadə terminlərə oxşasalar da, quruluşca düzəltmədir: *holding (xolding), shopping, marketing, faktoring, kliring*

Holding – elə işgüzarlıq fəaliyyətidir ki, müxtəlif kampaniyaların səhm nəzarət paketləri başqa bir kampaniya tərəfindən alınır və nəticədə onların fəaliyyətinə nəzarət edilir¹.

Kliring – dövlətlər arasında banklar vasitəsilə nağdsız haqq- hesab

Factoring – ticarət kontoru olub müştərinin dövrü kapitalının kreditləşdirilməsi ilə əlaqələndirilən komissiyon – ticarət əməliyyatlarının bir növü².

İ.Kazımovun fikrincə, müstəqillik illərində türk xalqlarının dillərində işlənən alınma terminlərin tərkibində bir sıra terminyaradan elementlər iştirak edir. Həmin termin yaradan elementləri iki qrupa ayırmaq olar:

a) Konservativ termin yaradan elementlər. Bunlar ilkin formasını və mənasını saxlayan elementlərdir. Konservativ termin yaradan elementlər prepozitiv mövqedə işlənir: **anti, avia, avto, aqro, mikro, mono, milli, inter** və s. b) deformativ terminyaradan elementlər. Beynəlmiləl terminoloci vahidlərin yaradılmasında deformativ terminyaradan elementlər mühüm rol oynayır. Bu elementlər aşağıdakılardır: dez, -de, -an-, bı-,

¹ İqtisadi nəzəriyyə Bakı., Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002, s.459.

² Yenə orada.s.449-468

re-, di-, dia-, neo-, izo-, a- və s.¹

Bu elementlər terminologiyada beynəlmiləl terminləri əmələ gətirən vasitələrdəndir.

Müstəqillik illərində Azərbaycan və özbək dillərinə elə Avropa mənşəli mürəkkəb terminlər keçmişdir ki, onlar bizim dilimizdə sadə terminlərə oxşasalar da, quruluşca mürəkkəbdir. Məsələn, Azərb: *biznesmen, şoumen, tok-şou, klip-meker, super-market*; özbək: *biznesmen, şoumen, tok-şou, super-market*.

Bəzən elə də olur ki, söz birləşməsi şəklində olan terminləri səhvən mürəkkəb terminlərə daxil edirlər: Azərb: *Imprashop, Casrian-Shop, Milli Məclis, Prezident Aparatı, Təhsil Nazirliyi*; özbək: *Xalk Talimi Vazirliqi, Oliy Maclis*.

D.Lotte «Söz birləşmələri ilə yaranan terminləri sabit söz birləşməsi kimi qəbul edir»².

Çox güman ki, müəllif bu fikirləri irəli sürərkən mürəkkəb terminləri nəzərdə tutur. Çünki mürəkkəb terminlərin komponentləri sabit söz birləşməsi kimi ayrılmazdır.

İndi isə mürəkkəb terminlərin komponentlərinin nitq hissələri ilə ifadəsinə baxaq. Ən geniş yayılmış ifadə vasitəsi *isim+isim* sxemidir: *şoumen, biznesmen* kimi terminlərin hər iki komponenti isimdən ibarətdir.

Mürəkkəb terminlərin elə qrupları var ki, onların

¹ Kazımov İ. Müstəqillik qazanmış türk xalqlarının dilində alınma leksika.//Türk dillərinin tarixi müqayisəli leksikologiyası məsələləri. Bakı: Kitab aləmi, 2004, s. 313.

² Лотте Д. Краткие формы научно-технических терминов. М., Изд-во «Наука», 1971, с.79

komponentlərinin bir tərəfi sifət, digər tərəfi isimlə ifadə olunur: *makroiqtisadiyyat, mikroiqtisadiyyat*.

Bəzi mürəkkəb terminlərin II komponenti *metr* sözü ilə düzəlir. Belə terminlər əsasən ölçü vahidlərini adlandırır. Bunlara həm texniki, həm də tibbi sahədə rast gəlinir. Ölçü vahidləri: *santimetr, millimetr, kilometr*. Tibbə aid cihazlar: *monometr, barometr, termometr*.

Elə mürəkkəb terminlər var ki, etimon dildə olduğu kimi söz alan dilə də mürəkkəb şəkildə daxil olurlar.

Bu zaman onlar ya olduğu kimi gəlir, ya da Qismən fonetik dəyişmələrə məruz qalır. Məsələn: *mikro-sxem, teleskop, mikroskop, fonendoskop* və s.

Siyasi terminlərin yaranmasında II komponenti *namə* sözü olan isimlər mühüm rol oynayır. Bunlara qismən iqtisadiyyat terminlərində təsadüf olunur. Məsələn, *nizamnamə, məramnamə, vəkalətnamə*.¹

Tədqiqata cəlb olunan dillərdə terminlərin böyük bir qismini sintaktik üsulla yaradılan terminlər təşkil edir. Belə terminlər isə mürəkkəb söz və söz birləşməsi modelində formalaşır. Bu üsuldən danışan M.Qasımov onun özünün də aşağıdakı prinsiplərlə yarandığını qeyd edir.

¹ **Qeyd:** Xətainin yazdığı «*Dəhnamə*» əsərinin adı mürəkkəb deyil. Birinci növ təyini söz birləşməsidir. Əgər **namə** sözü öz müstəqil mənasını özündə saxlayaraq hər hansı bir leksik vahidə birləşirsə, bu zaman o, söz birləşməsi kimi, əgər **namə** sözü öz müstəqil mənasını itirərək hər hansı bir sözə qoşularsa, bu zaman mürəkkəb termin funksiyasını daşıyır.

1. Leksik-sintaktik üsul

Bu qayda ilə yaranan terminlərdə heç bir morfoloci vasitədən istifadə olunmur. Burada ancaq leksemlər - leksik vahidlər birləşərək yeni termin əmələ gətirir. Məsələn: *şou-biznes, biznesklub, simpriz, şoumen, teletime* və s.

2. Morfoloci-sintaktik üsul. Bu üsulla yaradılan terminlərdə həm leksik, həm də qrammatik şəkilçilərdən istifadə olunur. Belə ki, sözlər birləşdirilərkən komponentlərə bu və ya digər şəkilçi qoşularaq yeni termin əmələ gətirir¹.

Morfoloci-sintaktik üsulla yaradılan terminlər həm sözdən, həm də şəkilçidən ibarət olur. Bununla yanaşı, onlar quruluşca mürəkkəb termin səciyyəsi daşıyır. Məs.: tibbi terminlərə nəzər salaq: *qıcolma, boşqazgəlmə, qanalma, itdirsəyi/təkhecalı, çoxhecalı* və s.

Bizcə, sintaktik yolla yaranan terminləri komponentlərinə görə qruplaşdırmaq daha məqbuldur. Bu xüsusiyyətlərinə görə sintaktik yolla yaranan terminləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Hər iki tərəfi Avropa mənşəli terminlər: *metro-sity, Improshop, Super-market, mini-market, şoumen, biznesmen, nyüsmeyker, nyüs-Rum, müzik-holl, simkart, cinkart, vitse prezident, plastik kart, sport daycest.*

2. I tərəfi rus, II tərəfi Avropa mənşəli terminlər: *Medservis, multimedia.*

¹ Qasimov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, s. 131

3. I tərəfi Avropa, II tərəfi rus mənşəli terminlər: *media-morfoz, teleteks, media-press, dietik-resssept.*

4. I tərəfi ərəb-fars, II tərəfi Avropa mənşəli terminlər: *beynəlxalq imic, ticarət makleri, bazarın seqmentasiyası, ictimai kollec, milli lider, siyasi partiya.*

5. I tərəf Avropa, II tərəf ərəb-fars mənşəli terminlər: *menecerlər inqilabı, valyuta siyasəti, xolding şirkət, test üsulu, konvertasiya xətti, kros məzənnə, diaspora təşkilatı.*

6. I tərəfi ərəb-fars, II tərəfi Azərbaycan mənşəli terminlər: *milli gəlir, real gəlir, milli baxış, milli ordu.*

7. Hər iki tərəfi ərəb-fars mənşəli terminlər: *nümayəndə heyəti, dövlət müstəqilliyi, müstəqil siyasət, bələdiyyə rəisi, bələdiyyə təşkilatçıları, pərakəndə ticarət, ticarət şəbəkəsi, rəqabət qabiliyyəti, dövlət rüsumu və s.*

8. I tərəfi Azərbaycan, II tərəfi ərəb-fars mənşəli terminlər: *vergi müfəttişi.*

9. I tərəfi Avropa, II tərəfi Azərbaycan mənşəli terminlər: *virtual baxış, vizual baxış.*

10. I tərəf Azərbaycan, II tərəf Avropa mənşəli terminlər: *Ataholding, Atabank, atıcılıq stendi, açıq tender.*

11. Hər iki tərəfi ixtisar yolu ilə: *Naft klinik, On klinik.*

12. I tərəfi ixtisarla, II tərəfi bütöv olan terminlər: *AzPetrol, AzərBiznes, BUS bank, Medservis, AzərKino, mutfilm, tele-tex, nyüsmeyker, nyüsRayter, Mass-*

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 149 -

Media, mass-faks, La-Parfimerue.

13. I tərəf bütöv, II tərəfi ixtisar yolu ilə yaranan terminlər: *Qaçqınkom, Media Max, Super Max, media-press, Lider TV, Burc FM, 106 FM, Spase TV.*

14. Qarışıq komponentli terminlər: Bu tipli terminlərin komponentləri çoxmərtəbəli olub, mənşələrinə görə müxtəlifdir. Məsələn, *Ali Atestasiya Komissiyası, Azərsun Holding, BMT-in Təhlükəsizlik Şurası, «ATRA» səhmdar kommersiya bankı, Milli Olimpiya Komitəsi, «İmprotex» şirkətlər qrupu, Avropa Şurasının Parlament Assambleyası, Əsrin Neft Kontraktı, Bakı-Ceyhan Neft kəməri, Beynəlxalq Audovizual festivalı, «FRU» inşaatçı şirkəti, Ərzurum Qaz kəməri, Prezident Aparatı, Mətbuat xidməti, SD yaddaş kartı, Xəzinədarlıq departamentinin valyuta əməliyyatı şöbəsi, PR Müstəqil Yayım və Media Şirkəti, «MAQ» LTD şirkəti.*

Yuxarıdakı terminlərdən bəziləri abbreviatura yolu ilə yaranmışdır.

Abbreviatura yolu ilə yaranan terminləri M.Qasımov belə izah edir: «Abbreviatura üsulu termin yaradıcılığının başqa üsullarından əsaslı surətdə fərqlənir. Çünki belə bir üsuldən istifadə olunarkən bu və ya digər anlayışın ifadəsi üçün yeni termin yaratmaq deyil, dildə artıq mövcud olan terminləri daha əlverişli şəkllə salmaq nəzərdə tutulur.

Abbreviatura üsulu ayrı-ayrı terminoloci sistemlərdə sözə qənaət edilməsinə, çoxsözlü terminlərin kon-

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 150 -

ket terminlərlə əvəz olunmasına şərait yaradır. Bu üsul terminologiya sahəsində sinonimliyin aradan qaldırılması üçün də əhəmiyyətlidir¹.

Burada M.Qasimovun dediği bir fikirlə razılaşmırıq. Müəllif belə hesab edir ki, abbreviatura sözə qənaət etmək üçündür. Əslində isə abreviatura sözə deyil, yazılışa qənaət edir. Abbreviatura tələffüzü asandır. Biz çoxmərtəbəli abbreviaturaların əleyhinəyik. Çünki çoxmərtəbəli abreviaturalar tələffüzü çətinləşdirir və dilə ağırlıq gətirir.

M.Qasimovun fikrincə, abbreviatura üsulu müasir Azərbaycan ədəbi dilinin termin yaradıcılığı üçün xarakterik deyildir. Çünki həmin üsulla yaranan sözlərin əksəriyyətini (idarə və müəssisələrin, məktəblərin, nazirliklərin, dövlətlərin və milli respublikaların, beynəlxalq təşkilatların, elmi-tədqiqat müəssisələrinin və cəmiyyətlərin adları) termin hesab etmək olmaz»².

Əgər M.Qasimovun bu fikrə razılaşsaq, onda Azərbaycan dilçiliyində abbreviatura üsulunun varlığına ehtiyac duyulmazdı. Bəs onda AMEA, YAP, MTN, DİN və s kimi mürəkkəb adların qısaldılmış formada yazılışını və tələffüzünü nə adlandırmaq olardı?

Azərbaycan dilinin digər terminoloci sahələrində abbreviaturalardan nisbətən az istifadə olunsada bu üsul hərbi leksikologiyada daha çox müşahidə olunur.

¹ Qasimov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, s. 140

² Yəni orada

Məs.:AK-avtomat kalaşnikov, HHM-Hava hücumundan müdafiə, HDD-Hərbi dəniz donanması, DMK - Dövlət Müdafiə komitəsi.

1995-ci ildə nəşr olunmuş, Azərbaycanca-rusca hərbi lüğətin bir bölməsini xüsusi abreviaturalar təşkil edir. Lüğətdə «Xəritə və sənədlərdə işlənən ixtisarlara» başlığı altında 300-dən artıq hərbi termin – söz və birləşmələrinin abreviaturaları qeyd alınmışdır¹.

Azərbaycan və özbək dillərində işlənən bəzi abreviaturalara aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar.

1. Hərbi sahəyə aid abreviaturalar:EAM-Ehtiyat atəş mövqeyi, ZA-zenit alayı, MM-Mülki müdafiə, KT-kəşfiyyat taboru, SAA-Sabit arakəsmə atəşi, PB-piyada bölüyü, XD-xüsusi dəstə, HMP-Hava müşahidə postu, HİM-hava idarəetmə məntəqəsi.

2. Mürəkkəb ad kimi işlənən abreviaturalar: Buraya idarə, təşkilat, nazirliklərin, siyasi partiyaların, şirkətlərin adları daxildir: Azərb. - MM, YAP, MDB, TN, SN, MN, DİN, ADP, MİP, AŞPA, AzTV, Lider TV, ANS, Azərsell, Baksell, TQDK, On klinik, Med service, MAQ, LTD şirkəti; Özbək - VM, XTV, DAN, OM, PD, TSK

Dilimizdə işlənən bir sıra abreviaturalar vardır ki, onlar ekzotizm səciyyəsi daşıyır. Məs.: «FRY» *inşaatçı şirkəti*, *ANS kommers*, *On klinik və s.*

¹ Qasımov İ. Müasir Azərbaycan dilində hərbi terminlərin yaranma yolları. Bakı: Nurlan, 2000, s.74

İxtisarların əsas növləri bunlardır: a) hərfi ixtisarlar; b) heca ixtisarları; c) heca+söz ixtisarları.

a) Hərfi ixtisarlar deyildikdə sözlərin baş hərflərindən düzəldilən sözlər nəzərdə tutulur. Azərbaycan dilində: *AMEA, YAP, TN, SN, TQDK, MTN, MOK*; özbək dilində: *DTM, VM, OM, XTV*.

Belə qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycan dilində hərfi ixtisarlar ixtisarların digər növlərindən daha geniş yayılmışdır. Təkcə hərbi terminologiyada 300-dən artıq abbreviaturaların mövcud olması buna dəlalət gətirir.

b) Heca ixtisarları ilə terminlər yaradılarkən müxtəlif sözlərin başlanğıc hissələri alınır, bir söz halında birləşdirilir: *Naft klink, On klinik, kombat, kombrig, intermed*.

c) Heca+söz ixtisarları. Bu üsulla terminlər yaradılarkən mürəkkəb isimləri təşkil edən sözlərdən birinin başlanğıc hissəsi alınır bütöv sözə birləşdirilir: *Az Petrol, mikroiqtisadiyyat, makroiqtisadiyyat, Mass-Media, mass-faks» BUS bank, AzərBiznes* və s. Termin yaradıcılığının yollarından biri də kalka üsuludur.

Qeyd etmək lazımdır ki, kalka sözalma prosesi deyil, sadəcə olaraq hərfi tərcümədir. Bu barədə dilçilikdə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bir qrup dilçilər – Ş.Balli, S.M.Kenesbaev, X.H.Ataev, R.A.Budaqov, Ş.R.Abiyeva və başqaları kalkaları alınma hesab edirlər.

M.K.Dmitriyev və N.M.Şanski isə kalkanın alınma olduğunu deyir, onun dilin daxili imkanları

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 153 -

hesabına yaranan vahidlər olduğu fikrini müdafiə edirlər¹.

Kalka üsulu ilə yaranan sözlərin alınma olması və ya kalkaların alınma sözlərin bir növü hesab edilməsi fikri dilçilikdə uzun müddət davam etmişdir.

Kalkalar alınmalardan əsaslı surətdə fərqlənir. Bunları bir-birilə eyniləşdirmək doğru fikir deyildir.

A.Reformatskinin fikrincə, «Kalka sözün hissələr üzrə tərcümə edilib, sonra həmin hissələrin mexaniki surətdə birləşdirilməsidir².

O.Axmanovaya görə, «Kalka etmə başqa bir dilin leksik-semantik və leksik-sintaktik modelinin alınması, onları nəzərdə tutulan dilin morfemləri ilə tamamlamaqla yeni sözlər yaradılması, yaxud dilə sintaktik üsulların gətirilməsidir³».

Kalkalar dilin leksik sisteminin zənginləşməsində aparıcı üsullardan birini təşkil edir. Kalka etmə bilinqvizm şəraitində dillərin müəyyən leksik vahidlərinin həm sturuktur, həm də semantik uyğunluğunu öyrənən bir üsuldur. Bu üsul ilə yaranan sözlərdə əsas cəhət kalkaların tərcümə olunan variantlarının başqa bir dildə olmasıdır. Kalka üsulu ilə termin yaratmaq prosesində əsas cəhət tərcümə olunan sözün dildə özünə

¹ Xudiyev N.M.Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşmə yolları.Bakı:APİ nəşriyyatı, 1987, s.10-11

²Реформатский А.А.Что такое термин и терминология Москва.,АН СССР,1959, с.117

³ Axmanova O.Словарь лингвистических терминов.Москва,«Сов. энциклопедия», 1966, с.188

vətəndaşlıq hüququ qazanmasıdır. Bu baxımdan kalkalar alınma sözlərlə bərabər mövqedə olmalı, eyni funksiya daşmalıdır. Lakin kalkaətmə prosesində yaranan sözlər dilin öz daxili imkanları hesabına yaransa da, onların formalaşması üçün digər bir dilin böyük təsiri olur. Deməli, bunlar iki dilin təsiri ilə yaranan dil elementləridir.

Bəzən də elə olur ki, alınmalar dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazanmış sözlərlə hərfi tərcümə olunmadan yanaşı işlənir. Məsələn, *Ticarət departamenti*, *Vergilər departamenti*, *Nəqliyyat departamenti*.

Əgər dilin öz milli leksik vahidi varsa, nə üçün bu gün dildəşiyiciləri həmin terminləri hərfi tərcümə etmədən, olduğu kimi işlədir?

Hətta bu gün mətbuatın dilində qarşıdurma sözünün əvəzinə *insident*, *razılaşma* əvəzinə *kompromis* sözləri daha çox işlənir.

Azərbaycan və özbək dilləri sovet hakimiyyəti illərində kalkalardan bəhrələnmişdir. Bu da ictimai-siyasi quruluşla bağlı olmuşdur. Lakin bu gün Avropa ilə ictimai-siyasi, mədəni əlaqələr yeni leksemləri olduğu variantda dilə daxil edir. Kalkaların isə varlığına ehtiyac duyulmur.

Kalka edilən sözlərə aşağıdakı hərbi terminləri misal göstərmək olar. Məsələn, *avtomatçik-avtomatçı*, *raketniy samolët -raket təyyarəsi*, *tankist-tankçı*, *min-noe pole - minalanmış sahə*, *udarniy mexanizm-zərbə mexanizmi*, *qvardeü - qvardiyaçı və s.*

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 155 -

M.Qasimova görə, «Kalkalar müvafiq əcnəbi sözlərin quruluşu kimi formalaşan, lakin onların maddi əsasını almayan sözlərdir»¹.

Kalkaların növləri haqqında fikirlər müxtəlifdir. N.Xudiyev kalkaların növlərindən danışarkən yazır:

«Kalkalar iki qrupa bölünür:

1.Normativ mənə əsasında əmələ gələnlər.

2.Məcəzi mənə əsasında əmələ gələnlər.

1. Normativ mənə əsasında əmələ gələn kalkalarla ifadə olunan anlayış və məfhum üçün ikinci bir söz işlənir. Yəni, bir məfhum və anlayış bir ifadə vasitəsinə malik olur.

2. Məcəzi mənə əsasında yaranan kalkalar obyekt ifadə etmə xüsusiyyətlərinə görə nominativ mənalı kalkalardan fərqlidir. Burada obyekt bir, ifadə vasitələri müxtəlif ola bilər. Bir obyektə aid olan bir neçə ifadə vasitəsi emosional xüsusiyyətlərinə görə biri digərindən seçilir. Onların emosionallığında məcəzi mənə xüsusi rol oynayır»².

Azərbaycan dilində kalka üsulu ilə yaradılan terminlərin əsas hissəsini isimlər təşkil edir.

Özbək dilinin terminologiyasında rus dilindən kalkalar xüsusi yer tutur. Kalka özbək dilində daha çox aktiv olan üsullardan biridir.

R.Daniyarova görə: «Kalkalar alınma sözlərin

¹ Qasimov M.Ş.Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları.Bakı:Elm, 1973,s.135

² Xudiyev N.M.Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü.Bakı:Maarif,1986,s.203-205

bazasında yeni sözlər yaradan ən yaxşı üsullardan biridir»¹.

Özbək dilində kalkaetmə prosesinə əsasən mürəkkəb söz, mürəkkəb ixtisar, defislə yazılan mürəkkəb sözlər və söz birləşmələri cəlb olunur.

Özbək dilində kalka üsulunun 2 tipi mövcuddur:

1. Struktur kalkalar

2. Semantik kalkalar

«Struktur kalka» ilə terminləşmə özbək dilində xüsusi yer tutur. «Struktur kalka» dedikdə həm bütöv bir sözün, həm də kök ilə bərabər morfemin də kalka edilməsi nəzərdə tutulur.

Rus dilindən özbək dilinə semantik kalkaetmə prosesi zamanı əsasən məişət sözləri kalka edilir. Məsələn, *piçok «biçaq»*, sözü həm də texniki termin kimi də işlənir².

Son dövrlərdə leksik yolla yaranan Avropa mənşəli iqtisadi və mədəni terminlər türk dillərində daha çox işlənir: *broker, bonkomat, nokia, seans, treyder, diler, dicey, dividant, expert, lazer, status, interfax, prodüser, otel, lombard, şou, tok-şou, aranciman*.

Şübhəsiz ki, türk dillərinin hamısında terminoloji sistem eyni deyildir. Bunu nəzərə alaraq Azərbaycan, özbək, qırğız, qazax, türkmən terminoloji parallelliyini əks etdirən bir cədvəl veririk.

¹Данияров Р.Д. Исследование формирования и развития технической терминологии узбекского языка. Док.дисс.наук. Ташкент. 1982, с. 185

² Yenə orada, s. 186-204

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun türk dilləri şöbəsi

Azərb.	Özbək	Qazax	Qırğız	Türkm.
əfv	afv	keçirü	ğafuv etöv	bağışlan- ma
üzr	keçirim		keşiröv	
alay	polk	polk	polk	polk
		tümön	şeröv	
Bələdiyyə icraiyyə komitəsi	İcraiyyə Komitəsi	Keneş	Kenes aktaruv komitet	Rayon şəhər soveti
Prezident	Prezident	Prezident	Prezident	Prezident
çağdaş	Hazırgı	Azırkı	Kazirgi	Hazırkı
müasir	zəmanəviy	uçardağı	Cana	Dövrdeş
Assosiasiya Yaratmaq	Təsəvürlər- ninq bir-bir- gə bağlənişi	okşoşturu	Elestetöv saykestetöv üylesim	Bağlanışık assotsiasiya
curnal, dərgi, məcmuə	curnal, aynamə məcmuə	curnal	curnal	curnal
İqtidar	İktidar	Bağana dingek	Ötömdülük	Sözü örtüklik
Suveren	Suveren	Egemen	Ertkü	özigtıyarlı
Müstəqil	Müstakıl		Suberendü	qararsız
İqamətgah	yaşas cayı turər cay	Meken-cayı Turağı	Konus\ casa- ğan cay	Yaşanılan yer, mekən
İqtibas	iktibas köçirmə alış	Uzindi misal Tsitata	Silteme	Tsitata getirme
elan bildiriş	elan	kulaktand uruv, habarland uruv	carıya	İqlan etmə, bildiriş

**Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə
termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010**

- 158 -

Created with

nitroPDF[®] professional

download the free trial online at nitropdf.com/professional

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun türk dilləri şöbəsi

irmaq	dərya	özen dariya	dariya dayra	derya
izdiham	tıklınç tirbandlik	kıspak kısıliv	toptolu sığılış	diknişik\ba- sa-baslık
izdivac	uyulanış (erkek) tumuşga çıkış (qız)	uylenüv nekelesüv	üylönü nike	öylenmə durmuşa çıkma
millət qövın	millat xalk	kavım, ulıs, xalık, ult	ulut	millet, kovum
konsul	konsul vakil	Turaktı ökil	konsul Ökül	konsul
kontrakt müqavilə bağlaşma	şartnamə\ bitim	kelişim şart	kelişim	kontrakt Ulaşık
konsilium	konsiliyum	konsiliyum	konsiliyum	konsilium
deputat millət vəkili	deputat	vekil deputat	el ökülü deputat	deputat
parlament milli məclis	parlament	parlament	coğorku keneş, parlament	meclis
milli	milliy	ulttık	uluttuk	milli
ekipac	ekipac	ekipac komanda	ekipac	ekipac
müsaidə, izn	ruxsənt izn	ruksat	uruksat	ruğsat icazət
müsadirə müsaid	müsadərə Kulay ongay	konfiskelev kolaylı ingaylı	Konfiskasiy alo İngaylı	Konfisk lemc onaylı ataml

**Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə
termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010**

- 159 -

Created with

nitroPDF[®] professional

download the free trial online at nitropdf.com/professional

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun türk dilləri şöbəsi

İstiqraz, borc	karz	karız	karız	karz
paket bağlama	örəm	tüyinşek oralma, çaşık	baştık	düvüncek paket
Bazar iqtisadiy- yatı marketing	marketing	marketing suranım zerttev	bazar ekono- mikası marke- ting	marketing bazar övrenme
müalicə- xana	sanitariya	emxana	emkana,	ambulatori- riya
ambulatori- riya	bölimi		ambulatoriya	
sərmayə dar	sərmayədar kapitalist	kapitalist	Kapitalist	kapitalist mayadar
təhqiqaat soruşdur- ma	terqav kılış tergav	terqav anıktav, surastıruv	suraştıru suramcilo	dernev
yazar yazıcı	yazuvçi	yazılışı	cazuçu	yazıcı
qatıq yoğurt	katık	ayran katık	ayran	qatıq
bilgi məlumat	bilim malumat	malimet bilim	bilim malımat	bilim mağlumat
bürokrati- ya rəsmiyyət- çilik safir	kağazbazlık törəçilik rəsmiyyət- çilik elçi	kelseşildik tonmoyın dılık elşi	byorokratiya töröçülük elçi	byurokratiya baş ilç

**Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə
termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010**

- 160 -

Created with

nitroPDF[®] professional

download the free trial online at nitropdf.com/professional

elçi				
cihad	cihad	qazavat	cikat	cihat
müharibə	qazavat	ciyhat	qazavat	qazavat

Özbək dilində sintaktik üsulla yaranan terminlər bir neçə komponentdən ibarət olur. Bu komponentlərdən biri və ya bir neçəsi alınma olur.

I.Söz birləşmələri, ismi birləşmə formasında olan variantlarına nəzər salaq: I növ təyini söz birləşmələri ilə ifadə olunanlar: Azərbay.: *beynəlxalq lizinq, beynəlxalq kredit, demokratik siyasət, real gəlir, opsiya sorğu, optimal variant, nominal gəlir, çoxmilli marketinq, açıq iqtisadiyyat, metabolitik pul, normal potensial. Özbək:* *olij sud, demokratik respublika, favkulodda vaziyat, davlatlararo turizmalar, xarbiy unvon, milliy totuvlik.*

II növ təyini söz birləşmələri ilə ifadə olunan terminlər: Azərbay.: *bank krediti, debitor borcları, barter sövdələşməsi, dövlət sektoru, marketinq xərcləri, səhmdar bankı, bazar infrastrukturu, gömrük rüsumu, marketinq konsepsiyası, əmək kooperasiyası, kosmos təzyiqi, sirkulyasiya hərəkətləri, tənəffüs əmsalı, tənəffüs nəzarəti, hidrogen əlaqəsi, cazibə mərkəzi, reaksiya mərkəzi, reaksiya norması; Özbək:* *bank tizmi, oliy xokimiyyat orqanları, davlat kumitasi, davlat nazorati, test sinovlari, ümumxalk saylavi, milliy-davlat tuzilişi, bozor munasibatlari, moliya tizimi, sud xokimiyyat,*

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 161 -

Markaziy soylov komissiyası.

III növ təyini söz birləşmələri ilə ifadə olunan terminlər: *Azərbaycan bazarın təmərküzləşməsi, qiymətin liberallaşması, ticarətin infrastrukturunu, gəlirin indeksləşdirilməsi. Fotosintezin işıq reaksiyası, xromosomların konyugasiyası, xromosomların konyugasiyası, substratın fosforlaşması; Özbək fukurolarının xukukları*

II. Qarışıq terminlər dedikdə onların mənşəyinə görə bölgüsünü nəzərdə tuturuq. Əslində onlar da söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Lakin burada komponentlərdən bəziləri qeyri-özbək olur. Özbək dili həm ərəb və fars, həm də rus müdaxiləsinə məruz qaldığı üçün onun terminoloji sistemində I komponenti ərəb-fars, II komponenti rus mənşəli olan terminlərə də rast gəlinir: Məsələn, *oliy sud, oliy kumondonlar* eləliklə, mənşəyinə görə qarışıq hesab etdiyimiz terminlərə aid bir neçə nümunə verək: *davlat başkaruv orqanlari* (I tərəf-ərəb, II tərəf-özbək, III tərəf-rus) xalk deputatlari (I tərəf-ərəb-fars, II tərəf-Avropa, III tərəf-özbək), *suveren demokratik respublika* (hər üç tərəfi Avropa), *Vazirlar Maxkamasi* (hər iki tərəfi ərəb), *oliy maclis devoni* (I-II tərəfi ərəb, III tərəfi – fars) *prezident devonxonasi* (I tərəf – Avropa, II tərəf – fars), *Oliy Macilis* (hər iki tərəfi ərəb), *icro etuvchi xokimiyat devoni*. I tərəf-ərəb, II tərəf-özbək, III tərəf-ərəb, IV tərəf-fars.

Qarışıq terminlər arasındakı verdiyimiz *Prezident devonxonasi* və *Oliy Macilis* devoni terminlərindəki «divan» sözü üzərində dayanaq. İstər rus, istər Azər-

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 162 -

baycan, istərsə də özbək dillərində terminlərin omonimliyindən danışmışlar. *Divan* sözü elə terminlər qrupuna daxildir ki, o təkcə türk dillərində deyil, həmçinin rus dilində də işlənir.

Divan sözü Azərbaycan dilində aşağıdakı mənələrdə işlənir.

I. *Divan ədəbiyyatı*. Bu ad altında klassik şairlərimizin əsərlərinin toplusu nəzərdə tutulur. *Divan* sözü bu mənada bütün türk dillərində işlənir.

II. *Divan tutmaq*. Bu frazolocı vahiddir. Mənası qarət etmək, öldürmək deməkdir.

III. *Divan yumşaq – mebel dəstidir*.

Rus dilində *divan* sözü mebel dəstini bildirir. Lakin özbək dilində *divan* sözü öz arxaik mənasını qoruyub saxlamışdır. Məsələn, orta əsrlər dövründə *şahın divanı* ifadəsi bütün türk, o cümlədən ərəb-fars dilləri üçün xarakter idi. Məhz həmin bu mənə müasir özbək dilində özünü qoruyub saxlayır: *Oliy Maclis devoni, Prezident devonxanasi*.

Azərbaycan dilində olduğu kimi, özbək dilində də abreviatura yolu ilə yaranan terminlər mövcuddur. Bunlar ayrı-ayrı təşkilatların, idarə və müəssisələrin, Özbəkistanda sərmayə qoyub işləyən iri firmaların adları və sairədir: *Özdəvnəşr, UzFA, ÖzSŞÇ, Özənəşr, MV, VM, XTV, DANT, EXM, TosDU, TosDPİ, TosMİ, TTZ*.

Özbək dilçiliyində abreviatura termini əvəzinə *kiskartmalar* terminindən istifadə olunur.

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 163 -

Beləliklə, istər Azərbaycan, istərsə də özbək dilində terminlərin yaranma yolları eyni olsa da, Azərbaycan dilinin termin fondu daha çox zəngindir. Bütün dediklərimizə yekun vuraraq belə bir qənaətə gəlirik ki, bu gün bir sıra insanlar əcnəbi dillərdən alınan terminlərə daha çox üstünlük verirlər. Lakin kulinariya ilə bağlı Lənkəranda, kənd təsərrüfatı ilə bağlı Azərbaycanın qərb zonalarında elə terminlər var ki, onların ədəbi dilə gəlməsi heç də ədəbi dil normalarına zidd deyil.

§2. Terminlərin müasir vəziyyəti

Məlum olduğu kimi, terminologiya hər bir inkişaf etmiş milli dilin lüğət tərkibinin mühüm bir hissəsini təşkil edərək onun inkişafı ilə bilavasitə bağlı olan, onu zənginləşdirən mənbələrdəndir. Terminologiya – elmi fikrin inkişafı, ölkəmizin ümumi yüksəlişi ilə yanaşı inkişaf edir.

Müstəqillik illərində Azərbaycan dilinin funksional imkanlarının artması terminoloci leksikanın inkişafına xeyli təsir göstərmişdir. Terminoloci leksikada kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliyinə yaranmasında ictimai-siyasi, tarixi faktorların rolu danılmazdır. Bu dəyişiklik xalqın həyatında yeniləşmə hadisəsi kimi xarakterizə olunur. Bu yenilik isə ən çox dilin terminoloci leksikasına nüfuz edir.

İctimai-siyasi formasiya yeni məfhumların yaranmasına səbəb olur. Bu məfhumların yaranması isə

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 164 -

terminoloci vahidləri meydana gətirir. N.Hüseynova bu prosesi təhlil edərkən yazır:«Müstəqillik dövründə Azərbaycan dilinin terminologiyasına dilxarici faktorlar güclü təsir göstərir. Həmin faktorlarla müşayiət olunan terminoloci fəallaşma ictimai-siyasi hadisələrin təsiri və sözalma prosesi ilə aktivləşir. Terminoloci yeniləşməyə ictimai-siyasi, elmi-texniki, iqtisadi hadisələr mütəmadi olaraq təsir göstərir¹.

1988-ci ilin fevralında Dağlıq Qarabağ Ermənistan münafişəsinin başlanması tarixi təbəddülatın başlanması oldu və məhz belə bir gərgin şəraitdə - 1991-ci ildə Azərbaycan öz Milli Müstəqilliyini elan etdi.

Bu dövrdə termin yaradıcılığı dörd meyllə gedir.

Avropapərəst qüvvələr daha çox Avropa mənşəli terminlərin dilimizə gəlməsinə cəhd göstərilir. Yetmiş il rus əsarətində qaldığımızdan ruspərəst qüvvələr də az deyildir. Onlar da rus mənşəli terminlərə üstünlük verirlər. Yeni qüvvələr Türkiyə türkcəsinin terminlərini başlıca meyar hesab edirlər. İslam dininin inkişafı ilə əlaqədar mətbuatda az da olsa ərəb və fars terminlərindən istifadəni əsas meyl kimi götürənlər də tapılır.

Məsələyə diqqətlə yanaşdıqda tarixin təkrar olunduğunu görürük. Müstəqillik illərinin termin prosesi 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Türkoloci qurultayda qarşıya çıxan termin meylləri ilə üst-üstə düşür. Yal-

¹ Hüseynova N. Müasir dövrdə Azərbaycan dili terminologiyasının yenilənməsinə təsir göstərən amillər//Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 2002, s.64.

nız bir fərq var ki, o dövrdə ərəb və fars meyilləri güclü idi.

Azərbaycanda terminologiyanın inkişafını beş əsas mərhələyə bölmək olar:

I. Anadilli ədəbiyyatın başlanğıcından XVIII əsrə qədər (ərəb və fars mənşəli terminlər)

II. XVIII əsrdən XIX əsrin I yarısı 1813-cü il Gülüstan sülh müqaviləsinin bağlanmasına qədər (rus mənşəli terminlər)

III. XIX əsrin I rübün əvvəllərindən- 1920-ci ilə qədər (Avropa mənşəli terminlər)

IV. 1920-ci ildən 1989-cu ilə qədər (Bu mərhələdə vasitəli terminlərin axını başlayır. Rus dilli və rus dili vasitəsilə Avropa mənşəli terminlər).

V. Müstəqillik mərhələsi.

Müstəqillik xalqın oyanış və dirçəliş mərhələsidir. Müstəqillik mərhələsini səciyyələndirən mühüm əlamətlərdən biri budur ki, terminoloci sistemdə anti-rus meyli güclənməyə başlayır. Sual oluna bilər. Nə üçün dil bu gün rus dilli terminləri deyil, Avropa mənşəli terminləri qəbul edir?

Yetmiş il sovet recimində yaşamış türkdilli xalqlar sovet imperiyasının süqutundan sonra birdən-birə özlərini tam sərbəst hiss etdilər. Bu ilk vaxtlar çaşqınlığa səbəb olsa da, sonradan keçmiş sovet ərazisində məskunlaşmış xalqlar ya dil etibarilə özlərinə yaxın xalqları axtarmağa başladılar, ya da dilinə, adət-ənənələrinə ifrat dərəcədə maraq göstərən xalqlara inteqra-

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 166 -

siya etdilər.

Post-sovet məkanında yaşayan xalqlar mövcud modellərlə tanış olduqca yeni terminlər dilə daxil oldu. Məhz bu səbəbdən həm Azərbaycan, həm də özbək dillərinin müstəqillik dövrünü tədqiq etmək maraqlıdır.

Dilə daxil olan terminlərin hər birinin ekvivalentini tapmaq və ya onu dilin daxili imkanları hesabına milliləşdirmək mümkün olmadığı üçün bu günümüzdə həm Azərbaycan, həm də özbək dillərində ciddi surətdə anlaşılmazlıq hökm sürməkdədir.

Məlum olduğu kimi, bu dövrdə dillərin terminoloji sistemi daha çox leksik yolla yaranmağa meyil edir. Bunu nəzərə alaraq müstəqillik dövründə dilimizə daxil olan terminləri iki qrupa bölürük.

1. Məcburi alınmalar

2. Zəruri alınmalar

Məcburi alınmalar dedikdə, o terminləri nəzərdə tuturuq ki, onların Azərbaycan dilində qarşılığı var, sadəcə bu terminlər məcburən dilimizdə işlədilir: *şöbə-departament, mehmanxana-hotel, qonaq-turist, müsafir, hadisə-olay, müasir-çağdaş*.

Məcburi alınmalar aşağıdakı səbəblərə görə dilə gəlir.

1. Bir xalq digər xalqın dilinə ifrat dərəcədə maraq göstərir və resipientlər buna görə həmin dildəki leksik vahidləri uyğun olub-olmamasından asılı olaraq öz dillərində işlədirlər.

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 167 -

2. Məlum olduğu kimi, müstəqillik uzun illər qapalı sistemdə yaşamış xalqları çox çətin vəziyyətə saldı. Belə ki, yeni iqtisadi modellər Azərbaycana yol açdıqca bu modelləri dərinədən bilən mütəxəssislərə ehtiyac duyulmağa başladı. Elə buna görə də Türkiyəyə və Avropanın digər ölkələrinə təhsil almaq üçün göndərilən tələbələr geri döndükləri zaman dillərində təhsil aldığı xalqın dilinin leksik vahidlərini işlətməyə başladılar.

3. 1992-ci ildən başlayaraq istər Azərbaycanda, istərsə də Özbəkistanda xarici təşkilatlar, firmalar, iş adamları fəaliyyət göstərməyə başladılar. Bu sahələr o qədər çoxcəhətli idi ki, (sənaye, kulinariya, təbabət və s.) istər-istəməz bu dillərə külli miqdarda məcburi terminlər və termin səciyyəli sözlər daxil oldu.

Müstəqilliyin ilk vaxtlarında Azərbaycanla-İran arasındakı sərhədlər açılsa da, iqtisadi və mədəni əlaqələr qeyri-adi sürətlə inkişaf etsə də, müxtəlif İran şirkətləri Azərbaycanda fəaliyyət göstərsə də, dilimizə yeni fars mənşəli leksik alınmalar daxil olmadı. Şübhəsiz ki, burada xalqın Avropaya olan marağı daha çox ön plana çıxır.

4. Müstəqillik eyni zamanda Türkiyə və Avropanın həm yazılı, həm də elektron mətbuatının ölkəmizdə nüfuzu genişləndi. Bunun nəticəsi olaraq həm dildəyiyciləri, həm də Azərbaycan və özbək mətbuatı külli miqdarda məcburi alınmalarla yükləndi.

5. Dilə məcburi terminlərin axınının ən başlıca səbəbi qeyri-peşəkarlıq və dilimizə qarşı biganəliklə bağ-

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 168 -

lıdır. 1994-cü ildə xalq şairi B.Vahabzadə yazırdı: «Çox qərribə və əcaib bir vəziyyətlə üzləşmişik. Bu millət özündən başqa hamıya oxşamağa çalışır. Milli mentalitetimiz unudulur, musiqimizə, dilimizə adət və ənənələrimizə xor baxılır. Milləti bu uçurumdan döndərmək, gənc nəslin təlim-tərbiyəsini milli mentalitetimiz əsasında qurmaq lazımdır. Bunun üçün milli kadr-lara böyük ehtiyac var». (B.Vahabzadə. Unutsaq unudularıq. Azərbaycan qəzeti 26.04.1994.)

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 21-ci maddəsində yazılır: «Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir»¹.

Bu maddənin qəbul olunması dilimizə olan ən böyük diqqətin aydın təzahürüdür. Hələ 1978-ci ildə Moskvanın qərarı ilə bütün sovet respublikalarının yeni konstitusiyaları qəbul olundu. O zaman Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının konstitusiyasına Azərbaycan dilinin dövlət dili olması haqqında maddə daxil edilmişdir.

Konstitusiyada Azərbaycan dili dövlət dili kimi təsbit olunmasına baxmayaraq Bakıda fəaliyyət göstərən xarici firmalar Konstitusiyanın bu maddəsini tez-tez pozurlar.

Azərbaycana gəlib hər hansı bir sahəyə kapital qoyan şirkət sahibləri Azərbaycan dilini öyrənməyə

¹ Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Azərbaycan Respublikasının «Kitab cəmiyyəti» və «AZIN»- teroyl firması, 1996, s.17

məcbur edilməlidir. Bu məsələ dövlət səviyyəsində həll olunmalıdır. Dilimizə göstərilən bu biganəliyin ucba-tından bu gün şəhərimizin küçələrindəki reklam lövhə-lərində, müəssisə və təşkilatlara verilən adlarda millilik duyulmur.

Dil dövlət atributivlərindən biridir və ona hör-mətlə yanaşılmalıdır.

Nümunələrə nəzər salaq:

Bank of Baku, Unibank, Space, Lider, ANS, Me-dicil Amerikan Çenter, Caspian Shop, United Kredit Bank, Hilal elektrik, Azərsun holding, seans, xaus, orient-paləçe, simpriz, «FRU» inşaatçı şirkəti, «MAQ» LDQ şirkəti, medservis, Ataholding, xolding şirkət, bankrot, lombard, modern, media-holding, investisiya, sponsor, kontingent, insident, şans, reyting, marginal, şəxsiyyət, imitatsiya.

Göstərdiyimiz nümunələrin bir qisminin leksik, digərlərinin isə sintaktik vasitələrlə Azərbaycan dilin-də ekvivalenti mövcuddur.

Bookhouse - kitab evi, medservis - tibbi mərkəz, Caspian Shopinq senter - Xəzər ticarət mərkəzi.

Müstəqillik illərində bir sıra leksik yolla yaranan söz və terminlər vardır ki, onlar da aşağıdakılardır: *bəxt-şans, yardım-kompensasiya, himayədar, hami-sponsor, quruluş-struktur, müasir-modern, şöbə-de-partament, mağaza-market, nəzarət-monitorinq.*

Avropaya inteqrasiya eyni zamanda kulinariya və mədəniyyət sahəsində xeyli terminlərin dilimizə gəl-

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 170 -

məsinə səbəb olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünyanın ən zəngin mətbəxinə malik olan Azərbaycan öz yeməklərini Avropada təbliğ edə bilmir. Məsələn, Avropada *plov, ləvəngi, dovğa, dolma* kimi yeməklərimiz tanınmadığı halda, *paştet, qril, pizza, lahmacun, xaçapuri, mayanes, ketçup, çipsi, lanket* kimi kulinariya terminləri Azərbaycan dilində geniş işlənir.

Azərbaycan dilində kulinariyaya aid aşağıdakı alınma terminlərdən də istifadə olunur: *Nescafe, Nan, nido, nestle, nestogen, neskvik, pirinç unu, Blendo, Beta tea, tamed, Burcino, Bonduclle, Calve, Dana, Darnial, mayenez, maccoffe, Bayce, miad, consul, pastavilla, yoqurt, kokteyl, coca-cola, pepsi-cola, fanta* və s.

Şübhəsiz ki, biz başqa ölkələrin kulinariyasına, mədəniyyətinə dərin hörmət hissi ilə yanaşıırıq. Lakin biz ilk növbədə özümüzü sevməli, başqalarına isə hörmət etməliyik.

İstər yazılı, istərsə də elektron mətbuatın çoxluğu inkişafa və demokratiyaya xidmət edir.

Müstəqillik illərində bu dillərə daxil olan terminlərin II qrupu zəruri alınmalardır.

Müstəqilliyini əldə edən keçmiş sovet respublikaları ordu quruculuğu, dağılmış iqtisadiyyatın bərpa, yeni beynəlxalq siyasi münasibətlər kimi zəruri problemlərlə qarşılaşdılar. Bu problemləri həll etmək üçün ilk növbədə onların terminologiyasını yaratmaq zəruri

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 171 -

ridir. Bu baxımdan ordu quruculuğu məsələsinin üzərində dayanmaq istərdik.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycanın suverenlik əldə edənə qədər müstəqil ordusu olmamışdır. Buna görə də Azərbaycan dilinin hərbi terminologiyası fransız mənşəli rus dili terminologiyası əsasında formalaşmışdır: *rota, polk, diviziya, batalyon, qarnizon kimi hərbi birliklərin, leytenant, praporşik, mayor, sercant* kimi hərbi rütbə adları müəyyən illərdə dilimizdə aktiv şəkildə işlənmişdir.

1991-ci ildə Azərbaycanda milli ordunun yaranması ordu quruculuğu sahəsindəki bir sıra yeni islahatların formalaşmasının nəticəsi oldu.

Respublikada müstəqillik illərində hərbi sahənin sürətli inkişafı ilə bağlı olaraq bu sahəyə aid milli dil vahidləri formalaşdı. Hərbi terminlərin yaradılmasında dilin milli bazasının imkanları obyektiv varlığını tapdı. Dilimizin tarix boyu özündə əks etdirdiyi terminoloci vahidlər milliləşmək mövqeyində sabitləşdilər.

Bununla da hərbi terminlərin bəziləri milli terminlərlə əvəz olundu. Beləliklə, Azərbaycan dilinin hərbi terminologiyasının yaradılmasına səy göstərildi. Lakin hərbi biliklərin, rütbələrin adlarını qismən dəyişmək mümkün olsa da, silah adlarını dəyişdirmək qeyri-mümkündür. Bu gün dilimizdə hərbi rütbələrin adları - *proporşik* əvəzinə *gizir*, *sercant* əvəzinə *çavuş*, *podpolkovnik* əvəzinə *polkovnik*-*leytenant*, hərbi birliklərin adları - *polk* əvəzinə *alay*, *rota* əvəzinə

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 172 -

bölük, batalyon əvəzinə tabur, zastava əvəzinə qaraul, vzwod əvəzinə taqım kimi milli terminlər işlənir.

Fikrimizcə, həm Azərbaycan, həm də özbək dillərinin dildaxili resursları dərinlən araşdırılmalı, hərbi terminologiyaya uyğun gələn sözlər tapılaraq onlara termin statusu verilməli, dərs vəsaitləri və monoqrafiyalar yazılmalıdır. Son on ildə Azərbaycanda daha çox hərbi terminologiya ilə bağlı əsərlər yazılsa da, bunlar hərbi termin problemini tam həll edə bilməmişdir.

Özbək dilçiliyində də bu çatışmazlığın aradan qaldırılması üçün konfranslar keçirilmişdir. Lakin bu problem öz həllini hələ də gözləməkdədir. Özbək dilində hərbi terminlərin özbək dilinin öz milli vahidləri ilə əvəz edilməsi dildəşyiciləri tərəfindən qəbul olunmamışdır. Özbəkistanda *yüzbaşı, minbaşı, onbaşı* kimi terminlərin işlənməsi kütləvi xarakter daşımadı. Özbək dilində hərbi rütbələrin, birliklərin adları rus dilli terminologiyasında olduğu kimi qalmaqdadır. Məsələn, *polk, rota, batalyon, sercant, praporşik, mayor, vzwod, zastava* və s.

1991-ci ildə Sovet imperiyasının dağılması ilə siyasi iqtisadi müstəqillik əldə edən respublikalarda yeni iqtisadi islahatların həyata keçirilməsinə, bazar iqtisadiyyatına keçid üçün şərait yarandı. Bunun üçün bir sıra zəruri terminlərin yaranması labüd idi.

XX əsrin sonlarında müstəqilliyini əldə etmiş Azərbaycan Respublikasının dövlət quruculuğunun ən mühüm vəzifələrindən biri yeni iqtisadi sistemin yara-

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 173 -

dılmasıdır.

Bu gün həm mətbuatın dilində, həm də dildəşiyicilərin nitqində aşağıdakı iqtisadi terminlərdən istifadə olunur: *audit, auditor, bankomat, plastik kart, avro,biznes, biznesmen, sponsor, kommersiya, broker, depozitor, diler, makler, kommersant, lisenziya, menecment, menecer, valuçer, özəlləşdirmə, özəl sektor, sertifikat, marketing, tender, cekpot, auksion, treyder, oliqopoliya, dividend, diskont, broket, korruptsiya, investor, kliring, devalvasiya, performer, alyans*¹.

Özb: *menecment, biznes, biznesmen, bank tizimi, audit, boyxona işi, xalkaro biznes, sponsor, makler, lombard, kommersiya, dividend, tender, menecer və s.*

İctimai-siyasi terminlər:

prezident, mocaritar, proposionar, blok, beynəlxəq imic, siyasi imic, reqlament, mer, rezident, departasiya, departament, vitse prezident, konvensiya, referendum, sivil, sivil yol, deklorasiya, bürokratiya, bələdiyyə, ambutusman, progress, progressiv, prestic, press-reviz, pragmatik, poza, pritça, ritual, revansist, reyest, anarist, nekrofild, debat, xunta, status, kongress, sammit. Demarş, radikal, piket, proporsional, provokasiya.

Özbək dilində işlənən siyasi terminlər: *prezident, vitse prezident, prezident devonxonasi, cihad-qazavat, kağızbazlıq-törəçilik, sammit, rəsmiyyətçilik, sivil. departament, mer, progress, pristic və s.*

¹ İqtisadi nəzəriyyə Bakı., Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002, s. 430-513

Müstəqillik illərində mədəniyyət terminlərinin də Azərbaycan və özbək dillərinə axını güclənmişdir. Musiqi və mədəniyyət terminləri: *prodüser, klip, klip-meyker, şou, şou-men, oranceman, disk, kompakt disk, tok-şou, mizikl senter, star, şoukonsert, fonogram, şou-program*.

Bundan başqa, dilimizdə moda və bəzək terminləri geniş işlənəlməkdədir: *refle, rivanka, parfimeriya, pantene, Dove, Sunq silk, Elidor, kaska, bric, kapli, maniken, pañço, manto, İmprashop, Lokki, Palette Nivea, palmolive, schaum, fara, head shoulders, Miss magic, vellaton, londacolor və s.*

Elm və təhsil terminləri:

Azərbaycan: *litsey, bakalavr, magistr, magistratura, özəl Universitet, ödənişli təhsil, test üsulu, test, eksperimental qrup, eksperimental üsul, kompyuter, sayt, internet, lokal şəbəkə, global şəbəkə, monitor, klavyatura, maul, prosessor, materinka, printer, skaner, abs-traitzionizm, detonasiya, rüpor, fayl, disket və s.;*
Özbək: *litsey, bakalavr, maqistr, maqistratura, test, test sinovlari, kollec, monitor, klaviatura, kompyuter, kompyuterxona, prosessor, materinka, printer, skaner, lokal şəbəkə, global şəbəkə, disket və s.*

Tibbi terminlər: Azərbaycan: *helikobakter pilori, atipik pnevmaniya, sars, kariyes, qits, spid, eksimer lazer, lazik, radioizotop müayinəsi, kompüter tomoqrafiya, fakoemulsifikasiya, nüvə-magnit rezonansı, ultrasəs müayinəsi, kanefron, amlovas, vitason aktipol, kreon,*

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 175 -

kofanol, travit, miovin, efokslonq, manual, klinika uzi və s.; Özbək: acrozolli şamçalar, asboblar, bukur, buri caği, boş aylanis, buğim, buğiliş, bezqax (Uzbek tili atamaşunaslığı 1993.s.21-23)

İdman terminləri: *Azərb: manec, kort, taekvando, futzal, mini futbol, doping, trinacor, sauna, biqbol, korner, matç, biber, bombardir və s.; Özbək: kuraş, enboş, çala, xalol, girrom, finiş, futbol, basketbol və s.*

Kütləvi informasiya terminləri: *media, mediabazar, curi, gorner, forum, media-holding, brifinq, ANS, ANS kommers, Spase, Lider, Burc FM, ATV, ANSCM, 106 FM, 106 house, mirac-media, blits, ekspront, Exo, Kredo, Ekspress, Azərnyus, Baku-sun, Evropo Plyus, Rado-Anten, Palitra, Reyting, Radikal, İnter polis, Femida, Ulus, Çempion, Futbol Plyus, sport daycest, kaspı, Teleskop, tele timc və s.*

Türk dillərində dilçilik terminlərinin yaradılması tarixi M.Kaşğarlının «Divani-lüget-it türk» adlı məşhur əsərindən başlanır. Azərbaycan və özbək dillərinin dilçilik terminləri arasında fərqli cəhətlər mövcuddur. Hər iki dilin dilçilik terminləri aşağıdakı cədvəldə öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan	Özbək

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 176 -

İsim	Ot
Mənsubiyyət kateqoriyası	Erahk kateqoriyası
Hal kateqoriyası	Kelişik kateqoriyası
sifət	sifat
say	son
əvəzlik	olmoş
şəxs əvəzlilikləri	kişilik olmoşları
qayıdış əvəzliyi	uzlik olmoşları
işarə əvəzliyi	kursatış olmoşları
fel	fel
indiki zaman	xozirqi zamon
gələcək zaman	kelaşi zamon
keçmiş zaman	utqan zamon
zərf	raviş
qoşma	kumakçılar
bağlayıcı	boğlavcılar
modal sözlər	yuklamalar
nidalar	undovlar
mimemlər	mimemalar
ahəng qanunu	sinqarmonizm xodisasi
sonor samit	sonor undoşi
dodaqlanan sait	lablanqan unli
dodaqlanmayan sait	lablanmaqan unli

Müstəqillik illərində Avropaya inteqrasiyanın nəticəsi olaraq Azərbaycan və özbək xalqlarının məişət leksikası külli-miqdarda terminlərlə zənginləşdi. Şübhəsiz ki, bu zənginləşmə daha çox leksik yolla mümkün olmuşdur. Məsələn, *Hagina, motorolla, lombard, Nokia, siemens, soni, simkart, cinkart, mesac, mobil*

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 177 -

telefon, eriksson, dizel, telskom, supermax, sanya, Mercedes, Hunday, Qazel, karson, BMW, Mercedes-benz. Bonux, Omo, Ariel, Tide, Mif, Bingo, Calqon, Duru, fabrienne, Atra, Randy, mio, exo, Qala blendax, blend-a-med, colgate, pepsodent və s.

Həmçinin reklamların dilində aşağıdakı alınmalar rast gəlik: *İdeal dizayn, «Monolit» MTK, Az-Print, Az Upack, Karvan-D, Tourist Agency, Komandor Euro-Asian Trading, Euroinvest, maxon-mobil rabbitə dünyası, Baku-Bulid, Bakond, Panasonic, Samsung, Beko, LC, «Pantamo» geyim mağazası, «Hagina» gözəllik salonu, Baksell, Azercell və s.*

Hüquq terminləri: Apelyasiya, appelyasiya yuridisdikası, audit yoxlaması, auditor firması, indossant, spekulyator, spekulyasiya etmək, spekulasiyon, polis, uzurfrukt, kinq, kolliziya, demitasiya, departament, devalvasiya, demping, ekosistem, narkobiznes, kriminal, ombustand, killer (hüquq terminləri lüğəti)

Bütün deyilənlərə yekun vuraraq bu qənaətə gəlmək olar ki, müstəqillik illərində Azərbaycan və özbək dillərində terminlər əsasən leksik, morfoloci, semantik və sintaktik yollarla yaranmış və mənşəyinə görə isə Avropaya meyil edir.

NƏTİCƏ

- Azərbaycan və özbək dillərində termin yaranma

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 178 -

Created with

nitro^{PDF}**professional**

download the free trial online at nitropdf.com/professional

prosesinin müqayisəli səpkidə öyrənilməsi Azərbaycan dilçiliyində ilk tədqiqatlardandır.

- Müasir dövrdə xalqın ictimai həyatında baş verən siyasi-iqtisadi dəyişikliklər, digər xalqlarla mədəni əlaqələr nəticəsində Azərbaycan və özbək dillərinin terminologiyası alınma terminlər hesabına zənginləşmişdir. Belə terminlərin qeydə alınması və onların tədqiqi dilçilərin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrindən biri olmalıdır.
- Azərbaycan dilində terminologiyanın tədqiq tarixinə nəzər saldıqda bu nəticəyə gəlmək olar ki, ayır-ayrı sahələrlə bağlı bir sıra monoqrafiyalar yazılsa da, bu gün elm, texnika, iqtisadiyyat, siyasət və mədəniyyət sahəsində külli-miqdarda yeni terminlərin yaranması ilə əlaqədar həm monoqrafiyalara, həm də lüğətlərə böyük ehtiyac vardır. İstər Azərbaycan, istərsə də özbək dilçiliyində terminoloci lüğətlərin hazırlanması qənaətbəxş olsa da, yaxşı olardı ki, ikidilli və çoxdilli izahlı terminoloci lüğətlərə daha çox üstünlük verilsin. Bununla yanaşı, bütün sahələr üzrə terminoloci lüğətlərin yeniləşməsinə böyük ehtiyac duyulur. Bu yeniləşmə zamanı lüğətlərin söz fondunun artırılmasına diqqət yetirilməlidir.
- Azərbaycan dilçiliyindən fərqli olaraq özbək dilçiliyində sahə terminologiyasına daha çox üstünlük verilməsinə baxmayaraq 1991-ci ildən 2004-cü ilə

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 179 -

qədər olan dövrdə tarixi təbəddülatla əlaqədar olaraq yaranan terminlərlə bağlı dərin analitik təfəkkürə əsaslanan monoqrafiyalar yazılmalıdır.

- Araşdırdığımız tədqiqatlardan bu nəticəyə gəlmək olar ki, dilçilikdə termin və söz problemi öz həllini tapmamışdır. Biz bu nəticəyə gəlirik ki, termin və söz probleminin qəti həlli üçün metodik vəsaitlər, monoqrafiyalar yazılmalı, vaxtaşırı elmi konfranslarda tədqiqat obyektini kimi alimlərin müzakirəsinə verilməlidir.
- İstər Azərbaycan, istərsə də özbək dilinin tarixinə nəzər saldığımız zaman aydın şəkildə görürük ki, XIX əsrin 30-cu illərinə qədər bu dillərin terminoloji sistemi həm ərəb və fars dillərinin, həm də öz daxili imkanlarının hesabına formalaşmışdır. Zaman keçdikcə termin yaradıcılığında ərəb və fars dilinin mövqeyi zəifləyərək yerini rus dilinə vermişdir.
- XX əsrin 20-ci illərinə qədər purizm hökmlərini etmiş yalnız, dilin daxili imkanları hesabına termin yaradılmasına səy göstərilmişdir. Yetmiş illik sovet imperiyası zamanında rus dili yenə də üstünlük əldə etmişdir.
- Müstəqillik illərində isə bu üstünlük Avropa dillərinə keçmişdir. Beləliklə, dilin daxili imkanları hesabına termin yaratma tendensiyası zəifləmiş və boşluğu alınma terminlər doldurmuşdur.
- Azərbaycan və özbək dillərinin lüğət tərkibi öz da-

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 180 -

xili imkanları ilə yanaşı, alınma sözlər hesabına zənginləşir. Çünki dilin lüğət tərkibi dilçilik statistikasına görə, daim inkişaf edir və yeniləşir. Tədqiqatlar göstərir ki, müstəqillik illərində terminlər leksik yolla yaranmağa daha çox meyil edir. Morfoloci, semantik, sintaktik və abbreviatura üsulunun da mövqeyi zəif deyildir.

- Terminlərin öyrənilməsi prosesində onları sahələrə görə qruplaşdırmaqla yanaşı, mənşəyinə görə də qruplaşdırmaq zəruridir.
- Terminlərin müasir vəziyyəti qənaətbəxş deyildir. Obyektiv və subyektiv səbəblər üzündən həm Azərbaycan, həm də özbək dillərində külli-miqdarda məcburi terminlər işlənir.
- Türk dillərinin müqayisəli terminoloci lüğətlərinin tərtibi genişləndirilməli, ortaq türk ədəbi dilinin yaradılmasına səy göstərilməlidir.
- Dilin saflığı uğrunda mübarizəyə təkcə alimlərin qoşulması kifayət deyildir. Bu yolda mətbuat, sırası vətəndaşlar mühüm rol oynamalıdırlar. Dil hər bir xalqın varlığıdır. Öz mənəvi varlığını qorumaq istəyən hər bir xalq ilk növbədə dilini qorumaq lazımdır.

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 181 -

Created with

nitro^{PDF}**professional**

download the free trial online at nitropdf.com/professional

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abbasova B. Sözləmə hadisəsinin əsasları. Bakı: Azərneşr, 1995, 91s.
2. Abdullayeva M. Azərbaycan dilində xalçaçılıq terminləri. Fil. elm. nam. ...dis. Bakı, 1997, 226 s.
3. Adilov M. Qəzet dili. Bakı: ADU nəşri, 1973, 114 s.
4. Adilov M. İzahlı dilçilik terminləri, Bakı: Maarif, 1989, 364 s.
5. Adilov V. XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubu. Bakı: Nurlan, 2002, 136s.
6. Ağalarov A. Müasir Azərbaycan dilində iqtisadiyyat terminlərinin leksik-semantik və struktur təhlili. Fil. elm. nam. ...dis. Bakı, 2000, 128s.
7. Ağayev P. Mühərrik terminlərinin distributiv xüsusiyyətləri. Fil. elm. nam. ...dis. Bakı, 1998, 188 s.
8. Anar. Dilimizin saflığı uğrunda. «Kommunist» qəz., Bakı, 1963, 3 mart
9. Azərbaycan terminologiya problemləri. Bakı: ADU nəşri, 1988, s.315.
10. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Azərbaycan Respublikasının «Kitab cəmiyyəti» və «AZİN»- teroyl firması, 1996, 26 s.
11. Azərbaycan-Özbəkistan: Dostluğumuz daim ya-

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 182 -

sayır və möhkəmlənir. Bakı: Şərq-Qərb, 1996, 80s.

12. Bağışov D.H. Azərbaycan dilinin hərbi terminologiyası. Fil. elm. nam. ...dis. Bakı, 1990, 114s.
13. Budaqov R.A. Dilçiliyə dair öçerklər. Bakı: Azər-nəşr, 1956, 286s.
14. Bünyadov Z. Türk xalqları və millilik. «Kommunist» qəz., Bakı, 1989, 18 may
15. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1970, 235s.
16. Cəfərov R. Avropa mənşəli sözlərin qısa lüğəti. Bakı: Maarif, 1981, 234s.
17. Cəfərov R.C. Azərbaycan dilinin texniki terminologiyasında Qərbi Avropa mənşəli alınmalar. Fil. elm. nam. ...diss. Bakı: 1990, 143s.
18. Cəfərova A. Azərbaycan xalq təbabəti terminləri. Fil. elm. nam. ...dis. Bakı, 1994, 133s.
19. Cəfərova B. Terminoloji lüğətçilik məsələsi. Bakı: AİMU nəşri, 1997, 85s.
20. Cəfərov A.M. Müxtəlif sistemli dillərdə qohumluq terminləri. Fil. elm. nam. ...diss. avtoref. Bakı, 2002, 26 s.
21. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, 271s.
22. Əfəndizadə Ə. Azərbaycan dilinin texniki terminologiyasına dair//Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 1984, 68s.
23. Əliyeva S.M. İngilis və Azərbaycan dillərində

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 183 -

Created with

nitroPDF[®] professional

download the free trial online at nitropdf.com/professional

- aviasiya terminlərinin struktur,semantik və funksional tədqiqi. Fil.elm.nam....diss. avtoref. Bakı, 2002, 29s.
24. Əsmət Məhsəti. Azərbaycan kənd təsərrüfatı terminologiyasının semantik-struktur xüsusiyyətləri. Bakı: Azərnəşr, 1998, 188s.
25. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı: Maarif, 1987, 293s.
26. Hacıyeva İ. Azərbaycan dilinin ictimai-siyasi terminologiyası. Fil. elm. nam....diss. Bakı, 1997, 148s.
27. Həsənov H.Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1987, 308s.
28. Hüseynova N.Azərbaycan dili terminologiyasının formalaşması və inkişafı tarixi, Fil.elm.nam. ...diss. Bakı, 1993, 161s.
29. Hüseynova N. Müasir dövrdə Azərbaycan dili terminologiyasının yenilənməsinə təsir göstərən amillər // Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 2002, s.64-70.
30. Xəlilova S.N.İnternasional terminlər.Bakı:Maarif, 1991, s.192.
31. Xudiyev N.M. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. Bakı: Maarif, 1986, 402s.
32. Xudiyev N.M. Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşmə yolları. Bakı: API nəşriyyatı, 1987, 83s.
33. İbarhimova N. Çoxdilli terminoloci lüğətlər və onların tərtibi prinsipləri. nam.diss.avtoreferatı.

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri.Bakı,Nurlan,2010

- 184 -

- Bakı., 2002, 26s.
34. İqtisadi nəzəriyyə. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002, s.514.
 35. İsmayılova M.A. Azərbaycan dili terminologiyasının linqvistik təhlili. Fil.elm.dok....diss. avtoref. Bakı, 2001, 53 s.
 36. Kazımov İ. Müstəqillik qazanmış türk xalqlarının dilində alınma leksika.//Türk dillərinin tarixi müqayisəli leksikologiyası məsələləri. Bakı: Kitab aləmi, 2004, s.294-320.
 37. Kərimova K.M. Oğuz qrupu türk dillərində dilçilik terminlərinin müqayisəli tədqiqi. nam. diss. avtoreferatı. Bakı, 2004, 27s.
 38. Qarayev A. Müasir Azərbaycan dilində Qərbi Avropa mənşəli leksik alınmalar. Bakı: ADU nəşri, 1988, 95s.
 39. Qasımov M.Ş. Azəri dilində terminlər necə yaranır. Bakı: Azərnəşr, 1967, 47s.
 40. Qasımov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, 186s.
 41. Qasımov İ. Müasir Azərbaycan dilində hərbi terminlərin yaranma yolları. Bakı: Nurlan, 2000, 215 s.
 42. Qasımov İ. Azərbaycan dilində hərbi terminologiyası leksikanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı: Nurlan, 2001, 197s.
 43. Quliyeva X. Rus dilindən Azərbaycan dilinə kalcaetmə yolları. nam.diss. Bakı: 1990, 139s.

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 185 -

44. Quliyev T.Z. Terminoloji yeniləşmədə əvəzetmə meyilləri. Bakı: Elm, 2000, 74s.
45. Quliyeva S. Azərbaycan dilində ədəbiyyatşünaslıq terminologiyasının nəzəri məsələləri. Bakı: Nurlan, 2003, 184s.
46. Qurbanov A. Ortaq türk ədəbi dili. Bakı: Gənclik, 1999, 35s.
47. Qurbanov A. Türkoloci dilçiliyin inkişaf dövrləri. Bakı: Elm, 2000, s.18.
48. Mahmudova V.İ. Türk dillərində bəzi atçılıq terminlərinin etimologiyasına dair. // Türk dillərinə dair etimoloci və tarixi-morfoloci tədqiqlər. Bakı: ADU nəşri, 198, s.63-66.
49. Məhərrəmli Q. Kino-televiziya radio terminləri. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası «Nəşriyyat-Poliqrafiya birliyi» 2002, 352s.
50. Məmmədli Y. Azərbaycan dilində hərbi terminlərin tarixi-müqayisəli təhlili. Fil.elm.nam....diss. Bakı, 1995, 225s.
51. Məmmədli N.B. Alınma terminlər. Bakı: Elm, 1997, 312s.
52. Məmmədli N.B. Yunan və latın mənşəli beynəlmiləl termin elementlər. Bakı: Elm, 1998, 119s.
53. Məmmədov N., A.Axundov. Dilçiliyə giriş. Bakı: Maarif, 1980. 315 s.
54. Məmmədova Z. Azərbaycan dilində kosmonavtika terminologiyası. Fil. elm. nam. ...diss. Bakı, 1987, 179s.

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 186 -

55. Məmmədova S.N. Azərbaycan dilində kulinariya terminləri. Fil. elm. nam. ...diss. avtoref. Bakı, 1997, 23 s.
56. Mirzəyev H. Azərbaycan dilində kargüzarlıq terminləri. Fil. elm. nam. ...diss. Bakı, 2001, s 134.
57. Orucov Ə.Müasir Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı məsələləri.//Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 1984, s.39-14
58. Sadıqova S. Azərbaycan dilində fizika-riyaziyyat terminologiyasının formalaşması və inkişafı. Bakı: Elm 1997, 191 s.
59. Sadıqova S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Elm, 2002, 230 s.
60. Sadıqova S.A. Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı: Elm, 2005, 348 s.
61. Şabanov R. Azərbaycan dili terminologiyasında sinonimlik problemi. Fil. elm. nam. ...diss. Bakı, 1998, 192 s.
62. Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 1984, 68 s.
63. Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 1987, 85 s.
64. Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 1990, 92 s.
65. Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 2002, 136 s.
66. Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 2003, 156 s.
- 67a. Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 2004, 145 s.
67. Türk dillərinə dair etimoloji və tarixi-morfoloji tədqiqlər. Bakı: ADU nəşri, 1987, 96 s.
68. Bazar iqtisadiyyatı. Peşə və ixtisaslar. Bakı: Gənclik, 1996, 36 s.

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 187 -

Created with

nitro^{PDF}**professional**

download the free trial online at nitropdf.com/professional

69. Türkoloci dilçiliyə dair bibliografiya. (Tərtib ed: İ.Hüseynov, S.Sadıqova) Bakı, 2001, 51 s.
70. Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri. Bakı: Kitab aləmi, 2004, 333 s.
71. Vahabzadə B. Unutsaq unudarlar «Azərbaycan» qəz., 1994, 26 aprel

Rus dilində

72. Ахманова О.Словарь лингвистических терминов. Москва, «Сов.энциклопедия», 1966, 607 с.
73. Ахунзянов Э.М. Русские заимствования в татарском языке. Казан, изд. Казан ун-та, 1968, 347 с.
74. Бабайев К.Р. О стилистический характеристике тюркизмов и возможности их использования в роли терминов. //Термин и слово. Горький, ГГУ, 1983, с.133-137.
75. Бандарчук В.В. Некоторые мнения о перестройке и гласность. Нью-Йорк., 1986, 347 с.
76. Баскаков Н.А.Современное состояние терминологии в языках народов СССР.// Вопросы терминологии.М.,Изд-во АН СССР, 1961, с.55-71.
77. Брагина А.А. Неологизмы в русском языке. М., «Просвещение», 1973, 222с.
78. Брагина А.А. Лексика языка и культура страны. М., «Русский язык», 1986, 151с.
79. Брянцева Г.Г. О словниках терминологических словарей.//Вопросы терминологии. М., Изд-во АН СССР, 1961, с.84-88.

Тəранə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 188 -

80. Вахек Й. Лингвистическая словарь. М., «Прогресс», 1964, 349. с.
81. Виноградов В.В. Вступительное слово. // Вопросы терминологии. М., Изд. АН СССР, 1961, с. 3-13.
82. Вопросы терминологии. М., Изд. АН СССР, 1961, 230 с.
83. Вопросы терминологии и лингвистической статистики. Воронеж, Изд. Воронеж ун-та, 1974, 93 с.
84. Вопросы тюрского языкознания. Алма-Ата, Изд-во «Наука», 1985, 184с.
85. Головин Б.Н. Роль терминологии в научном и учебном общении. // Термин и слово. Горький, ГГУ, 1979, 14-23с.
86. Головин Б.Н. Термин и слово. // Термин и слово. Горький, ГГУ, 1980, 3-12с.
87. Головин Б.Н. Типы терминосистем и основания их различия. // Термин и слово. Горький, ГГУ, 1981. 3-11с.
88. Гринев С.В. Учет особенностей развития терминологии в образовании и заимствовании новых терминов. // Проблемы разработки и упорядочения терминологии в Академиях наук союзных республик. М., Наука, 1983. 133-142с.
89. Даниленко В.П. Лингвистические требования к стандартизуемой терминологии. // Терминология и норма. М., «Наука», 1972, 5-33 с.
90. Даниленко В.П. Русская терминология. М., Изд-во «Наука», 1977. 246с.

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 189 -

91. Данияров Р.Д. Исследование формирования и развития технической терминологии узбекского языка. Док. дисс. наук. Ташкент. 1982
92. Данияров Р.Д. Состояние терминологической работы в Узбекистане. // Проблемы разработки и упорядочения терминологии в Академиях наук союзных республик М., «Наука», 1983, с. 283-292.
93. Данияров Р.Д. Узбекская терминология. // Развитие терминологии на языках союзных республик. М., Наука, 1987, с. 7-29.
94. Ийкович В.А. Новые тенденции в образовании аббревиатур. О путях включения аббревиатур в систему языка. // Терминология и норма. М., «Наука», 1972, 88-102с.
95. Комарова З.И. О сущности термина. // Термин и слово. Горький., ГГУ, 1979. 3-14с..
96. Лотте Д. Основы построения научно-технической терминологии. М., Изд-во АН СССР, 1961, 158с.
97. Лотте Д. Как работать над терминологией. М., изд-во «Наука», 1968, 76с.
98. Лотте Д. Краткие формы научно-технических терминов. М., Изд-во «Наука», 1971. 84с.
99. Лотте Д. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминэлементов. М., Изд-во «Наука», 1982, 148с.
100. Махарихина О.А. К вопросу об изучении терминологических отношений. // Термин и сло-

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 190 -

Created with

nitroPDF[®] professional

download the free trial online at nitropdf.com/professional

- во. Горький., ГГУ, 1981. 29-39с.
101. Медвалиев А. Некоторые вопросы упорядочения узбекской химической терминологии.// Вопросы тюрского языкознания.Алма-Ата.Изд. «Наука», 1985. 80-87с.
 102. Немченко В.Н. К определению понятия термина как объекта лексикографического описания. // Термины в языке и речи. Горький., ГГУ, 1985. 14-21с.
 103. Орудьев А.А. О состоянии и дальнейшем усовершенствовании терминологии на азербайджанском языке.//Проблемы разработки и упорядочения терминологии в Академиях наук союзных республик. М., Наука, 1983, с.172-177.
 104. Петров В.В. Семантика научных терминов. Новосибирск, изд-во «Наука» 1982. 127с.
 105. Проблемы разработки и упорядочения терминологии в Академиях союзных республик. М., Изд-во «Наука», 1983, 336 с.
 106. Проблемы лексики сторо-узбекского языка. Узбекский СССР., Изд-во «Фан». 1990, 212с.
 107. Рассел Б. Человеческое познание. Его сфера и граница. М., Изд.иностр. лит. 1957. 555 с.
 108. Развитие терминологии на языках союзных республик СССР. Москва., «Наука», 1987, 283с.
 109. Рашидова Д. Тенденции развития общественно-политической терминологии современного узбекского языка.//Проблемы разработки и упоря-

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 191 -

- дочения терминологии в Академиях наук союзных республик. Москва, Изд-во «Наука», 1983, 292-302. с.
110. Реформатский А.А. Введение в языкознание. М., Учепдгиз, 1955, 400. с.
111. Реформатский А.А. Что такое термин и терминология Москва., АН СССР, 1959. 13 с.
112. Степанов Г.В. Современная научно-техническая терминология на языках народов СССР и проблема ее унификации. Доклад на заседании Президиума АН СССР.М., 1978.
113. Степанов Г.В. Современная научно-техническая терминология на языках народов СССР и за рубежом. //Проблемы разработки и упорядочения терминологии в Академиях наук союзных республик. М., Изд-во «Наука», 1983, 6-21 с.
114. Суперанская А.В.Литературный язык и терминологическая лексика.//Проблемы разработки и упорядочения терминологии в Академиях наук союзных республик. М., Изд-во «Наука», 1983. 81-90с.
115. Суперанская А.В. Подольская Н.В. Васильева Н.В.Общая терминология.М.,«Наука»,1989,235с
116. Терминология и норма. М., Наука, 1972. 120с.
117. Термин и слово. Горький, ГГУ, 1979. 191с.
118. Термин и слово. Горький. ГГУ, 1980. 156с.
119. Термин и слово. Горький, ГГУ, 1981. 151с.
120. Термин и слово. Горький, ГГУ, 1982. 132с.

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 192 -

121. Термин и слово Горький, ГГУ, 1983. 139с.
122. Термины в языке и речи. Горький, ГГУ, 1984, 114с
123. Термины в языке и речи. Горький, ГГУ, 1985, 121с.
124. Термины в научной и учебной литературе. Горький, ГГУ, 1988. 114с.
125. Фазылов Э.И., Чичулина Л.Г. Русские терминологии и узбекское языкознание. Ташкент: Изд-во Фан, 1979, 215с.
126. Чарлис Дъ. Некоторые раздумки о языке. Париж, 1959.
127. Якимова С.А. Системное изучение лингвистических терминов. // Термин и слово. Горький: ГГУ, 1981, с. 114-117.

Özbək dilində

128. Иброхимов С. Фарьона шеваларининг касб-хунар лексикасы. Тошкент, 1959
129. Хозирги замон узбек тили. Ташкент, 1957, 525с.
130. Термин танлаш мезонлари. Тошкент., Фан, 1996. 48. с.
131. Турсунова М. Терминология мясяляляри. Тошкент, 1933.
132. Узбек тили атамашунослиги. Тошкент, Фан, 1992. 56с.
133. Узбек тили атамашунослиги. Тошкент., Фан, 1993. 32с.
134. Узбек тили атамашунаслиги. Тошкент., Фан,

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 193 -

2002. 48c.

Lüğətlər

Azərbaycan dilində

135. Abbasov Ə.M., Əliyev F.Ə., Əliyev Ə.Ə., Kərimova Z.H. İnformatika-Telekommunikasiya Radioelektronika üzrə ingiliscə-rusca-azərbaycanca terminoloji lüğət. Bakı, İqtisad Universiteti nəşriyyatı, 2003, 283 s.
136. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə. I c., Bakı: Elm. 1966, s.595
137. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə. II c., Bakı: Elm, 1980, 576s.
138. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə. III c., Bakı: Elm, 1983, 555 s.
139. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə. IV c., Bakı: Elm, 1987, 541s.
140. Azərbaycanca-rusca hərbi lüğət. Bakı: Vətən, 1995, 208. s.
141. Bədəlbəyli Ə. Musiqi terminləri lüğəti. Bakı: Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1969, 47. s.
142. Cəfərov R.C. Qərbi Avropa mənşəli sözlərin izahlı lüğəti. Bakı: Nurlan, 2001, 307. s.
143. Əliyev H.H. Qaynaq istehsalına aid izahlı terminlər lüğəti. Bakı, 2004, 110 s.
144. İbrahimov A. İngiliscə-Rusca-Türkcə-Azərbaycanca hüquq terminləri lüğəti. Bakı: Nurlan,

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 194 -

Created with

nitro^{PDF}**professional**

download the free trial online at nitropdf.com/professional

- 2004, 248s.
145. Qasimov M.Ş. Rusca-Azərbaycanca idarə terminləri lüğəti. Bakı, 1991, 64s.
 146. Qasimov M. Sadıqov M. və b. Maliyyə-kredit terminləri lüğəti. Bakı: Elm, 1995, 68 s.
 147. Qasimov M.H. Rusca-Azərbaycanca geodeziya, kartoqrafiya və aerofototopoqrafiya terminləri lüğəti, Bakı: BDU nəşri, 2001, 447. s.
 148. Qocayeva G. Rusca-Azərbaycanca texniki terminlərin izahlı lüğəti. Bakı: Azərb. Milli Ensiklopediyası, 2004, 776 s.
 149. Quliyev T.Ə. Menecmentin izahlı lüğəti, Bakı: Nağıl evi, 2001, 80 s.
 150. Məmmədov N. Rusca-Azərbaycanca fəvqəladə hallarla bağlı işlənən terminlərin izahlı lüğəti. Bakı: Yeni nəsil nəşrlər evi, 2003, 232. s.
 151. Mərdanov Ə. Mərdanova N. Səmədova Ə. Bitki fiziologiyası terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı: Elm, 1999, 240 s.
 152. Nəcəfzadə A. Azərbaycan çalğı alətlərinin izahlı lüğəti. Bakı: El-Alliance, 2003, 224. s.
 153. Nəsimov İ.Ə. Məmmədov Ə.Ə. Kimya terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı: Şuşa nəşriyyatı, 2005, 384 s.
 154. Paşayev T., Allahverdiyev M., Kərimov X., Abdullayev A. İqtisadiyyat terminləri lüğəti. Bakı: Elm, 1994.
 155. Rusca-Azərbaycanca informasiya-ölçmə texnika

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 195 -

- terminləri lüğəti. Bakı: Maarif, 1980, 114 s.
156. Rusca-Azərbaycanca elektrotexnika terminləri lüğəti. Bakı: BDU nəşri, 1991, 144 s.
157. Rusca-Azərbaycanca geofizika terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı: «Azərbaycan Ensiklopediyası» Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 1996, 152 s.
158. Rusca-Azərbaycanca tibb lüğəti. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 2001, 680 s.
159. Salahov Z., Məmmədov E., Həsənova A. Rusca-İngiliscə-Azərbaycanca baytarlıq terminləri lüğəti. Bakı: Elm, 2001, 250 s.
160. Tağıyev İ. Radiotexnika terminləri lüğəti. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1994, 187 s.
161. Şərifov K.M. Rusca-Azərbaycanca qısa dəmir-yol nəşriyyatı terminləri lüğəti. Bakı: Çarşıoğlu, 2004, 672 s.
162. Şıxlinski Ə. Ruscadan Azərbaycancaya qısa döyüş sözlüyü. Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 1926, 277s.

Özbək dilində

163. Асэяров А.А., Нячмиддинов Т.Х. Латынъя-юзбекъя-русъя нормал микроскопик анатомийа терминляри сюзлцэи. Тошкент., Юздявняшр. 1933, 125 с.
164. Азимов А., Маъидов С. Електротехника атама-ларининг русъя-узбекча луюати. Тошкент., 1997.
165. Азимов О., Маъидов С. Автоматик бошқаришга оид атамаларнинг русъя-узбекча луюати. Тош-

Тəранə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 196 -

- кент., 1996.
166. Банк атамаларининг русъа-узбекча лубати. Тошкент., 1995.
167. Бектемиров Х., Холмедов Х. Хукукшунослика оид цзлашма терминлар. Тошкент., 1999.
168. Бектемиров Х., Ахмедов Ф. Русъа-узбекча йуридик атамалар лубати. Тошкент., 2002.
169. Дониеров Р., Рамазанова Л. Иътимоий-сиасий атамаларнинг русъа-узбекча кыскача лубати. Тошкент., 1993.
170. Фомченко А.П. Урта аслар тарихиндан изохли лубат. Тошкент., Укутувчи. 1979, 142 с.
171. Хамидов А. Русъа-узбекча политехника лубати. Тошкент., 1991.
172. Хомидий Х. Адабиетшунослик терминлари лубати. Тошкент., Укутувчи. 1967.
173. Хусанхуъаев З. Русъа-узбекча гидротехника терминлари лубати. Тошкент., Фан, 1969, 123 с.
174. Ибраҳим С. Пахтачылыг терминлярининг гысгаъа изащлы лубати. Тошкент., Юзняшр, 1933, 56с.
175. Киме атамаларининг инглизча-узбекча кыскача лубати. Тошкент., Фан, 1995, 51 с.
176. Гари Нийазий. Русъа-юзбекъа рийазийат терминлари. Тошкент., Юзняшр, 1931, 34 с.
177. Гысгаъа русъа-юзбекъе шарбий гомандалар ва ибарелер лубати. Тошкент: Юзняшр, 1931, 110 с.

Таранə Шүкүрова. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 197 -

Created with

nitroPDF[®] professional

download the free trial online at nitropdf.com/professional

178. Маллин Р.Х., Нуазиров Е.Н., Кодиров Р.М. Физикадан русъа-узбекча терминлар лубати. Тошкент: Укутувчи, 1974, 280 с.
179. Микробиолоэийа атамаларининг русъа-узбекча изохли лубати. Тошкент, Фан, 1995, 94с.
180. Русъа-узбекча медицина лубати. Тошкент., ДМН, 1962, 366 с.
181. Салимов О.Й., Кодиров С.М. Автотрактор атамалари лубати. Тошкент., 1998.
182. Маъидов С. Електротехника атамаларнинг русъа-узбекча лубати. Тошкент., 1997.
183. Сермухамедов Й. Русъа-узбекча харбий терминлар лубати. Тошкент, Фан. 1980, 194 с.
184. Сяйфулмулук Н. Русъа-юзбеекча пахтачылыг терминлери. Тошкент., Юз СШЧ, 1933, 29с.
185. Силикатлар технологийасына аид атамалар ва бирикмаларининг русча-узбекча кыскача лубати. Тошкент., Фан, 1994, 96с.
186. Собиров М.А. Математик фанлардан русча-узбекча лубат. Тошкент: Укутувчи, 1983, 256 с.
187. Солихов М. Муминов Н.А. Кибернатика ва информатика буйуча русча-узбекча лубат. Тошкент., 2000.
188. Шомузафора Г. Халк хцъалии ва бизнесдан русча-узбекча лубат. Тошкент., Фан, 1999, 243 с.
189. Шишасозлик технологийасына аид атамалар ва бирикмаларнинг русча-узбекча кискача лубати.

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 198 -

Тошкент., 1999.

190. Йакубова С.И., Тулаганов А.Ъ., Русъа-латынъа-узбекча медчина лубати. Тошкент., 1978, 178с.
191. Йунусоф К. Хугигий терминляр лубати. Тошкент: Юзняшр, 1933, 31с.
192. Зокира Г., Насимов М. Базор иктисодиети, кискача лубат. Тошкент., 1996.

Турк дилиндя

193. Турк лещелери сюзлщц. Анкара, Баскы: Башбаканлык Басымев, 1991, 1183 с.

Rus dilindя

194. Краткий русско-узбекский политико-юридический словарь. 1926, 33с.
195. Русско-узбекский словарь М., 1954, 1046 с.
196. Русско-англо-азербайджанско-киргизский-туркменский-узбекский терминологический словарь по автоматическому управлению. Баку: Елм. 1977, 642 с.

*Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə
termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010*

- 199 -

Created with

nitro^{PDF}**professional**

download the free trial online at nitropdf.com/professional

MÜNDƏRICAT

f.e.d.Kamilə VƏLIYEVA

Millətləri bir-birinə yaxınlaşdırma biləcəkləri

dəyərli əsər.....

f.e.d., prof.QULU MƏHƏRRƏMLİ

Azərbaycan və özbək dillərində

terminyaranadıcılığı prosesini araşdırılır

GİRİŞ.....

I FƏSİL

AZƏRBAYCAN VƏ ÖZBƏK DILLƏRİNDƏ

TERMINOLOGİYANIN İNKİŞAF YOLU

VƏ TƏDQIQI TARIXI.....

§1. Azərbaycan dilçiliyində terminologiyanın

inkışaf yolu və tədqiqi tarixinə bir nəzər

§2. Özbək dilçiliyində terminologiyanın

inkışaf yolu və tədqiqi tarixinə bir nəzər

§3. Terminoloji lüğətçilik.....

II FƏSİL

AZƏRBAYCAN VƏ ÖZBƏK DILLƏRİNDƏ TERMIN

YARADICILIĞININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ.

MILLI TERMIN YARADICILIĞI.....

§1. Söz və termin.....

§2. Dilin daxili imkanları hesabına termin

yaranadıcılığı.....

§3. Alınma terminlər.....

*Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə
termin yaranadıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010*

- 200 -

III FƏSİL.

AZƏRBAYCAN VƏ ÖZBƏKİSTANDA

TERMINOLOGİYANIN MÜASİR

VƏZİYYƏTİ.....

§1. Terminlərin yaranma üsulları.....

§1. Terminlərin müasir vəziyyəti.....

NƏTİCƏ.....

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

MİLLƏTLƏRİ BİR-BİRİNƏ YAXINLAŞDIRA BİLƏCƏK ƏSƏR

Elm və texnikanın inkişafı, cəmiyyətdə baş verən ictimai-siyasi dəyişikliklər dilin ən dəyişkən sahəsi olan leksikologiyaya da öz təsirini göstərir. Yeni terminlərin yaranmasına səbəb olur, lüğət fondunu zənginləşdirir. Təbii ki, dil açıq sistem olduğundan leksik qatın daim tədqiqat obyektinə çevrilməsi və öyrənilməsi heç də təəccüb doğurmur. Bu sahədə xeyli işlər görülməsinə baxmayaraq, XX əsrin son onilliyində dövlət müstəqilliyi qazanmış türk xalqlarının termin yaradıcılığı müqayisəli-tipoloji aspektdə təhlili hələ də tədqiqata cəlb edilməmişdir.

Nəinki Azərbaycan və Özbəkistan, o cümlədən, bütün türkdilli dövlətlər arasında hər cür əlaqələri inkişaf etdirmək missiyasının ağırlığı yalnız dövlət xadimlərinin üzərinə düşməməlidir. Özünü türkdilli şəxs sayan hər bir vətəndaş ümumi xəzinəyə öz sovuqatını verməlidir. Heç bir şey mədəniyyət və elm qədər millətləri bir-birinə yaxınlaşdırma bilmir. Bu və ya digər türk dillərinin hər hansı şöbəsinin müqayisəli yolla tədqiq edilməsi, paralellər aparılması dilçilikdə ənənəyə çevrilib. Bu baxımdan gəns tədqiqatçı filologiya elmləri namizədi Təranə Şükürovanın elmi ictimaiyyətə təqdim etdiyi «Müstəqillik illərində Azərbaycan

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 3 -

və özbək dillərində termin yaradıcılığının əsas meyilləri» monoqrafiyası aktualıq kəsb edir.

Əsərdə əsas məqsəd Azərbaycan və özbək ədəbi dillərində müstəqillik dövründə gedən terminoloci yeniləşmə prosesini araşdırmaq və əsas meyilləri aşkar etməkdir. Bu məqsədlə müəllif tədqiqat işində son illərdə terminoloci sistemə daxil olan terminlərin ümumi mənzərəsini göstərmiş, onun təşəkkül və formalaşma tarixini ardıcılıqla izləmiş, onları müqayisəli şəkildə hərtərəfli təhlil etmiş, yaranma yollarını və meyillərini üzə çıxarmış, dilin daxili imkanlarından istifadə edərək hər iki dildən gətirdiyi çoxsaylı faktların leksik-semantik, qrammatik xüsusiyyətlərini araşdırmışdır.

Monoqrafiyada türk dillərində terminologiyanın inkişaf yolu və tədqiqi tarixi, Azərbaycan və özbək dillərində termin yaradıcılığının əsas istiqamətləri, terminologiyanın müasir vəziyyəti geniş şərh olunmuşdur.

Yüksək patriotizm hissi ilə yazılmış əsərdə iki xalqın maddi və mənəvi dəyərlərini, elmi düşüncə tərzini ifadə edən leksik qatların termin formasında təzahür yolları, yaranma üsulları araşdırılmış, ortaq xüsusiyyətlər meydana çıxarılmışdır. Əsər müəllifinin dilimizin təmizliyinin, saflığının təəssübünü çəkən insan, dilini sevən gənc mütəxəssis olduğu monoqrafiyadan aydın görünür.

Tədqiqat prosesində zəngin dil faktlarından istifadə olunmuş, terminlərin əmələgəlmə səbəbləri araş-

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 4 -

dırılmış, xüsusilə son illərdə baş verən dəyişikliklər və yeniləşmə diqqətlə izlənilmiş, termin yaradıcılığında milliləşmə meyilləri öyrənilmiş, alınma terminlərin mənimləmə üsulları nəzəri cəhətdən əsaslandırılmışdır.

Bu əsəri Azərbaycan dilçiliyində Azərbaycan və özbək terminoloci sisteminin müqayisəli şəkildə araşdırılması sahəsində ilk təşəbbüs kimi qiymətləndirmək olar.

Ali məktəblərdə xüsusi kursların keçirilməsində faydalı mənbələrdən biri ola biləcək əsəri terminoloci lüğətlərin tərtibi, ümumtürk fondunun yaradılması, türk dillərinin müqayisəli-tipoloci aspektdə öyrənilməsi, sahə terminologiyasının hazırlanması, eləcə də Azərbaycan və özbək dillərinin terminologiyasının müqayisəli araşdırılması istiqamətində aparılmış uğurlu tədqiqat kimi yüksək qiymətləndirir və bütövlükdə türkologiya üçün əhəmiyyətli hesab edirəm.

KAMİLƏ ABDULLA qızı VƏLİYEVA
filologiya elmləri doktoru

*Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə
termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010*

- 5 -

Created with

nitro^{PDF} professional

download the free trial online at nitropdf.com/professional

AZƏRBAYCAN VƏ ÖZBƏK DILLƏRİNDƏ TERMINYARADICILIĞI PROSESİ ARAŞDIRILIR

Terminologiya məsələsi dünyanın inkişaf etmiş bütün dilləri üçün bir sistem kimi dilçilik elminin, o cümlədən müasir Azərbaycan dilçiliyinin ən aktual problemlərindən biridir. Elmi dilin linqvistik bazasını təşkil edən və dil quruculuğunun vacib sahəsi olan terminologiya hər bir xalqın elmi-mədəni yüksəlişinin əsas amillərindən sayılır. Bu mənada Azərbaycan və özbək dillərində termin yaradıcılığı prosesini izləmək, bu sahədə özünü göstərən meyilləri aşkara çıxarıb müqayisələr aparmaq, bütövlükdə müstəqillik dövründə hər iki dildə gedən dinamik prosesləri izləmək baxımından monoqrafiya böyük elmi maraq doğurur. Terminləri elmi üslubun materialları kimi nəzərdən keçirən Təranə Şükürova bu marağın təmin olunması üçün həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən əhəmiyyətli olan elmi araşdırma təqdim etmişdir.

Tədqiqatın mövzusu türkologiyanın dərininə inkişafı, onun elmi hədudlarının genişləndirilməsi baxımından olduqca aktualdır.

Müstəqilliyin əldə edilməsi və demokratik inkişaf yolunun müəyyənləşdirilməsinin fərqli məqamlarına baxmayaraq, müasir Azərbaycan və özbək dillərində gedən proseslər bir çox cəhətdən oxşardır. Təbii ki, bu

*Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə
termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010*

- 6 -

oxşarlığı qarşılıqlı siyasi maraqlarla yanaşı, hər iki ölkədə gedən ictimai-siyasi və iqtisadi proseslər də şərtləndirir. Hər iki ölkənin siyasi maraqlarının əsasən üst-üstə düşməsi, Qərbə meyilliliyi, ABŞ, Rusiya və Türkiyə ilə münasibətlərdə uyğunluq, bazar iqtisadiyyatına keçid problemləri, yeni texnologiya ilə təmaslar və s. eyni qrupa daxil olan dillərdə də öz əksini tapmışdır.

Qədim mədəniyyət və dostluq əlaqələrinə malik olan Azərbaycan və Özbəkistan xalqlarının müstəqillik dövründə də ictimai, siyasi və mədəni sahədə bu əlaqələrini davam etdirmələri dil proseslərinə təsir etmişdir. Təbii ki, qarşılıqlı faydalanma işinə dilimizin, köklərimizin ümumiliyi, islam dininə mənsubiyyətimiz də həlledici təsir göstərmişdir.

Xüsusən, məişətin, adət və ənənələrimizin oxşarlığı, yaxınlığı elə bir bünövrə olmuşdur ki, müstəqillik illərində də Azərbaycan və Özbəkistan münasibətləri onların üzərində qurulmuşdur. Hər iki xalq arasında olan mövcud yaxınlıqlıq dil sistemində olan terminlərin oxşarlığı və eyniliyi ilə nəticələnmişdir. Bu illərdə mövcud olan dəyişiklikləri izləyərkən dillərin leksik qatındakı yeniləşmənin, xüsusilə elm, incəsənət və kommunikasiya sahələrinin inkişafı ilə əlaqədar yeni terminlərin yaranmasının şahidi oluruq. Məhz tədqiqat obyektini bu səpkidə quran müəllif müstəqillik illərində yeni terminləri aşkar etmək və

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 7 -

onların yaranma meyllərini araşdırıb ümumiləşdir-mək məqsədini qarşıya qoymuşdur.

Müstəqillik illərində hər iki dilin linqvistik siste-mində sahə terminologiyasına aid tədqiqatların sayı xeyli artmışdır. Bu isə hazırkı dövrdə ictimai-siyasi, elmi-texniki tərəqqi, biznes və idmanın inkişafı ilə əla-qədar terminlərin artımı ilə bağlıdır. Terminlər hər hansı dilin daxili inkişaf qanunlarına uyuşandan sonra lüğət vahidi kimi formalaşır. Müəllifin qeyd etdiyi kimi, istənilən leksik vahidin dilə daxil olması dillərin qarşılıqlı əlaqəsi şəraitində mümkün olur. Dillərin qarşılıqlı əlaqəsi dedikdə isə, sözalma hadisəsi nəzərdə tutulur. Sözalma hadisəsi qanunauyğun proses kimi, dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində köməkçi vasitələrdən biridir. Bu gün hər hansı tələbat nəticəsin-də alınmış söz və terminlərin çoxu həm Azərbaycan, həm də özbək dillərində sistemləşdirilmiş və sabitləşmişdir.

Monoqrafiyada göstərildiyi kimi, keçmiş So-vetlər İttifaqına daxil olan türkdilli respublikaların müstəqilliyi siyasi zərurət kimi əldə etmələri təkcə ta-rixilik baxımından deyil, dil quruculuğu baxımından da böyük əhəmiyyət kəsb etdi. Milli dillərə verilən yeni status onların işləkliyini, inkişaf perspektivini artırmış informativ dil kimi daha geniş dairəyə çıxmasına zəmin yaratmışdır. Şübhəsiz ki, dilin kommunikativ funksiyasının artması bir sıra dildaxili proseslərin

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 8 -

artmasına, o cümlədən terminoloji sistemin formalaşib inkişaf etməsinə təkan vermişdir.

Son illərdə Azərbaycan dilçiliyində terminologiya ilə bağlı araşdırmaların genişlənməsi diqqəti cəlb edir. Bu araşdırmalar terminologiyanın həm nəzəri, həm də praktik məsələlərini özündə cəmləşdirir. Terminologiyanın artıq Azərbaycan dilçiliyinin müstəqil bir şöbəsi kimi formalaşması, onun bəzi problemlərinin ekstralinqvistik xarakter daşması, məntiq, fəlsəfə və digər elm sahələri ilə bağlılığı terminşünaslığın xüsusi nəzəriyyəsinə yaratmaq kimi vacib bir vəzifəni qarşıya qoymuşdur. Müəllifin yüksək elmi üslubda yazılmış və zəngin dil faktlarına əsaslanan bu tədqiqat əsəri də məhz bu vəzifənin gerçəkləşdirilməsinə yönəldilmiş araşdırmadır.

T.Şükürova terminologiyaya dair dilçiliyimizdə mövcud olan elmi ənənələrə əsaslanaraq Azərbaycan və özbək dillərində ayrı-ayrı sahələrin terminoloji bazasının formalaşma yolları, terminologiyanın sırf linqvistik cəhətlərinin öyrənilməsi, terminlərin genealogi tərkibi, struktur-semantik, leksik-qrammatik xüsusiyyətləri barədə qiymətli fikirlər söyləmişdir.

Bundan başqa, müəllif ümumi ədəbi dildə baş verən semantik proseslərin terminologiyada təzahürü, Azərbaycan və özbək dillərində termin yaradıcılığının ümumi söz yaradıcılığı ilə əlaqəsi, ümumişlək sözlərin terminləşməsi prosesi, başqa dillərdən terminlərin

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 9 -

alınması və mənimsənilməsi yolları və s. kimi aktual problemləri də elmi cəhətdən tutarlı dəlillərlə şərh edə bilmişdir. Onun belə bir qənaəti bizdə razılıq doğurur ki, müxtəlif zaman kəsiyində Azərbaycan və özbək dillərinin terminologiyası bir sıra dəyişikliklərə uğramış, lakin onların yaranma meyillərində olan diferensial cəhətlər hələ də öyrənilməmişdir.

Son dövrdə dillərin terminoloji sistemində daha çox alınma söz və məfhumların axını diqqəti cəlb edir. Məhz bu baxımdan dilçiliyin ayrı-ayrı sahələrinin müqayisəli öyrənilməsi təkcə Azərbaycan-özbək kontekstində deyil, Azərbaycan-qazax, Azərbaycan-türk və Azərbaycan-türkmən paralelliyində də araşdırılmalıdır.

Araşdırmanın istiqamətini və metodunu dəqiq müəyyənləşdirən, nəzəri müddəaları dil faktları ilə bəcarıqla əlaqələndirə bilən müəllifin araşdırmasında hər hansı tədqiqat işi üçün vacib olan elmi yeniliklər də diqqəti cəlb edir. Bu yeniliklər aşağıdakılardır:

- terminlərin struktur cəhətləri və bununla əlaqədar mürəkkəb terminlərin, termin-söz birləşmələrinin səciyyəvi xüsusiyyətləri üzə çıxarılmışdır;

- Azərbaycan və özbək dillərinin terminologiyası müqayisəli şəkildə ilk dəfə araşdırılmış və müstəqillik illərində bu dillərdə terminologiyanın yaranma meyilləri aşkara çıxarılmışdır;

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 10 -

- terminlərin tarixi inkişaf mərhələlərinə yeni metodologiya ilə yanaşılmış və qarşılaşdırılan dillərin hər birində terminoloji vahidin əmələ gəlməsində iştirak edən vasitələrin rolu önə çəkilmişdir;

- ayrı-ayrı sahələr üzrə Azərbaycan və özbək dillərinin terminologiyasının müasir vəziyyəti şərh edilmişdir.

Bunlardan başqa, tədqiqatçının Azərbaycan və özbək dillərində terminologiyanın inkişaf tarixi, terminoloji lüğətçilik məsələləri, söz və termin anlayışları ilə bağlı fikirləri, terminlərin yaranma yolları və hər iki dildə terminlərin müasir vəziyyəti barədə mülahizələri də elmi cəhətdən böyük maraq doğurur. Onun bu fikir və mülahizələri monoqrafiyanın bir-biri ilə məntiqi cəhətdən sıx bağlı olan üç fəslində - “Türk dillərində terminologiyanın inkişaf yolu və tədqiqi tarixi”, “Azərbaycan və özbək dillərində termin yaradıcılığının əsas istiqamətləri: milli termin yaradıcılığı” və “Terminologiyanın müasir vəziyyəti” adlanan fəsillərdə öz əksini tapmışdır.

Hazırda dilçiliyimizdə terminologiyanın təkmilləşdirilməsinə ciddi ehtiyac duyulur. Bu zəruri iş fasiləsiz proses olub üç mərhələni əhatə edir: a) terminologiyanın nizama salınması; b) terminologiyanın unifikasiyası; c) terminologiyanın standartlaşdırılması. Hər üç mərhələ həm linqvistik, həm də məntiqi-linqvistik araşdırmalar tələb edir.

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 11 -

Monoqrafiya terminologiyasının linqvistik baxımdan araşdırılması istiqamətində də mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir və Təranə Şükürovanın yüksək intellektual səviyyəsindən və tədqiqatçılıq məharətindən xəbər verir.

Türkdilli xalqlar və dövlətlər arasında ictimai-siyasi, ticarət və elmi-mədəni əlaqələrin genişləndiyi, müştərək türk dili anlayışının gündəmə gətirildiyi bir vaxtda Azərbaycan və özbək dillərində müqayisəli terminologiya məsələlərinin elmi araşdırmaya cəlb edilməsi də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu mənada demək olar ki, əsər təkcə nəzəri deyil, həm də dillərin yaxınlaşması kontekstində praktik səciyyə daşıyır. Xüsusən kitabın “Terminologiyanın müasir vəziyyəti” adlanan üçüncü fəslini Azərbaycan və özbək dillərində gedən çağdaş proseslərin aydın mənzərəsini yaratmaq və türk dilləri arasında gedən söz-termin mübadiləsini öyrənmək baxımından çox əhəmiyyətli hesab edirik.

Mükəmməl struktura malik monoqrafiyanın müəllifi problemi yüksək elmi üslubda şərh edərək, elmi fikirlərini zəngin nəzəri materiallar və çoxsaylı dil faktları ilə əsaslandırmışdır.

Son illərin uğurlu əsərlərindən olan “Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri” monoqrafiyası f.ə.n.Təranə Çərkəz qızı Şükürovanın Azərbaycan türkologiyasında ilk uğuru kimi dəyərləndirilməlidir.

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 12 -

Müəllifə bu yolda yeni uğurlar diləyirəm.

QULU MƏHƏRRƏMLİ
filologiya elmləri doktoru, professor

*Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə
termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010*

- 13 -

Created with

nitro^{PDF}**professional**

download the free trial online at nitropdf.com/professional

GİRİŞ

Uzun illərin mübarizəsindən sonra müstəqillik, suverenlik qazanmış türk xalqları tarixin çətin, məsuliyyətli və şərəfli dövrünü yaşayır. Cəmiyyətdə baş verən iqtisadi, ictimai və siyasi dəyişikliklər bu xalqların dillərində də öz təzahür formasını tapdı. Elmi-texniki tərəqqinin inkişafı nəticəsində həm Azərbaycan, həm də özbək dillərinin elmi üslubu yeni-yeni terminlərlə zənginləşdi.

Terminlər elmi üslubun materialları kimi nəzərdən keçirilir. Buna görə də Azərbaycan və özbək dillərinin termin yaradıcılığını öyrənmək əsərin əsas tədqiqat obyekti kimi seçilmişdir.

Azərbaycan və Özbəkistan xalqları arasında ictimai, siyasi və mədəni əlaqələrin qədim tarixi vardır. Bütün dövrlər ərzində xalqlarımız dost olmuş, mədəni və mənəvi dəyərlərlə qarşılıqlı surətdə faydalanmışlar. Dilimizin, köklərimizin ümumiliyi, islam dininə mənsubiyyətimiz yaxın münasibətlərin həmişə əsası olmuşdur. Bu münasibətlər möhkəmlənərək XXI əsrdə də davam etməkdədir.

Bu baxımdan 1996-cı ildə imzalanan «Azərbaycan və Özbəkistan Respublikası arasında dostluq və əməkdaşlıq haqqında» müqavilənin xüsusi əhəmiyyəti vardır.

Məhz bu illərdən sonra Azərbaycan və Özbəkistan arasında olan əlaqələri inkişaf etdirmək üçün geniş imkanlar yaranmışdır. Həmin əlaqələri elmi baxımdan

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 14 -

öyrənmək mövzunun aktuallağını şərtləndirir.

Əsrlər boyu Azərbaycan və Özbəkistan xalqları arasında təşəkkül tapmış əlaqələrin zəngin potensialı üzərində səmimi münasibətlər yaratmaq böyük tarixi hadisədir.

Adət və ənənələrimizin oxşarlığı, yaxınlığı elə bir bünövrədir ki, müstəqillik illərində də Azərbaycan və Özbəkistan münasibətləri onların üzərində qurulub. Hər iki xalq arasında olan yaxınlıq terminoloci sistemdə mövcud olan terminlərin oxşarlığı və eyniliyi ilə nəticələnir. Bu illərdə mövcud olan dəyişiklikləri izləyərkən dillərin leksik qatındakı yeniləşmənin, xüsusi ilə elm sahələrinin inkişafı ilə əlaqədar yeni terminlərin yaranmasını müşahidə edirik. Tədqiqat obyektimizi də məhz bu səpkidə qurmuş, müstəqillik illərində yeni terminləri aşkar etmək və onların yaranma meyillərinin səbəblərini göstərməyi qarşımıza məqsəd qoymuşuq.

Məlumdur ki, terminlər elmi dilin bazasını təşkil edir. Hər bir elmin əsasında termin dayanır. Terminologiya dil quruluşunun vacib sahəsidir. Hal-hazırda terminologiya hər bir xalqın mədəni yüksəlişinin qüdrətli amillərindən birinə çevrilmişdir.

Terminologiya xalqların zehni inkişafının və dil quruluşunun həm çox dinamik, həm də həcmcə böyük bir sahəsi olmuşdur.

Azərbaycan və özbək dillərinin terminologiyası çoxcəhətli və zəngindir. Bu zənginlik terminoloci sistemlərin müxtəlifliyi ilə seçilir. Ümumiyyətlə, digər

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 15 -

elmlərin inkişafı nəticəsində terminologiyada yeni-yeni terminoloci sistemlər formalaşmış, ayrı-ayrı sahələr üzrə terminlərin yaradılması prosesi baş vermişdir.

Son zamanlar hər iki dilin dilçilik sistemində sahə terminologiyasına aid tədqiqatların sayı çoxalmışdır. Bu da hazırkı dövrdə elmi-texniki tərəqqi ilə əlaqədar terminlərin artımı ilə bağlıdır. Terminlər dilə birdən-birə daxil olmur, onlar dilin daxili inkişaf qanunlarına uyuşandan sonra lüğət vahidi kimi formalaşır. Hər hansı bir leksik vahidin dilə daxil olması dillərin qarşılıqlı əlaqəsi şəraitində mümkün olur. Dillərin qarşılıqlı əlaqəsi dedikdə sözləmə hadisəsi nəzərdə tutulur. Sözləmə hadisəsi qanunayğun proses kimi, dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində köməkçi vasitələrdən biridir. Bu gün artıq alınma söz və terminlərin çoxu dilimizdə sistemləşdirilmiş və sabitləşmişdir.

Qeyd etməliyik ki, terminlər ictimai-siyasi quruluş ilə əlaqədar olaraq dəyişir. Bir zamanlar dilimizdə ictimai-siyasi quruluş ilə əlaqədar işlənən *sovet, raykom, kommunist, komsomol, sosialist, bolşevik* və s. terminlər artıq köhnəlmişdir. Həmin terminlərin əvəzinə bu gün həm Azərbaycan, həm də özbək dillərində bir sıra yeni siyasi terminlər işlənir.

Əvvəlki dövrlərdə alınma sözlərin əksəriyyəti yunan, latın və rus dillərindən ibarət idi. Müasir dövrdə isə Avropa dilləri üstündür. Deməli, dildə termin yaradıcılığı prosesi kortəbii həyata keçirilmir. Terminlər tələbat nəticəsində dilə daxil olur.

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 16 -

Qeyd etmək lazımdır ki, elmi üslubun zənginləşməsində terminlərin rolu böyükdür. Məhz dilə daxil olan hər bir yeni termin ayrı-ayrı elm sahələrində formalaşır və özünəməxsus yer tutur.

Dilə daxil olan terminlərin əksəriyyəti mətbuat vasitəsilə yayılır və insanların nitqində öz tətbiqini tapır. Azərbaycan mətbuatının sürətli inkişafı alınma terminlərin dildəşiyiciləri tərəfindən tanınmasına gətirib çıxarıb. Bu gün mətbuatın dilində yüzlərlə alınma termin və söz işlənir ki, onların yazılışı ədəbi dilin fonetik, leksik və qrammatik normalarına uyğun olmalıdır. Lakin ədəbi dilimizdə bir sıra alınmalar müxtəlif formalarda işlənir. Məs.: *kompyuter-kompyuter, prodüser-prodüsser, diesel-dizel, depressiya-depresiya və s.*

Bundan başqa, müəssisə, firma və ofislərə verilən adların əksəriyyəti alınmadır. Bu gün şəhərimizin küçələrində reklam lövhələrindəki leksemlərin çoxu əcnəbi dillərdə olur. Məsələn: *Ramstore, İmprashop, Caspian Shop, «Hagina»* gözəlik salonu, *«Pantamo»* geyim mağazası, *Medservis, İdeal dizayn* və s. Bu formada əcnəbi adların işlənməsi dilimizdə yabani səslənir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan xalqının da dili onun milli varlığını müəyyən edən başlıca amillərdəndir.

Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Dil xalqın milli mədəniyyətinin tərkib hissəsidir. Azərbaycan dili bu gün dərin fikirləri ən incə çalarlarına qədər ifadə etmək qüdrətinə malik bir dil

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 17 -

dir.

Azərbaycan Respublikası öz dövlət müstəqilliyini əldə etdikdən sonra Azərbaycan dilinin daha da inkişaf etdirilməsi yolunda geniş üfüqlər açıldı.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il noyabrın 12-də referendum yolu ilə qəbul olunmuş Konstitusiyasında Azərbaycan dili dövlət dili kimi təsbit edilmişdir. İndi Azərbaycan dilinin özünəməxsus zəngin lüğət fondu, geniş ifadə imkanları, mükəmməl əlifbası vardır.

Ümummilli liderimiz H.Əliyevin 18 iyun 2001-ci il tarixli «Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında» fərmanı Azərbaycan dilinin sərbəst inkişafı və geniş tətbiqi üçün zəmin yaratmışdır. Bu fərman Azərbaycan dilinin cəmiyyətdə tətbiq dairəsinin genişləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi yolunda dövlət qayğısının artırılması deməkdir.

Ona görə də xalqımıza ulu babalardan miras qalan bu ən qiymətli milli sərvəti hər bir azərbaycanlı göz bəbəyi kimi qorumalı, ona daim qayğı ilə yanaşmalıdır. Bu, hər bir azərbaycanlının müqəddəs vətəndaşlıq borcudur.

1991-ci ildə Sovet imperiyası süqut etdikdən sonra tarixi zərurət kimi bütün türk xalqları müstəqillik əldə etdilər. Bu müstəqillik təkcə tarixilik baxımından deyil, həm də dil quruculuğu baxımından da böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, xalqlar öz milli konstitusiyalarını qəbul etdi və milli dillərini dövlət dili elan etdi-

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 18 -

lər.

Milli dillərə verilən bu status onların inkişaf perspektivini artırır və informativ dil kimi böyük dairəyə çıxmasına zəmin yaradırdı. Şübəsiz ki, burada dilin kommunikativliyini artırmaq məqsədilə bir sıra dildaxili və dilxarici proseslərin getməsi təbii idi.

Tarixi formasiyanın dəyişməsi ilk növbədə dillərin terminoloci sistemində öz əksini tapır. Yeni iqtisadi mühit iqtisadiyyat terminlərinin, siyasi şərait siyasi terminlərin, mədəniyyət, elm, təhsil sahəsindəki dəyişmələr, ordu quruculuğu və s. yeni terminlərin yaranmasına səbəb oldu.

Monoqrafiyada Azərbaycan və özbək dillərinin terminologiyası müqayisəli tədqiqata cəlb olunmuş, hər iki dilin materialları əsasında terminologiyanın formalaşması tarixi və termin yaradıcılığının əsas meylləri izah edilmişdir. Məhz bu baxımdan təqdim olunan monoqrafiya aktualıq kəsb edir.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, müxtəlif zaman kəsiyində Azərbaycan və özbək dillərinin terminologiyası bir sıra dəyişikliklərə uğramış, lakin onların yaranma meyllərində olan diferensial cəhətlər hələ də öyrənilməmişdir. Son dövrlərdə dillərin terminoloci sistemində daha çox alınma söz və məfhumların axını diqqəti cəlb edir. Müstəqillik illərində bilavasitə Avropa ilə siyasi-mədəni əlaqələrin inkişafı bir sıra məfhumlarla yanaşı, sözlərin də dilimizə daxil olmasına zəmin yaratdı. Həmin terminlərin isə müxtəlif sahələr üzrə

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meylləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 19 -

qruplaşdırılması tədqiqat obyektı kimi onların elmi cəhətdən öyrənilməsinə gətirib çıxarır. Məhz bu baxımdan dilçiliyin ayrı-ayrı sahələrinin müqayisəli öyrənilməsi təkcə Azərbaycan-özbək kontekstində yox, Azərbaycan-qazax, Azərbaycan-Türkiyə türkcəsi, Azərbaycan-türkmən paralelliyində də araşdırılmalıdır.

Tədqiqatın bu istiqamətdə aparılması türk dilləri üçün mühüm elmi nəticələr əldə etməyə imkan verir, onları informativ dil kimi dünyaya tanıdardı.

Monoqrafiyadan nəzəri cəhətdən terminoloci lüğətlərin yaradılmasında, sahə terminologiyasına dair monoqrafiyalarda, bakalavr və magistr pilləsində oxuyan tələbələr üçün kurs və diplom işlərində zəruri mənbə kimi istifadə oluna bilər. Bu əsər təkcə Azərbaycan dilçiliyi üçün deyil, eləcə də türkologiyada da böyük əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqat işi, o cümlədən bu dillərin terminologiyasının müqayisəli şəkildə öyrənilməsi üçün zəmin yaradır

*Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə
termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010*

- 20 -

I FƏSİL AZƏRBAYCAN VƏ ÖZBƏK DILLƏRİNDƏ TERMINOLOGİYANIN İNKİŞAF YOLU VƏ TƏDQIQI TARİXİ

§1. Azərbaycan dilçiliyində terminologiyanın inkişaf yolu və tədqiqi tarixinə bir nəzər

Dillər yarandığı dövrdən söz və məfhum problemi ən mühüm fakt kimi qalmaqdadır. Sözlərin məfhum-ları ifadə etməsi, onların hansı prinsiplərə əsaslanması daim tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Sözlərin məfhum bildirmək prosesi dilin leksikasını iki hissəyə bölmüşdür.

1. Ümumi leksika
2. Xüsusi leksika

Ümumi leksika dilin və ya dialektin tərkibinə daxil olan sözlərin məcmusudur. Ümumi leksika dedikdə, dilin lüğət tərkibinin əsas fondu nəzərdə tutulur. Bu leksikaya daxil olan sözlərin səciyyəvi xüsusiyyətləri bunlardır.

1. Ümumi leksikaya daxil olan sözlər dildəşiyiciləri tərəfindən izahata ehtiyac duyulmadan istifadə edilir.

2. Ümumi leksikaya aid leksik vahidlər poliseman-tizmiyi ilə fərqlənir.

3. Bu leksikanı təşkil edən leksik vahidlər dilin bütün üslubları üçün xarakterikdir.

*Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə
termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010*

- 21 -

Bu əlamətlərin sayını artırmaq da olar. Lakin biz burada səciyyəvi əlamətləri nəzərdən keçirmişik.

Xüsusi leksikaya daxil olan sözləri isə aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

1. Buraya daxil olan sözlər əsasən dar çərçivəni əhatə edir. Lakin xüsusi leksikaya aid olan sözlərin dil-daşıyıcıları tərəfindən mənimsənilməsi eyni səviyyədə olmur. Onların bəziləri tez bir zamanda ümumişləklilik qazanır. Digər bir qismi isə ayrı-ayrı elm sahələrinin leksik vahidi kimi formalaşır.

2. Xüsusi leksikaya aid olan leksik vahidlərin çoxu alınma sözlərdən ibarət olur. Belə alınmaların əksəriyyəti isə beynəlmiləl səciyyəvi daşıyır.

3. Bu cür leksik vahidlər çoxmənalılığa malik olurlar.

Dilçilikdə bu və ya digər xalqın milli terminologiyasının yaranma tarixi haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. V.Vinoqradov yazır: «Terminologiyanın tarixinin öyrənilməsi məsələsi təkcə milli-tarixi problem olmayıb, həm də beynəlmiləl dünya elminin bəşər sivilizasiyasının, dünya xalqlarının mədəni əlaqələri tarixi və xalqların ictimai birliyi problemidir»¹.

Zənnimizcə, terminologiyanın öyrənilməsi təkcə dilçilik problemi deyil. Milli problem kimi terminologiyanın öyrənilməsi ictimai şəraitlə bağlıdır. Terminologiya ictimai quruluş baxımından inkişaf edir, yenilə-

¹ Виноградов В.В. Вступительное слово. //Вопросы терминологии. М., Изд-во АН СССР, 1961, с.17

şir və zənginləşir.

Son illərdə terminologiyaya aid bir sıra əsərlər yazılmış, onların alınma yolları, yaradılması üsulları haqqında əhəmiyyətli fikirlər söylənilmişdir.

Azərbaycan dilçiliyində terminologiyanın tədqiq tarixi o qədər də qədim deyildir. Azərbaycanda terminologiyanın tam elmi şəkildə öyrənilməsi XX əsrin II rübündən başlamışdır. Doğrudan da, XX əsr Azərbaycan dilçiliyində terminologiya sahəsindəki nailiyyətlərlə səciyyələnir. Xüsusilə, 60-70-ci illərdə, Azərbaycan dili terminologiyasının həm nəzəri cəhətdən, həm də ayrı-ayrı sahələrinin tədqiqi, mövcud təsnifata münasibət, terminoloci səciyyəyə daşıyan vahidlərin incə məqamlarının üzə çıxarılması və başqa məsələlər müxtəlif terminoloqların əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Bu sahədə M.Qasımovun tədqiqatları daha xarakterikdir. İlk dəfə olaraq professor M.Qasımov terminlərin elmi əlaqələrə söykənən geniş izahını vermişdir. Terminologiyanın tədqiqi tarixində onun 1967-ci ildə «Azəri dilində terminlər necə yaranır» və 1973-cü ildə nəşr edilmiş «Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları» əsərləri xüsusi yer tutur. Öz dövrü üçün əhəmiyyətli olan bu əsərlər terminlərin bütünlüklə və elmi şəkildə öyrənilməsində mühüm rol oynamışdır¹.

«Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları» əsəri terminologiyaya həsr edilmiş müstəqil bir iş və onun ayrıca məsələ kimi tədqiqində ilk addım idi. Ümu-

¹ Qasımov M.Ş. Azəri dilində terminlər necə yaranır. Bakı: Azərənşr, 1967, s.40

miyyətlə, Azərbaycan diliçiliyində terminlərin elmi təhlili M.Qasimovun adı ilə bağlıdır. Məhz terminologiya sahəsində olan dilçilik baxışları ondan sonra gələn bir sıra terminoloqlar tərəfindən inkişaf etdirilmişdir.

M.Qasimov Azərbaycan dili terminologiyasının tarixini üç dövrə ayırmışdır:

1. XII-XIII əsrlərdən XIX əsrin 30-cu illərinə qədərki dövr (Azərbaycan ədəbi dilinin ümumxalq dili əsasında formalaşması və inkişaf etməsi dövrü).

2. XIX əsrin 30-cu illərindən Azərbaycan Sovet hakimiyyəti qurulana qədərki dövr (milli dil əsasında vahid ədəbi dilin yaranması və sabitləşməsi dövrü).

3. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonrakı dövr¹ Yuxarıdakı dövrləşdirmədən belə nəticəyə gəlmək olar ki, termin həm də tarixi kateqoriyadır. Çünki xalqımızın möhtəşəm sənət abidəsi olan «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində terminologiyanın müxtəlif sahələrinə – hərbi, dini heyvandarlıq, musiqi, tibbi və ədəbiyyata aid çoxlu sayda terminlərə rast gəlmək olur. Hərbi: *çavuş-gözetçi, cəsus, xəncər, qırım-döyüş, yigid*; musiqi: *qopuz musiqi aləti*; heyvandarlıq: *döl-heyvanın balası, yund-at*; tibb: *sayru-xəstə, həkim, məlhəm, ədəbiyyat: hekayət, oğuznamə, boy*.

Elmi terminlərin inkişaf tarixinə nəzər salsaq görərik ki, M.Kaşğarının «Divani-lüğət-it-türk» əsərində də heyvandarlığa, təbabətə, zoologiyaya, coğrafiyaya, astronomiya və bitkiçiliyə aid terminlər toplanmış və

¹ Qasimov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, s. 43

qeydə alınmışdır: *qoç, qoyun, şışək, təkə, laçın, qunn-duz, köl, teniz, yulduz, bürc, zəfəran, yovşan və s.*

Bundan əlavə, burada bir sıra dilçilik terminləri də işlədilmişdir: *kök* – «əsas», «*kök*»: «*heca*», *yazıq*, «*yazı*» və s.

Bu dövrdə işlənən ictimai-siyasi, elmi və fəlsəfi terminlərin əksəriyyəti ərəb və fars mənşəli idi. Bu da ərəb dilinin o dövr üçün aparıcı dil olması səbəbilə bağlı idi.

II dövr rus dili və Azərbaycan dilinin öz sözlərindən ibarət olan terminlərlə daha çox xarakterikdir. M.F.Axundov və H.Zərdabi həm dilin öz lüğət tərkibini, həm də dialekt və şivələrdən istifadəni termin yaradıcılığı üçün mənbə götürmüşlər.

Satıcı, məcmuə, məcəllə, nəsr, nəşriyyat, inşa, ix-tira, paytaxt, üslub, təşəkkür, təhqiqat kimi terminlər ilk dəfə olaraq M.F.Axundov tərəfindən işlədilmişdir. M.F.Axundovun dilində çoxlu sayda *sovet, pasport, aktyor, pyes, induksiya, deduksiya, medal, qəzet* kimi rus dilinə məxsus terminlər işlənmişdir. Bundan başqa, müəllifin əsərlərində bir sıra ərəb, fars və Avropa mənşəli dilçilik terminləri diqqəti cəlb edir: *isim, orfoq-rafiya, kəlm, hürufi-samitə* və s.

«Əkinçi» qəzetinin dilində isə H.Zərdabi ictimai-siyasi, iqtisadi elmlərə, coğrafiya, geologiya, tibb mətbuat və kənd təsərrüfatına aid müxtəlif terminlər işlədilmişdir: *şəhadətnamə, qətnamə, millət, çap, çapxana, ildırım, zəlzələ, dolu, nəbz, ciyər, böyrək, mal-qara,*

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 25 -

koton, yerkökü, xış, şum və s; hərbi: general, dəmir-köynək gəmi.

M.Qasımov Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan dilində terminologiyanın inkişafını dörd dövrə bölər.

1. 1920-1929-cu illər
2. 1929-1944-cü illər
3. 1944-1952-ci illər
4. 1952-ci ildən sonrakı dövr¹

1920-1929-cu illər. 1922-ci ildə N.Nərimanov və S.Ağamalıoğlunun təşəbbüsü sayəsində Azərbaycan Xalq Komissarları Şurası yanında İstilah Komissiyası yaradıldı. Bu komissiyanın Xalq Komissarlar Şurası yanında birillik fəaliyyəti dövründə gördüyü işlər sonralar respublikamızda termin yaradıcılığı sahəsində bir sıra tədqiqatlar üçün başlanğıc olmuşdur. İstilah Komissiyası 1923-cü ildə Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi yanına köçürülmüş və S.Ağamalıoğlunun sədrliyi altında fəaliyyətini davam etdirmiş, həmin dövrdə riyaziyyata, coğrafiyaya, ictimai sahəyə aid sözlüklər hazırlanmışdır.

Məlumdur ki, termin məsələsi təkcə bu günün problemi deyil. Bu problemin həlli həmişə türkoloqların, dilçilərin müzakirə obyektı olmuşdur.

1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci Ümumittifaq Türkoloci qurultayın mühüm problemləri içərisində türk xalqlarının əlifba, imla məsələləri ilə yanaşı, ter-

¹ Qasımov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, s.67

min məsələsi də müzakirə olunmuşdur. Türkoloci qurultay termin yaradıcılığında bir sıra elmi istiqamətlər müəyyənləşdirdi:

1. Termin yaradıcılığı üçün üç mənbə götürülməlidir: yerli ümumtürk mənbəyi, ərəb və fars, rus və Avropa dilləri; 2. Əcnəbi dillərdən termini nadir hallarda, dilin bütün daxili imkanları istifadə olunduqdan sonra alınmalı; 3. Bir qayda olaraq kök sözləri götürmək, alınan söz mənşə dilin tərkibindən kənara çıxmamalıdır. 4. Alınan sözlər ahəng normasına sığışdırılmalıdır. 5. Hərfi tərcümədən və süni söz yaratmaqdan imtina edilməlidir. 6. Mürəkkəb ixtiralarından yerli səs qanunlarının verdiyi imkan əsasında və müəyyən ölçü həddi ilə istifadə olunmalıdır¹.

Müasir Azərbaycan dilinin termin yaradıcılığında II bəndin tövsiyələri yerinə yetirilmir.

1928-ci ildə Azərbaycan Xalq Maarifi Komissarlığı yanında Baş Elmi Müəssisələr İdarəsi təşkil olunduqdan sonra terminologiya ilə əlaqədar bütün işlər həmin idarəyə tapşırılmışdı. Terminologiya məsələsini praktiki şəkildə və elmi əsaslar üzrə həll etmək üçün Baş Elmi Müəssisələr İdarəsi yanında Dövlət Terminologiya Komitəsi təşkil olundu.

Terminologiya Komitəsi bir sıra praktik məsələləri həll etdikdən sonra 1930-cu ilin əvvəllərində Azərbaycan Dövlət Elmi Tədqiqat İnstitutunun yanına köçürülmüş, burada elmi prinsiplər üzrə iş aparmağa

¹ Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı: Maarif, 1987, s.270

başlamışdır.

Terminologiya Komitəsi üç bölmədən və bir büro-dan ibarət idi. 1930-cu illərdə Azərbaycan dilinin terminologiyası şaxələnmiş, müxtəlif sahələri əhatə etmişdir. Artıq bu dövrdə elm və texnikanın müxtəlif sahələri üzrə terminologiya formalaşmağa başlamışdır.

Terminoloci işin genişlənməsində 1931-ci ildə Bakıda çağırılmış dil konfransının da müəyyən rolu olmuşdur. Konfransda başqa məsələlərlə yanaşı termin yaradıcılığı məsələləri də müzakirə edilmiş, terminoloci lüğətlərin tərtibi üçün müəyyən prinsiplər irəli sürülmüşdür.

1944-cü ildə Bakıda Dil konfransı çağırıldı. M.Şirəliyevin həmin konfransdakı məruzəsində terminologiya sahəsində yol verilmiş nöqsanlar, terminologiyaya ehtiyac olmadan əcnəbi sözlərin gətirilməsi prinsipi zərərli bir prinsip kimi tənqid edildi.

1952-ci ildə Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin qərarı ilə Azərbaycan dilində terminologiya yaradılmasını qaydaya salmaq, elmi-tədqiqat müəssisələrində və ali məktəblərdə terminoloci işlərə rəhbərlik etmək məqsədi ilə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti yanında Terminologiya Komitəsi yaradıldı.

1952-ci ildən sonrakı dövrdə görülən işlərdə kəmiyyət və keyfiyyət etibarilə fərqli cəhətlər özünü göstərir. Azərbaycan dili həm təbiət, həm texniki, həm də ictimai-siyasi və iqtisadi terminlərlə zənginləşmişdir.

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 28 -

Terminologiyanın həm nəzəri cəhətləri, həm də müxtəlif sahələri tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Ə.Dəmirçizadə «Azərbaycan dilinin üslubiyyəti» adlı monoqrafiyasında bu məsələdən bəhs etmişdir.

Müəllif «Ümumişlək olmayan sözləri xüsusi sözlər adlandırır. Xüsusi sözlərin isə 90%-ni terminlər təşkil edir. Terminlər miqdarca ümumişlək sözlərdən qat-qat az olur. Lakin işləklik nisbətində gəldikdə əks halla rastlaşırıq, hətta terminlərin canlı ifadələrdə, cümlələrdə işlədilməsi bir sıra hallarda ümumişlək sözlərdən asılı olur və terminlər məhdud bilik sahəsi ilə əlaqədar dairədə işlənir»¹.

S.Cəfərov «Müasir Azərbaycan dili» əsərində terminlərin inkişaf yollarından bəhs edərkən yazırdı: «Azərbaycan dilində terminologi leksika özünün həqiqi mənasında XIX əsrin ortalarından yaranmağa başlamışdır. Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinə qədər zəif inkişaf etmiş bu leksika bu gün həm müxtəlifliyi, həm də kəmiyyəti etibarlı ilə çox zəngin bir sahəni əhatə edir. Müasir dövrün tələbi ilə elm sürətlə inkişaf edir. Hər sahəyə aid yeni terminlər meydana gəlir və terminologi leksikanın tərkibi gündən-günə zənginləşir»².

Terminologiyanın tarixinə dair irəli sürülən fikirlərdən Ə.Orucovla S.Cəfərov arasında bir yaxınlıq hiss olunur.

¹ Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, s.79

² Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1970, s.79

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 29 -

Terminologiyanın tədqiqi tarixində Ə.Orucovun 1983-cü ildə nəşr edilmiş «Azərbaycan dilində terminologiyanın vəziyyəti və gələcək inkişafı» adlı məqaləsi də xüsusi yer tutur. Bu məqalədə terminlərin izahı özünə müəyyən yer tapmışdır. Müəllif terminologiyanın formalaşmasını XIX əsrin IV rübünə aid edir. Belə ki, bu dövrdə Azərbaycanda həm kənd təsərrüfatı inkişaf edirdi, həm də neft sənayesi özünün yeni inkişaf mərhələsini keçirdi. Müəllif həmçinin terminologiyanın inkişafında «Əkinçi» qəzetini önə çəkir və bu sahənin inkişafında H.Zərdabinin əvəzsiz xidmətlərindən bəhs açır. H.Zərdabinin kitab və jurnallarında elə terminlərə təsadüf edirik ki, onlar ya ilk dəfə yaranıblar, ya da rus dili vasitəsilə dilimizə keçib məskunlaşıblar: *duma, zavod, komissiya, karantin*.

Ə.Orucov terminologiyanın öyrənilməsini bir dövlət tədbiri kimi qiymətləndirərək qeyd edir ki, «Bu sahənin öyrənilməsi Sovet hakimiyyətinin ilk illərində aktivləşir»¹.

M.Qasimovun terminlər haqqındakı ideyaları dilçilikdə çox geniş yayılmışdır. Müəllifin terminlərə münasibəti «Azəri dilində terminlər necə yaranır» əsərində diqqəti cəlb edir. Bu irihəcmli əsərin mərkəzində əsasən terminlərin yaradılması üsulları dayanır. Bu barədə danışarkən burada «Rus dilinə məxsus termin-

¹ Оруджев А.А. О состоянии и дальнейшем усовершенствовании терминологии на азербайджанском языке. //Проблемы разработки и упорядочения терминологии в Академиях наук союзных республик. М., Наука, 1983, с.173-174

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

lərin ekvivalent sözlərlə tərcümə edilməsi üsulunun adı çəkilir ki, buna da 1973-cü il nəşrindəki əsərində rast gəlmirik¹. 1973-cü ildə çap olunan «Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri əsasları» əsərində yeni bir üsulun adına rast gəlirik ki, bu da «Sözlərin qısdadılması və ixtisarı üsulu» (abbreviatura) adlanır².

Azərbaycan dilçiliyində terminologiyanın tədqiqi məsələləri ilə bağlı H.Həsənovun da maraqlı fikirləri vardır. Müəllif 1988-ci ildə nəşr etdirdiyi «Müasir Azərbaycan dilinin leksikası» əsərində terminləri mənşəyinə, strukturuna və işlədilməsinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

Terminlər strukturca iki cür olur:

1) Birsözlü terminlər: (fonem, morfem, leksem, antonim)

2) Sözbirləşməli – terminlər: (lüğət fondu, ahəng qanunu, sifət dərəcələri)

Terminləri mənşəcə əsasən iki yerə bölmək olar:

1. Milli terminlər.

2. Alınma terminlər

Milli terminlər müxtəlif elm və peşə sahələrindəki anlayışları ifadə etmək nəticəsində yaranır. Alınma terminləri işlədilmə və dilimizin müasir inkişaf tələbləri baxımından iki qrupa ayırmaq olar:

1. Müasir tələblərə uyğun və anlayışları dəqiq ifadə edən terminlər. 2. Müasir tələbləri ödəməyən, anla-

¹ Qasımov M.Ş. Azəri dilində terminlər necə yaranır. Bakı: Azərnəşr, 1967, s.8

² Qasımov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, s.12

yıqların təbiətinə uyğun gəlməyən terminlər. Birincilərə geniş yer vermək, işlədilməsini uğurlu hesab etmək olar: ikinciləri sıxışdırıb aradan çıxarmaq lazımdır¹.

H.Həsənov digər müəlliflərdən fərqli olaraq Azərbaycanca terminologiyanın tarixini XI-XIII əsrlərə aid edir. H.Həsənovun bu mövqeyi təbii ki, digər dilçilərin mövqeyindən fərqlənir. Onun terminologiyanın formalaşma tarixinə münasibətində istiqamətlərin bambaşqa olması göz qabağındadır.

Həmçinin H.Həsənov terminologi leksika adı altında peşə-sənət, ictimai-siyasi, idman və hərbi leksikanı nəzərdə tutur. H.Həsənovun termin və terminologiya məsələlərinə dair yürütdüyü fikirlərlə razılaşmaq olar.

Dilçilikdə bu və ya digər xalqın milli terminologiyasının nə vaxt yaranma tarixi haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bir qrup dilçilər hər hansı bir terminin yaranmasını qeyd-şərtsiz o xalqın təşəkkülü ilə bağlayır. Digər dilçilər isə dildə olan terminləri konkret tarixi dövrlə əlaqələndirməyi üstün tuturlar².

Terminologiyanın tədqiqinə dair ən sanballı əsərlərdən biri də «Azərbaycan terminologiyası problemləri» adlı məcmuədir. Məcmuədə 1988-ci il noyabr ayının 25-26-da keçirilən terminologiya problemlərinə həsr olunmuş respublika elmi-praktik konfransının

¹ Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1987, s. 179

² Развитие терминологии на языках союзных республик СССР. Москва., «Наука», 1987, с. 5-6

materialları verilmişdir. Burada Azərbaycan terminologiyasının qarşısında duran vəzifələr, terminoloci lüğətçilik, terminologiya və nitq mədəniyyəti, terminologiya və orfoqrafiya ilə bağlı bir sıra ümumi-nəzəri və praktik məsələlər öz əksini tapmışdır.

Qeyd edək ki, 1982-ci ildə Terminologiya Komitəsi terminologiya məsələlərinə həsr olunmuş respublika elmi konfransını keçirmişdir. Bu konfransda terminlərin nəzəri və praktik məsələləri ön plana çəkilmiş, alimlərin məruzələri dinlənilmişdir. Bu elmi konfransı keçirməkdə əsas məqsəd Terminologiya Komitəsinin fəaliyyətinə ictimaiyyətin diqqətini cəlb etmək; komitənin qarşısında duran vəzifələri dəqiq müəyyənləşdirmək: onun işini daha da sürətləndirməkdir.

Dilin terminoloji baxımdan müntəzəm şəkildə müasirləşdirilməsi çox vacib məsələ kimi 1982-ci ilin konfransında müzakirəyə qoyulmuşdur. Müasirləşmə elə bir prosesdir ki, o, dövrün, zamanın tələbinə bağlıdır. Hal-hazırda terminologiya bu tələbatı qismən də olsa ödəyir. Terminologiyada müasirlik axtarmaq bir az qeyri-müəyyənlik yaradır. Ancaq termin yaradıcılığın prosesi dil hadisəsi olduğu üçün müasirliyi terminologiyada qəbul etmək mümkündür. Çünki dil hadisəsi özü də cəmiyyətdə baş verən ictimai, siyasi və iqtisadi əlaqələrlə bağlıdır. Bu gün xalqın həyatında baş verən müasirlik onun dilində, nitqində və lüğət fondunda yeni-yeni leksik vahidlərin formalaşması ilə nəticələndi.

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 33 -

Həmin konfrans terminoloci məsələlərə aydınlıq gətirdi. Məhz bundan sonra 1984, 1987, 2002, 2003-2004-2005-ci illərdə «Terminologiya məsələləri» adlı toplular çap olundu. Məsələnin təhlilinə keçməzdən əvvəl qeyd etməliyik ki, biz problemi ən ümumi şəkildə qoymaq və müxtəlif məcmuələrdə olan müsbət məqamları təqdim etmək niyyətindəyik.

1984-cü ildə nəşr olunmuş topluda dilimiz və terminologiyamız, müasir Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı məsələləri, termin və ümumxalq dili, bunlar üçün əsas mənbə kimi problemlər, həmçinin sahə terminologiyası məsələləri – (idman, hərbi, hüquq, tibii) işıqlandırılmışdır.

«Terminologiya məsələ»lərinin 1987-ci il nəşrində «termin və terminologiya» anlayışları M.Qasımov tərəfindən izah olunmuş, dialekt sözlərinin termin yaradıcılığında istifadəsi məsələsi öz əksini tapmışdır. Tədris işlərində terminlərin əhəmiyyəti, ilk terminoloci lüğətlərimiz, terminlərin yaranmasında məcazların rolu kimi məsələlərə də bu topluda aydınlıq gətirilmişdir. 1990-cı ildə nəşr olunmuş toplu isə 1984 və 1987-ci illərdəkilərdən bir qədər fərqlidir. Belə ki, burada Qərbi Avropa mənşəli alınmalar, terminologiyada sinonimlik və dubletlik, dilimizin terminologiyasının zənginləşməsi yolları haqqında məlumatlar diqqəti cəlb edir.

2002,2003-2004-2005-ci illərdə nəşr olunmuş «Terminologiya məsələləri» adlı məcmuədə isə terminologiyanın müxtəlif sahələrinə (ədəbiyyatşünaslıq, hüquq,

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 34 -

inşaat, hərbi, musiqi) aid məqalələr öz əksini tapmışdır.

1990-cı illərdən sonrakı siyasi şərait elmin digər sahələri kimi, terminologiyanın da inkişafına təkan verdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, müstəqillik mərhələlərini xüsusi olaraq tədqiqata gətirmək lazımdır. Bu halda bir çox nəzəri anlayışlarla kifayətlənmək lazım gəlir.

Müstəqillik illərində terminologiya məsələlərinə aid məcmuə 2002-ci ildə nəşr olundu. Təsədüfi deyil ki, bu məcmuədə problemlərin məcrası da dəyişmişdir. Burada terminologiyada ana dilinə məxsus sözlərə üstünlük verilməsi, alınma terminlərin leksik cəhətdən semantik mənimsənilməsi, müstəqil mətbuatın dilində gedən proseslər haqqında məlumatlar diqqəti cəlb edir.

Azərbaycan xalqı müstəqillik qazandıqdan sonra onun terminoloji leksikasında alınma terminlərin sayı xeyli artmışdır. Bu cür alınmalar ilk növbədə mətbuatın dilinə nüfuz edir. Dilimizə daxil olan alınmaların elmi şəkildə araşdırılması terminologiyanın inkişafına təkan verir. Son on ildə terminologiya sahəsində alınma terminlərin tədqiqi diqqəti cəlb edir. Belə istiqamətdə aparılan tədqiqatlardan biri də N.Məmmədlinin «Alınma terminlər» əsəridir. Müəllif əsərdə ilk planda alınma terminlərə çox geniş yer verir.

Terminologiyaya aid yazılmış əsərlərdə alınma termin məsələsinə dəfələrlə toxunulmuş və bəzi fikirlər

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 35 -

söylənmişdir. Lakin N.Məmmədlinin tədqiqatında bu məsələ tam mənası ilə aydınlaşdırılmışdır. Müəllif özündən əvvəlki dilçilərdən fərqli olaraq «alınma termin» anlayışına yeni məna vermiş, ümumi də olsa, bir sıra maraqlı fikirlər söyləmişdir. N.Məmmədli «Alınma terminlər» adı altında ərəb, fars, rus və Avropa mənşəli terminləri qruplaşdırmışdır

XIX əsrin II yarısına milli elmi terminlərin yaranmasınadək Azərbaycanda işlənən elmi terminlərin əksəriyyəti ərəb-fars mənşəli olmuşdur.

«Azərbaycan dilində funksionallaşmış ərəb və fars mənşəli terminlərin struktur tiplərinin, əsas anlayış sahələrinin tədqiqi Azərbaycan dilinin arxaik termin fondu, yaradıcılığı, sistemini bu dillərin qarşılıqlı əlaqələrini, münasibətlərini öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, terminologiyamızın formalaşması, inkişafı və zənginləşməsində ərəb və fars mənşəli terminlərin tarixi rolu, xidməti vardır»¹.

XIX əsrin II yarısından başlayaraq müstəqillik illərinə qədər Azərbaycan dilinin elmi-texniki terminologiyasının alınma mənbəyi əsasən rus dili olmuşdur.

1920-1930-cu illərdə dilimizin lüğət tərkibinə daxil olmuş rus mənşəli terminlərin bir qismi sonralar sabitləşmiş (*duma, kolxoz, sovxoz, zavod*), başqa bir qismi ədəbi dildə vətəndaşlıq hüququ qazana bilməmiş, ümumişlək Azərbaycan dili terminləri və semantik kalkaları ilə əvəz olunmuşdu. (*otçət - hesabat*,

¹ Məmmədli N.B. Alınma terminlər. Bakı: Elm, 1997, s.14-15

*vıstavka - sərgi)*¹.

Avropa mənşəli alınma terminlərin işlənmə hüququ bu gün xeyli artaraq terminologiyanın inkişafına müsbət təsir göstərmişdir.

Avropa mənşəli alınma terminləri N.Məmmədli aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

I. Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli alınma terminləri xronologiyaya görə ayırmaq olar. Xronoloci təsnif, yəni alınma terminlərin reseptor - Azərbaycan dilində qeydə alınması. Bunların hər üçünü birləşdirən dildaxili və dilxarici səbəblər vardır. Dildaxili səbəblərə: a) müəyyən yeni əşya və anlayışın adını bildirən ekvivalent sözün olmaması. b) təsviri izahın əvəz olunması, c) çoxmənalılıq və ya omonimliyin qarşısı alınmaq üçün kommunikativ dəqiqliyə meyillilik, ç) müəyyən mənanın detallandırılması, bəzi mənə çalarlarının fərqləndirilməsi.

Dilxarici səbəblər isə aşağıdakılardır: a) başqa xalqların mədəni təsiri. b) sosial təbəqələrin yeni terminləri qəbul etməsi, c) müxtəlif dilli ölkələrdə şifahi və yazılı əlaqələrin olması.

II. *Dilimizdəki Avropa mənşəli alınma terminləri maddi keyfiyyətlərinə görə iki qismə ayırmaq olar.*

1. Birbaşa lüğəvi alınmalar və kalkalar.

Birbaşa alınmalar leksik vahidlərin maddi formasına və mənasına, kalkalar isə yalnız mənasına və semantik strukturuna görə xarakterizə olunur.

¹ Yəni orada, s.86

III. Sistem təsnifatına görə Avropa mənbəli alınma terminləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Birbaşa alınmalar (bunlar terminologiyamızda nisbətən azlıq təşkil edir.)

2. Vəsətəli alınmalar. (Əsasən rus dilindən)

3. Morfem alınmaları. Bu bölgədə yeni sözlər yaranan alınma kök və derivasiya morfemləri nəzərdə tutulur.

IV. İnternasionallığına və mənşəyinə görə¹.

N. Məmmədli alınma terminlər haqqındakı fikirlərini 1998-ci ildə nəşr etdirdiyi «Yunan və latın mənşəli terminlər» adlı monoqrafiyasında davam etdirir. Əsərin quruluşu daha çox lüğət formasındadır. Lüğətdə mindən artıq yunan və latın mənşəli termin toplanmışdır. Həmin terminlərin rus və Azərbaycan dillərində söz və morfem qarışıqları izah olunmuşdur.

Terminologiyanın nəzəri əsaslarından başqa, internasionalizmlərin də öyrənilməsinə dair elmi əsərlər yazılmışdır.

Bu baxımdan S. Xəlilovanın «İnternasional terminlər» əsəri elmi yenilikləri ilə nəzərimizi cəlb edir. İctimai-siyasi, internasional terminologiyanın yaranması və tədqiqi tarixindən danışarkən müəllif qeyd edir ki, «İnternasional termin və terminologiya anlayışlarının formalaşması XVII-XVIII əsrlərə aiddir².

Müstəqillik illərində çap olunmuş monoqrafiya-

¹ Məmmədli N.B. Alınma terminlər. Bakı: Elm, 1997, s. 140-142

² Xəlilova S.N. İnternasional terminlər. Bakı: Maarif, 1991, s.41

lardan biri də T.Quliyevin «Terminoloci yeniləşmədə əvəzətmə meyilləri» adlı əsəridir.

Əsərdə XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərinə məxsus yazılı nümunələr tədqiqata cəlb olunmuşdur. Bunun da səbəbi Avropa dillərinə məxsus sözlərin Azərbaycan dilinə XIX əsrdən etibarən keçməsidir. Dildə bir proses kimi müşahidə olunan terminoloci yeniləşmə daima ictimai həyatda baş verən siyasi, mədəni, texniki hadisələrlə müşahidə edilir.

Əsərdə işlənən *advokat (vəkil)*, *arenda (icarə)*, *çinovnik (məmur)*, *tema (mövzu)*, *teoriya (nəzəriyyə)* kimi terminlər XX əsrin əvvəllərinə məxsus terminologiya üçün yeniləşmə sayılsa da, müasir Azərbaycan dilinin terminoloci sistemində norma hüququ daşıya bilmir. Bu terminlər ona görə öz dövrü üçün yenilik hesab edilirdi ki, onlar həmin dövrü səciyyələndirən sosial hadisələrlə bağlı yeni informasiyaları əks etdirirdi.

Son zamanlar terminologiyanın müxtəlif sahələri nə dair çoxlu sayda tədqiqatlar aparılmış, onun yaranma və inkişaf yolları haqqında xeyli əsərlər dərc olunmuşdur. O cümlədən, sahə terminologiyası içərisində hərbi terminologiyaya aid əsərlərin son on ildə başqa sahələrə nisbətən çox olması daha maraqlıdır. Bu baxımdan Azərbaycanda yüksək səviyyəli ordu quruculuğu hərbi terminologiya sahəsində tədqiqatları daha geniş planda öyrənməyə imkan yaradır.

Müəlliflər öz əsərlərini müxtəlif aspektlərdən təhlil etmişlər. D.Bağışov 1990-cı ildə «Azərbaycan dilinin

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 39 -

hərbi terminologiyası»¹; 1995-ci ildə Y.Məmmədli «Azərbaycan dilində hərbi terminlərin tarixi – müqayisəli təhlili»²; 2000-ci ildə İ.Qasimov «Müasir Azərbaycan dilində hərbi terminlərin yaranma yolları»³ və 2001-ci ildə «Azərbaycan dilində hərbi terminoloci leksikanın təşəkkülü və inkişafı»⁴ adlı əsərlər yazmışlar.

Azərbaycan dilçiliyində bu mövqeyin ardıcıl müdafiəçisi İ.Qasimov özünün «Azərbaycan dilində hərbi terminoloci leksikanın təşəkkülü və inkişafı» adlı əsərində ayrı-ayrı dövrlərdə mövcud olmuş hərbi leksika, onun keçdiyi yollar və dəyişikliklərə münasibətini çox aydın, konkret şəkildə bildirir.

Tədqiqatçı cəmiyyətin tarixində baş verən ictimai-siyasi prosesləri nəzərə alaraq Azərbaycan dilində hərbi terminoloci leksikanın inkişaf tarixini aşağıdakı kimi dövrləşdirmişdir:

I dövr: Ta qədim dövrlərdən islama qədərki dövr.

II dövr: VII-XIX əsrlər

III dövr: XIX əsrin əvvəllərindən XX əsrin əvvəllərinə qədərki zamanı əhatə edir.

IV dövr: XX əsrin əvvəllərindən – respublikamızda ictimai-siyasi quruluşun dəyişməsi ilə başlanır və

¹ Bağışov D.H. Azərbaycan dilinin hərbi terminologiyası. Fil. elm. nam. ...dis. Bakı, 1990

² Məmmədli Y. Azərbaycan dilində hərbi terminlərin tarixi-müqayisəli təhlili. Fil. elm. nam. ...dis. Bakı, 1995

³ Qasimov İ. Müasir Azərbaycan dilində hərbi terminlərin yaranma yolları. Bakı: Nurlan, 2000

⁴ Yəni orada

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 40 -

90-cı illərin əvvəllərinə qədər davam edir¹.

S.Sadıqova Azərbaycan dilçiliyində terminologiyanın inkişafı üçün öz töhfələrini verən alimlərdəndir. Onun elmi-nəzəri məqalələrindən başqa, 1997-ci ildə «Azərbaycan dilində fizika-riyaziyyat terminologiyasının formalaşması və inkişafı»², 2002-ci ildə isə «Azərbaycan dilində terminologiyanın nəzəri problemləri»³ adlı əsərləri çap olunmuşdur.

«Azərbaycan dilində terminologiyanın nəzəri məsələləri» əsəri terminlərin elmi-nəzəri cəhətdən mükəmməl təhlili ilə diqqət cəlb edir.

S.Sadıqovanın maraq doğuran tədqiqatlarından biri də «Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı»⁴ əsəridir. Burada terminologiyanın təşəkkül tarixi izlənilmiş və onun formalaşmasının geniş mənzərəsi açılmışdır. Müəllif terminologiyanın inkişafının ədəbi dilin inkişafı ilə bilavasitə əlaqədar olduğunu göstərir və buna uyğun olaraq Azərbaycan dilinin fizika-riyaziyyat terminologiyasının inkişaf tarixini aşağıdakı dövrlərə bölür:

1. VII-XIII əsrlərdən başlayaraq XIX əsrin 30-cu illərinə qədərki dövr; 2. XIX əsrin 30-cu illərindən

¹ Qasımov İ. Azərbaycan dilində hərbi terminoloci leksikanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı: Nurlan, 2001, s.18-19

² Sadıqova S. Azərbaycan dilində fizika-riyaziyyat terminologiyasının formalaşması və inkişafı. Bakı: Elm, 1997

³ Sadıqova S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Elm, 2002

⁴ Sadıqova S.A. Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı: Elm, 2005

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 41 -

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulana qədərki dövr; 3. Azərbaycanca sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonrakı dövr¹.

Qeyd etməliyik ki, Azərbaycan dilində sahə terminologiyası geniş öyrənilmiş, buraya həm lüğətçilik, həm də elmi monoqrafiyalar daxil edilmişdir.

Terminologiya Komitəsi 2001-ci ildə AMEA-nın Rəyasət Heyətinin qərarı ilə Terminologiya Komissiyası adlandırılmışdır. Dövlətimizin müstəqilliyi, Azərbaycan dilinin dövlət dili statusu alması, müstəqil və yeni təhsil sisteminin yaradılması prosesində Terminologiya Komissiyasının vəzifələri artmışdır. Bunu nəzərə alan Terminologiya Komissiyası aşağıdakı istiqamətdə iş aparır:

1. Elm və texnikanın, iqtisadiyyat və mədəniyyətin ayrı-ayrı sahələri üzrə terminoloci lüğətlərin hazırlanması və nəşri. Müstəqillik illərində bu sahədə böyük işlər görülmüşdür. Bu haqda «Terminoloci lüğətçilik» bəhsində söhbət açmışıq.

2. Mövcud terminlərin dövrü mətbuatda, televiziya və radioda, nəşriyyatlarda, idarə və müəssisələrdə düzgün tətbiqinə nəzarət.

3. Terminoloci dilçilik problemlərinin həlli.

2003-cü ilin iyulunda AMEA-nın Rəyasət Heyətində Terminologiya Komissiyasının yaranmasının 80 illiyinə həsr olunmuş elmi konfrans keçirilmişdir. Kon-

¹ Sadıqova S.A. Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı: Elm, 2005, s. 29-30

fransda bir sıra məruzələr dinlənilmiş, terminologiya-nın zənginləşməsi yolunda lazımi tədbirlər görülmüşdür.

Azərbaycan dilçiliyində müxtəlif elm sahələrini əhatə edən terminlərin öyrənilməsi yeni bir hadisədir. Son illərdə terminologiya sahəsində edilən tədqiqlərə 1990-cı ildə R.Cəfərovun «Azərbaycan dilinin texniki terminologiyasında Qərbi Avropa mənşəli alınmalar»¹, 1994-cü ildə A.Cəfərovanın «Azərbaycan xalq təbabəti terminləri»²; 1997-ci ildə M.Abdullayevanın «Azərbaycan dilində xalçaçılıq terminləri»³, 1998-ci ildə P.Ağayevin «Mühərrik terminlərinin distributiv xüsusiyyətləri»⁴, S.Quliyevanın «Ədəbiyyatşünaslıq terminologiyasının nəzəri əsasları»⁵ və Ə.Məhsətinin «Azərbaycan kənd təsərrüfatı terminologiyasının semantik-struktur xüsusiyyətləri»⁶ və 2004-cü ildə K.Kərimovanın «Oğuz qrupu türk dillərində dilçilik terminlərinin müqayisəli tədqiqi»⁷ adlı əsərlərini misal gös-

¹ Cəfərov R.C. Azərbaycan dilinin texniki terminologiyasında Qərbi Avropa mənşəli alınmalar. Fil. elm. nam. ...dis. Bakı: 1990

² Cəfərova A. Azərbaycan xalq təbabəti terminləri. Fil. elm. nam. ...dis. Bakı, 1994

³ Abdullayeva M. Azərbaycan dilində xalçaçılıq terminləri. Fil. elm. nam. ...dis. Bakı, 1997

⁴ Ağayev P. Mühərrik terminlərinin distributiv xüsusiyyətləri. Fil. elm. nam. ...dis. Bakı, 1998

⁵ Quliyeva S. Azərbaycan dilində ədəbiyyatşünaslıq terminologiyasının nəzəri məsələləri. Bakı: Nurlan, 2003

⁶ Əsmət Məhsəti. Azərbaycan kənd təsərrüfatı terminologiyasının semantik-struktur xüsusiyyətləri. Bakı: Azər nəşr, 1998

⁷ Kərimova K.M. Oğuz qrupu türk dillərində dilçilik terminlərinin müqayisəli tədqiqi. nam. diss. avtoreferatı. Bakı, 2004

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 43 -

tərmək olar. Bu əsərlərdə termin və terminologiya məsələsinə toxunulmuş, onların alınma yolları, yaranma üsulları haqqında müxtəlif fikirlər söylənilmişdir.

Bütün bunlar göstərir ki, Azərbaycan dilçiliyində terminlər müəyyən inkişaf yolu keçmiş, onların nəzəri cəhətdən öyrənilməsində əhəmiyyətli addımlar atılmışdır. Terminologiya bir elm kimi özünün müxtəlif sahələri üzrə kifayət qədər ciddi təcrübə qazanmışdır.

Rus dilçiliyində Azərbaycan dilçiliyindən fərqli olaraq terminologiyanın öyrənilməsi tarixi daha qədimdir. Bu sahədə bir sıra işlər görülmüşdür.

1959-cu ildə A.Reformatskinin «Termin və terminologiya nə deməkdir»¹, 1968-ci ildə D.Lottenin «Terminologiya üzərində necə işləməli»², 1972-ci ildə «Terminologiya və norma»³, 1977-ci ildə V.Danilenkonun «Rus dilinin terminologiyası»⁴, 1987-ci ildə «SSR xalqlarının dillərində terminologiyanın inkişafı»⁵, 1982-ci ildə D.Lottenin «Alınma terminlər və termin elementləri»⁶ və 1989-cu ildə A.Superanskaya və başqalarının «Ümumi terminologiya»⁷ əsərləri çap olunmuşdur.

¹Реформатский А.А. Введение в языкознание. М., Учепдгиз, 1955, 400

² Лотте Д. Основы построения научно - технической терминологии. М., изд-во АН СССР, 1961

³ Терминология и норма. М., Наука, 1972

⁴ Даниленко В.П. Лингвистические требования к стандартизуемой терминологии. //Терминология и норма. М., «Наука», 1972

⁵ Развитие терминологии на языках союзных республик СССР. Москва, «Наука», 1987

⁶ Лотте Д. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминэлементов. М., Изд-во «Наука», 1982

⁷ Суперанская А.В. Литературный язык и терминологическая лексика. II

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 44 -

*§2. Özbək dilçiliyində terminologiyanın inkişaf yolu
və tədqiqi tarixinə dair bir nəzər*

XX əsr dilçiliyin başqa sahələrində olduğu kimi, terminologiya sahəsində də yeni dövr açır. Bu dövr ərzində terminologiya sahəsində bir sıra mühüm işlər görülmüşdür.

Dilin inkişaf yollarından birinin termin yaradıcılığı olduğu elm aləminə məlumdur. Qeyd etmək lazımdır ki, özbək dilçiliyində terminologiyanın öyrənilməsi tədqiqat obyektinə kimi gənc bir sahədir.

Özbəkistanda terminlərin normalaşması və təkmilləşməsi, elmi-texniki terminlərin öyrənilməsi 1920-ci illərə təsadüf edir. Məhz Özbəkistan Maarif Komissarlığının qərarı ilə məktəblərdə, tədris müəssisələrində elmin bütün sahələrinə aid terminlərin toplanması və öyrənilməsi məqsədilə Terminologiya Komitəsi yaradılmışdır.

1920-ci illəri Özbəkistanın dirçəliş illəri kimi qeyd etmək daha məqsədəuyğundur. Elmə, təhsilə olan diqqət bu illərdən formalaşmağa başlamışdır. Əlifba, orfoqrafiya, termin məsələsi digər türk xalqlarında olduğu kimi, Özbəkistanda da problemli məsələlərdən biri idi.

1921-ci ildə Özbəkistanda Ümumözbək qurultayı keçirildi. Bu qurultayda özbək dilinin əlifba və orfoq-

Проблемы разработки и упорядочения терминологии в Академиях наук союзных республик. М., Из-во «Наука», 1983

*Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə
termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010*

- 45 -

rayia məsələləri müzakirə olundu.

1922, 1923 və 1927-ci illərdə çağırılan elmi konfranslarda yalnız əlifba islahatının keçirilməsi haqqında olan məsələlər qarşıya qoyulurdu.

Türkmənstanda isə 1930-cu ildə ilk dəfə olaraq respublika elmi-dilçilik konfransı keçirildi. Konfransda türkmən ədəbi dilinin terminologiya və orfoqrafiya məsələləri haqqında bir sıra maraqlı məruzələr dinlənilirdi. Müqayisə zamanı Özbəkistanda bu cür məsələlərin daha tez formalaşmasının şahidi oluruq.

1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci Ümumittifaq Türkoloci qurultayda türk xalqlarının əlifba, imla məsələsi ilə yanaşı, terminologiya məsələsi də müzakirə olundu. Bundan sonra Özbəkistanda terminologiyanın öyrənilməsi ənənəvi xarakter almağa başladı.

Birinci Türkoloci Qurultaydan sonra ərəb və fars mənşəli terminlərə münasibət dəyişdi. Belə ki, izafət birləşmələri formasında olan terminlər daha çox mübahisə obyektinə çevrildi. Bir qrup dilçilər izafət tipli terminlərinin dildən çıxarılmasının tərəfdarı oldular.

1927-ci ildə Özbəkistanda «Əlifba» Komitəsi ilə yanaşı, «Dil və Terminologiya Komitəsi» yarandı. Terminoloci Komitə ilk öncə özbək dilinin elmi-texniki terminlərini aktiv şəkildə sistemə saldı.

Azərbaycanla müqayisədə Özbəkistanda Terminologiya Komitəsinin bir qədər gec yaranmasının şahidi oluruq.

Özbək dilçisi R.Daniyarov «Özbəkistanda termi-

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 46 -

nologiyanın inkişaf tarixini oktyabr çevrilişindən sonraya aid edir»¹.

1929-cu ildə Səmərqənddə I terminoloci konfrans keçirilmişdir. Konfrans özbək dilinin gələcək inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirməklə yanaşı, terminologiyanın da bir şöbə kimi inkişaf yollarını göstərmişdir. Elə həmin konfransda terminlərin orfoqrafiyası haqqında qərar qəbul edilmişdir.

R. Daniyarov özbək dilində terminoloci leksikanın inkişafından bəhs edərkən yazır: Özbək dilində «terminologiyanı genişləndirmək üçün dilin həm daxili imkanlarından, həm də internasionalizmlərdən istifadə olunsun». Lakin hər hansı bir elmi məfhumu ifadə edən milli söz tapılmadıqda, yaxud süni yolla yaratmaq mümkün olmadıqda internasionalizmlərə müraciət etmək daha məqsəduyğundur»².

Özbək millətçiləri dilin təmizlənməsi uğrunda mübarizə adı altında rus mənşəli terminləri sıxışdırır, əvəzində xalq kütlələrinə aydın olmayan qəliz ərəb-fars mənşəli terminləri dilə gətirirdilər. Bu qarışıqlığa son qoymaq üçün nəhayət, ən düzgün yol kimi özbək dilinin daxili imkanları hesabına termin yaratmaq və beynəlmiləl terminlərdən istifadə etmək yolu seçildi.

Özbək dilçiliyində terminlərin öyrənilməsinə baş-

¹ Данияров Р.Д. Исследование формирования и развития технической терминологии узбекского языка. Док.дисс.наук. Ташкент. 1982, с. 285

² Данияров Р.Д. Состояние терминологической работы в Узбекистане. //Проблемы разработки и упорядочения терминологии в Академиях наук союзных республик М., «Наука», 1983, с.9

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 47 -

lanıldı və onun ümumi məsələləri işlənib hazırlandı. Məsələyə keçməzdən əvvəl qeyd edək ki, terminologiyanın tədqiqi məsələsi R.Daniyarovun və başqalarının əsərlərində əks olunmuş, bir sıra tədqiqatçılar da bu məsələyə toxunmuşdur. Buna görə də terminlərin spesifik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək və özbək dilçiliyində terminologiya sahəsində olan tədqiqatlarla tanış olmaq zərurəti öz-özlüyündə aydın olur.

1937-ci ilə qədər Terminologiya Komitəsinin aktiv fəaliyyəti nəticəsində elmin ayrı-ayrı sahələrinə aid lüğətlər nəşr olunmuşdur. Bunlara misal olaraq «Riaziyyat terminləri lüğəti»¹, «Rusca-özbəkce pambıqçılıq terminləri lüğəti»², «Hüquq terminləri lüğəti»ni³ qeyd edə bilərik. Terminoloci lüğətlərin nəşri iqtisadiyyat, mədəniyyət kənd təsərrüfatı sahəsində də terminologiyanın inkişafına təkan verdi.

S.İbrahimov və N.Sayfulmulyukov kənd təsərrüfatı terminologiyasının toplanılmasında və öyrənilməsində əvəzsiz xidmətlər göstərmişlər.

1930-cu illərdə çap olunan terminoloci lüğətlərdə terminologiyanın inkişafında özbək dilinin daxili imkanlarından tam istifadə edilməməsi kimi çatışmazlıqlar mövcud idi. Həmçinin, elmi-texniki terminlərin zənginləşməsində mühüm rol oynayan rus dili internasionalizmi əhatəli şəkildə tədqiqata cəlb

и	и	зи	ж	өзб	кж	и	зи	тт	минл	и	шк	нт	Өзнэш			
э	ф	лм	л	к	ж	өзб	кч	п	т	чылыг	т	минл	и	шк	нт	Өз
шч																
н	ф	К	гиги	т	минлэ	л	г	ти	шк	нт	Өзнэш					

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 48 -

olunmamışdır. 1930-cu illərə qədər özbək dili terminologiyasının aktual, sırf nəzəri problemləri ilə bağlı bir tədqiqat işinin adını çəkmək çox çətindir. Terminologiya ilə bağlı nəzəri-metodoloji məsələlər dilçilərin diqqətini müəyyən mənada az cəlb etmişdir.

Məlumdur ki, bütün bu məsələlər tədqiqat daxilində öz həllini tapa bilər. Özbək dili terminologiyasının nəzəri cəhətdən öyrənilməsində aparılan tədqiqatlardan M.Tursunovanın «Terminologiya məsələləri»¹ adlı əsərini qeyd etmək olar.

Təqdim olunan bu əsərin əsas məqsədi odur ki, özbək dili terminologiyasının yığılıb qalmış bir çox məsələlərinə yenidən, terminoloji quruluşların bir sistem daxilindəki işığından baxsın və mövcud məsələlərin həll edilməsinin konkret nəzəri-metodoloji yollarını müəyyənləşdirsin.

Terminologiyanın nəzəri bazası öyrənildikcə aydındır ki, onların xüsusi sahələri də yaranmalı idi. Yəni, hər bir xüsusi tədqiqat müəyyən mənada nəzəri tədqiqatın işığında aparılmalıdır.

S.İbrahimovun «Fərqanə dialektinin xüsusi leksikası»² da elmi cəhətdən qənaətbəxş tədqiqat əsəridir. Bu əsərdə xalq dilində saxlanılmış terminlər toplanmış və terminoloji sistemin nəzəri əsasları öyrənilmişdir.

Ümumiyyətlə, özbək dilində işlənən elmi-texniki terminlərin bir qismi ərəb, fars və tacik dillərindən

Узб к тили т м ш н лиги шк нт Ф н
зи ги з м н зб к тили шк нт

*Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə
termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010*

- 49 -

keçmişdir. Bu da tarixən ərəb və fars dillərinin aparıcı dil olması ilə bağlı idi.

XIX əsrin II yarısından özbək və rus dili əlaqələri daha müntəzəm olmuş, beləliklə, bu mərhələdə özbək dilinin leksikasının zənginləşməsi dövrü başlamışdır.

1920-30-cu illərdə özbək dilində köhnə ərəb və fars mənşəli terminlər internasionalizmlərlə əvəz olundu. Onların özbək dilinə keçməsi vasitəli alınmalar hesab olunurdu. Çünki internasionalizmlərin çoxu özbək dilinə rus dili vasitəsilə keçirdi: *fırqa-partiya, tibbiət-medicina, muxandis-inciner, dorilfunun-universitet*.

Məhz özbək-rus dil əlaqələri nəticəsində terminoloji sistemdə internasional terminologiya formalaşmağa başlamışdır. Beləliklə, özbəklər rus dili vasitəsilə terminoloji leksikanın zənginləşdirilməsini düzgün yol kimi seçmişlər.

Lakin terminologiya sahəsində tədqiqat üsulu həmişə eyni şəkildə davam etməmişdir. R.Daniyarov özbək dilinin terminləri üzərində böyük elmi iş aparmış və onun tədqiqatının nəticələri «Özbək dilinin texniki terminləri» əsərində əks olunmuşdur. Özbək dilçiliyində terminologiya sahəsində iri həcmli tədqiqat əsərlərinin çox az olduğu bir dövrdə R.Daniyarovun «Özbək dilinin texniki terminologiyası» əsəri terminologiya öyrənilməsi üçün çox qiymətli idi.

Özbək dilində elmi-texniki terminologiya öyrənilməsindəki nöqsanların əsas səbəblərindən biri dərslərin, dərs vəsaitlərinin, qəzet və curnalların il-

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 50 -

dən-ilə artan problemlərinin həll olunmaması idi.

R.Daniyarov terminologiyanın inkişafını ləngidən aşağıdakı nöqsanları qeyd edir:

1. Terminologi işlər ayrı-ayrı müəssisələrdə aparıldığından plansızlıq hökm sürür və bu işə mərkəzləşdirilmiş nəzarət yoxdur.

2. Terminologiyanın yaradılmasında elmi prinsiplərə riayət olunmur və əsas metodik vəsaitlər yaradılmır.

3. Terminologiyanın bir əsas problem kimi öyrənilməsinə və sahə terminologiyasına diqqət yetirilmir.

4. Özbək və rus dillərində yaranan terminologi lüğətlər günün tələbləri səviyyəsində deyil¹.

Sovet hakimiyyəti illərində özbək dili inkişaf etmiş və zənginləşmişdir. Bu da ilk növbədə sənayenin, kənd təsərrüfatının, elmin, mədəniyyətin və digər sahələrin tərəqqisi ilə bağlıdır.

1959-cu ildə Özbəkistanda keçirilən I Ümumittifaq Terminologi konfransda müxtəlif sahələrə aid terminologiyanın yaradılması və inkişafı kimi məsələlər müzakirə olunmuşdur

«1959-cu ildə Moskva şəhərində keçirilən SSRİ xalqlarının I Terminologi konfransında qeyd olunmuşdur ki, zərurət olmadan başqa dillərdən termin almağa ehtiyac yoxdur. Hər bir xalq öz daxili imkanları

¹ Данияров Р.Д. Исследование формирования и развития технической терминологии узбекского языка. Док.дисс.наук. Ташкент. 1982, с. 286

hesabına termin yaratmaqda haqlıdır»¹. Bu konfrans təkcə terminologiyanın inkişafını aktivləşdirmədi. Həm də özbək dilində elmi-texniki terminləri sistem kimi formalaşdırdı. Bir faktı söyləmək olar ki, konfransdan sonra qısa vaxt ərzində Özbəkistanda terminologiya sahəsində onlarca namizədlik dissertasiyası müdafiə olundu, çoxsaylı elmi məqalələr yazıldı və lüğətlər tərtib edildi. Belə müddəalar sovet dövründə dəfələrlə qeyd olunmuşdur. Bu cür məsələlər bu gün də aktualdır. Özbək dilinin rus dili ilə olan əlaqələri özbək terminoloci sisteminin inkişafına və zənginləşməsinə zəmin yaratmışdır.

1980-ci illər özbək terminologiyasında elm, texnika və mədəniyyət sahələri aparıcı yer tuturdu. 1984-cü ildə Özbəkistan SSR EA-ın nəzdində Terminoloci Komissiya yaradıldı. Bu komissiyanın qarşısına terminlərin toplanması, təkmilləşdirilməsi, bütün sahələr üzrə terminoloci lüğətlərin tərtibi kimi məsələlər qoyulmuşdu.

1991-ci ildə sovet imperiyası süqut etdikdən sonra bütün respublikalarda olduğu kimi, Özbəkistanda da durğunluq illəri özünü göstərirdi. Avropaya inteqrasiyanın nəticəsi kimi bir sıra yeni-yeni modellər, sahələr meydana gəldi. Həmin sahələr isə əks etdirən lüğətlərin tərtibatına böyük ehtiyac duyulurdu. Beləliklə, müs-

¹ Данияров Р.Д. Состояние терминологической работы в Узбекистане. //Проблемы разработки и упорядочения терминологии в Академиях наук союзных республик М., «Наука», 1983, с.288.

təqillik dövründə lüğətçilik daha geniş vüsət aldı.

K.Musayev, R.Daniyarov, A.Medvaliyev, E.Fazılovun və D.Rəşidovun özbək dili terminologiyasının öyrənilməsində əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Onların elmi fikirləri və araşdırmaları sovet hakimiyyəti illərindəki özbək dilinin termin yaradıcılığını əhatə edir.

Özbəkistan Terminologiya Komitəsi təşəbbüsü nəticəsində 1992-1993 və 2002-ci illərdə «Özbək dili terminologiyası» adlı məcmuələr çap olunmuşdur.

«Özbək dili terminologiyası»¹ məcmuəsinin 1992-ci il nəşrində sahə terminologiyası ilə yanaşı, bəzi terminlərin işlənmə tarixi, terminlərin milliləşdirilməsi haqqında məqalələr öz əksini tapır.

Müstəqillik illərində Özbəkistanda terminoloci tədqiqlərin aparılması M.Ramazanova, A.Xasanov, A.Aliev, K.Samadov və O.Miminov kimi dilçilərin adı ilə bağlıdır. Onlar müasir dövrün termin yaradıcılığını ayrı-ayrı aspektlərdən təhlil etmişlər.

«Özbək dili terminologiyası»² adlı məcmuənin 2002-ci il nəşrində müasir dövrün terminoloci lüğətçiliyi, ayrı-ayrı sahələrə aid yeni lüğətlər haqqında geniş məlumat verilir. Həmçinin, burada müstəqillik illərində Özbəkistanda keçirilən terminoloci konfranslar və onların elmi məlumatları öz əksini tapmışdır.

Müstəqillik dövründə Özbəkistanda Nazirlər Kabinetinin yanında «Dil Komissiyası» yaradıldı. 1991-ci

Узб к тили т м ш н лиги шк нт ф н

Узб к тили т м ш н лиги шк нт ф н

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 53 -

ildə Dil Komissiyası özbək dili və ədəbiyyatının tədrisinin inkişafını gücləndirmək haqqında bir sıra qərarlar qəbul etdi. Bundan başqa, Dil Komissiyasının özbək dili terminşünaslığının inkişafında da rolu oldu. 1991-ci il martın 19-da Terminologiya Komitəsinin keçirdiyi konfransda əsas məsələ bir sıra internasionalizmlərinin milliləşdirilməsi problemi idi. Bu problem isə qızgın müzakirələrə səbəb olmuşdur. Konfransda qeyd olunmuşdur ki, «Rus internasionalizmlərinin milliləşməsi dildə çatışmamazlıqlar yarada bilər»¹.

Bunun da aşağıdakı səbəbləri vardır.

1. Rus internasionalizmləri özbək dilində elə bir aparıcı mövqe tutur ki, onların milliləşməsi ciddi problemlərə səbəb ola bilər.

2. Terminlər lüğət tərkibinin elə leksik vahidlərdir ki, onların ya dəyişməsi, ya da başqa terminlərlə əvəz olunması elmi cəhətdən doğru deyil.

Bir qrup terminoloqlar isə belə hesab edirlər ki, özbək dilinə daxil olan rus və Avropa dillərinin lüzumsuz terminlərini asanlıqla milli terminlərlə əvəz etmək mümkündür. Konfransda daha sonra qeyd olundu ki, «Özbəkistan Respublikasının Konstitusiyasında işlənən terminlərin lüğəti yaradılmalı, mümkün qədər dilimiz rus və Avropa terminlərindən təmizlənməlidir»².

Bununla yanaşı, konfransda 1992-ci il martın 19-

Узб к тили т м ш н лиги шк нт ф н
Узб к тили т м ш н лиги шк нт ф н

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 54 -

da Daşkənddə qəbul olunmuş «Dövlət dili haqqında qanun»a əməl olunmasına dair Nazirlər Kabinetinin nəzarətinin gücləndirilməsi barədə «Terminologiya Komitəsinin rus beynəlmiləl terminlərinin milliləşdirilməsi haqqında» qanun qəbul olundu.

Konfransda o da qərara alındı ki, elm, mədəniyyət, mətbuat xidmətlərinin «Dövlət dili haqqında qanun»a necə əməl etməsini yoxlamaq üçün Terminologiya Komitəsinin mütəxəssislərindən ibarət Komissiya təsdiq olunsun. Özbəkistan Respublikasının Nazirlikləri, Komitələri və təşkilatları təsdiqlənmiş terminlərin işlənməsini təmin etsinlər.

Müstəqillik dövründə Özbəkistanda Terminologiya Komitəsi 1990-cı ilin fevralından fəaliyyətə başlamış, 1991-ci ildə Terminologiya Komitəsi ilk konfransını keçirmişdir. Elmi-texniki terminlərinin tərtibi haqqında elmi tövsiyələr konfransın gündəliyinə salınmışdır.

1994-cü ildə Özbəkistanda dövlət səviyyəsində latın əlifbasına keçid prosesi baş verdi. Ölkədə çap olunan qəzet, curnal, bülleten və kitablarla yanaşı, terminoloci lüğətlərin də latın qrafikası ilə nəşri ənənəvi xarakter almağa başladı.

1996-cı ilin oktyabrında keçirilən Terminologiya konfransda iqtisadiyyata aid terminlər, 2000-ci ildəki konfransda isə müstəqillik dövründə yaranan terminlər haqqında problemlər müzakirə olundu. Texniki termin haqqında olan fikirlər isə 2001-ci ilin oktyab-

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 55 -

rında keçirilən konfransın gündəliyinə çıxarıldı.

Hal-hazırda Özbəkistanda elmi terminoloci lüğətlərin yaradılması prosesi gedir.

§3. Terminoloci lüğətçilik

Terminologiya - ayrı-ayrı elm, texnika mədəniyyət və s. sahələri əhatə edən məfhumları adlandıran leksik vahidlərin toplusudur. Terminlər geniş potensiala malik olduğu üçün müxtəlif sahələri əhatə edir: elmi terminologiya, elmi-texniki terminologiya, texniki terminologiya və s. Buna görə də çoxşaxəli terminoloci lüğətlərin tərtibinə böyük ehtiyac duyulur.

Hər bir dilin lüğət tərkibi xalqın tarixini və inkişafını, onun maddi və mənəvi sərvətini, ümumbəşəri mədəniyyətinin inkişafındakı rolunu əks etdirir. Buna görə də hər bir hansı bir dildə terminoloci lüğətlərin yaradılması həmin xalqın mədəni həyatında mühüm hadisə kimi qiymətləndirilir. Lüğətlərə termini seçmək üçün lüğətçini birinci növbədə elmi-texniki ədəbiyyatda geniş işlənən termin maraqlandırmalıdır.

Hər bir elm sahəsinin özünəməxsus yüzlərlə termini vardır. Bu sahədə lüğətçi üçün çətinlik törədən məsələlərdən biri məhz bu terminlərdən hansının seçilib lüğətə daxil edilməsidir. Aydındır ki, heç bir lüğət insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində işlənən terminlərin hamısını əhatə edə bilməz.

Terminlərin əks olunduğu əsas mənbə terminoloci lüğətlərdir. Terminoloci lüğətlərdə milli terminlərlə ya-

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 56 -

naşı, beynəlmiləl və alınma terminlər də qruplaşdırılır.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq indiyə qədər elm və texnikanın, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə aid yüzlərlə terminoloji lüğətlər nəşr olunmuşdur. Elm və təhsilin inkişafında terminoloji lüğətlərin böyük əhəmiyyəti vardır. Çünki dilə daxil olan yeni terminlərlə yanaşı, müxtəlif sahələrə aid terminlərin də mənası, izahı bu cür lüğətlərin vasitəsilə aydınlaşır.

Dilə daxil olan hər bir yeni termin kütləvi informasiya vasitələrinin dilinə nüfuz etsə də, əsas mənbə kimi lüğətlər funksional imkana malikdir. Termin öz dövrü üçün aktivdirsə, yaxşı qəbul edildirsə, KİV-in dilində də bu cür mövqeyə malikdir. Terminoloji lüğətlərdə isə terminin qruplaşdırılması üçün onun aktivliyi, yeniliyi əsas şərtlərdən biridir.

Digər lüğətlərin tərtibindən fərqli olaraq terminoloji lüğətlərin formalaşması müəyyən prinsiplərə əsaslanır.

M.Qasımov terminoloji lüğətlərin formalaşması üçün bir sıra prinsiplər irəli sürür:

1. Terminoloji lüğətlər tərtib edilərkən ilk növbədə elm və texnikanın terminologiya cəhətindən ehtiyac hiss edilən sahələri nəzərə alınmalıdır.

2. Terminoloji lüğətlərin hansı sahələr üzrə yaradıldığı, nə qədər termin əhatə edəcəyi, eləcə də məqsədi və növü qabaqcadan müəyyənləşdirilməlidir. Bu iş respublikamızda elmin və texnikanın, mədəniyyətin inkişaf perspektivi ilə, azəri ədəbi dilinin inkişaf perspek-

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 57 -

tivi ilə əlaqələndirilməlidir.

3. Rusca-azərbaycanca terminoloci lüğətlər tərtib edilərkən rus dilindəki terminoloci lüğətlərdə mövcud olan ənənəyə əsaslanmaq lazımdır. Əgər elm və texnikanın bu və ya digər sahəsi üzrə sözlük yoxdursa, onda terminoloci lüğətlər üçün terminlər seçilməli və sistmə salınmalıdır.

4. Rusca-azərbaycanca terminoloci lüğətlərin sözlüyünə daxil edilən terminlər isim formasında, həm də adlıq halında işlədilməlidir.

5. Terminoloci lüğətlərdə internasional terminlərin rus dilindəki forması verilməlidir.

6. Terminoloci lüğətin sözlüyü elm və texnikanın müasir inkişaf mərhələsini əks etdirməlidir.

7. Artıq köhnəlmiş, yeni məfhumlara və anlayışlara müvafiq olmayan terminlər lüğətlərə daxil edilməməlidir.

8. Hamının qəbul etdiyi terminləri lüğətlərdə dəyişdirmədən dəqiq işlətmək lazımdır. Əgər bir termini başqa bir terminlə əvəz etmək, yaxud başqa bir mənada işlətmək zəruri olarsa, bu zaman yeni terminin yə-nində əvvəlki termini göstərməli, ya da terminin yeni mənada işlədilməsi haqqında əsaslı qeyd verilməlidir¹.

M.Qasimovun bu prinsiplərini ümumiləşdirərək kəmiyyətə daha azaltmaq olardı. Lakin indiki vəziyyətində də bu prinsiplər terminoloci lüğətlərin tərtibi

¹ Qasimov M.Ş.Azəri dilində terminlər necə yaranır. Bakı:Azərneşr,1967, s. 41-42

üçün etalon ola bilər.

Terminoloci lüğətçiliklə bağlı olan fikirlər 1997-ci ildə B.Cəfərova tərəfindən nəşr etdirilmiş «Terminoloci lüğətçilik məsələləri»¹ adlı əsərdə geniş şərh olunur.

Müəllif terminoloci lüğətləri aşağıdakı kimi təsnif etmişdir:

1. Təqdim edilən dillərin sayına görə – birdilli, ikidilli, çoxdilli.

2. Terminlərin sayına və izahına görə – izahlı və ensiklopedik.

3. Təqdim olunan sahə və bilik sahələrinə görə müəyyən sahə və ixtisasa aid - darsahəli, çoxsahəli terminoloci lüğətlər.

B.Cəfərovanın bu bölgüsü ilə razılaşmırıq. Əgər söhbət termindən gedirsə, o, dar sahəli olmalıdır.

4. Təqdim edilən terminlərin tamlığına görə - bütöv, orta və qısa.

5. Xüsusi məqsədinə görə - asan anlaşılan və tez-tez işlənən².

Müəllif sonuncu fikrində bir qədər haqlı deyil. Belə ki, bütün dövrlərdə terminlərdən ümumişlək sözə doğru inkişaf prosesi gedir. Əgər termin asan və tez anlaşılırsa, o termin səciyyəsinə itirər və daha tez ümumişlək sözə çevrilir. Biz bunu deməklə belə qənaətə gəlirik ki, terminlər qəliz olduğu üçün yox, dar çərçivədə

¹ Cəfərova B. Terminoloji lüğətçilik məsələsi. Bakı: AİMU nəşri, 1997

² Cəfərova B. Terminoloji lüğətçilik məsələsi. Bakı: AİMU nəşri, 1997

işləndiyi üçün kütləvi şəkildə başa düşülmür.

B.Cəfərova həmçinin, dil əhatəsinə görə terminoloci lüğətlərin birdilli-izahlı, ikidilli, çoxdilli növlərini göstərir. O yazır:«Birdilli terminoloci lüğətlərin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada terminlərin bir sıra səciyyəvi əlamətləri qısaca şərh edilir, ayrılıqda hər bir terminoloci vahidin məzmunu açılır.İkidilli terminoloci lüğətlərin mahiyyəti bir dili başqa bir dil vasitəsilə təsvir etməkdir. Azərbaycan dilində ən çox rusca-azərbaycanca sahə terminologiyasına aid lüğətlər əsas yer tutur. Çoxdilli terminoloci lüğətlərin mahiyyəti bir dilin terminoloci sisteminin daha çox dilin vasitəsilə manevr etməkdir»¹.

N.A.Baskakovun hesablamalarına görə çoxdilli terminoloci lüğətlərin 100%-i qırğızların, 80%-i qazaxların, taciklərin, türkmənlərin və estonların, 60%-i azərbaycanlıların, moldovanların, özbəklərin, 50%-ə yaxını gürcülərin, ukraynalıların, 25%-ə yaxını isə latışların payına düşür².

N.A.Baskakovun hesablamalarından görünür ki, Azərbaycan və özbək dillərində çoxdilli terminoloci lüğətlərin miqdarı eyni səviyyədədir.

Məqsəd və vəzifələrinə görə lüğətləri B.Cəfərova tərcümə, tədris və izahlı lüğətlər kimi qruplaşdırır: «Tərcümə lüğətləri müəyyən elm sahəsinə aid olan leksik terminoloci vahidlərin əsas qismini əks etdirir.

¹ Yenə orada. s.19-31

² Cəfərova B. Terminoloji lüğətçilik məsələsi. Bakı: AİMU nəşri, 1997, s. 31

Tədris terminoloci lüğətləri təqribən 2500 terminoloci vahiddən ibarət ola bilər. Elmin əsas fundamental vəziyyəti, mahiyyəti bu lüğətlərdə əks olunmalıdır. İzahlı lüğətdə terminlərin əsas mahiyyəti şərh yolu ilə açılır və qeyd olunmuş nümunələr onun mənasını əyani olaraq göstərir»¹.

Terminoloci lüğətlər bütövlükdə terminləri əhatə etdiyi üçün o, dilin xüsusi leksikasına aiddir. Məhz xüsusi leksikada olan sözlər terminoloci leksikoqrafiyada qruplaşdırılır.

Əslində, terminologiyanın dildəki inkişaf perspektivlərini öyrənmək üçün onların aid olduğu sahələr üzrə sözlüklərin lüğətlərini yaratmaq zəruridir. Şübhəsiz, ilk növbədə terminoloci lüğətlərin yaranması sonradan onların nəzəri cəhətdən tədqiqata cəlb olunması üçün material ola bilər.

Azərbaycan və özbək dillərində terminoloci lüğətlərin tərtibi və nəşri geniş vüsət almışdır. Bu ənənə müstəqillik illərində də öz potensialını genişləndirmişdir.

Terminoloci lüğətlərin tərtibi haqqında Q.Bryanitseva öz fikrini belə izah edir: «Terminoloci lüğətlər yaratmaq ideyası yeni deyil, onların çapı 30-cu illərdən başlayır»².

Doğrudur, istər Azərbaycan, istərsə də özbək dil-

¹ Yenə orada., s. 37

² Brəniüeva Q.Q. O slovníkax terminologičeskix slovarıy. // Voprosı terminologii. M., İzd-vo ANSSSR, 1961, s.85

çiliyində 1930-cu illərdən etibarən terminoloci lüğətçilik ənənəvi şəkildə inkişaf etməyə başlayır. Sahə terminologiyasına aid lüğətlərin mütəmadi nəşri terminologiyanın öyrənilməsinə zəmin yaratdı.

1931-ci ildə «Rusca-özbəkce hərbi terminlər lüğəti»¹ və «Riyaziyyat terminləri lüğəti»² çap olunmuşdur.

Qeyd etməliyik ki, Azərbaycanda ilk terminoloci lüğət Ə.Şıxlinskiyin 1922-ci ildə çap olunan «Rusca-dan-azərbaycancaya qısa döyüş sözlüyü»dür[104,174]. Bu lüğət dil materiallarının dərin təhlilinin nəticəsidir.

Özbək dilçiliyində isə ilk terminoloci lüğət kimi 1926-cı ildə çap olunmuş «Siyasi hüquq lüğəti»ni misal göstərmək olar.

İlk terminoloci lüğətlərin araşdırılması dilimizin lüğət tərkibinin inkişafı və zənginləşməsi prosesinin tədqiq olunması ilə yanaşı, lüğətçiliyimizin inkişaf tarixinin öyrənilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

1952-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti yanında Terminologiya Komitəsi yaradıldıqdan sonra terminoloci lüğətlərin həm sayı, həm də keyfiyyəti artmışdır. Müqayisə etdikdə aydın olur ki, 1930-40-cı illər arasında otuz beş, 1940-42-ci illərdə dörd, 1942-52-ci illər ərzində isə heç bir

¹ Ы Г Ж Ж ӨЗБ КЖ би г м н д л в и б л л г т и шк нт
Өзнәш
и и зи ж ӨЗБ КЖ и зи т т минл и шк нт Өзнәш

terminoloci lüğət çap edilməmişdir.

1952-ci ildən hazırkı dövrə qədər iki yüz qırxa yaxın ikidilli, çoxdilli və izahlı terminoloci lüğətlər nəşr edilmişdir¹.

Özbəkistanda 1930-cu illərdə təqribən iyirmi iki, 1940-cı illərdə altı, 1950-60-cı illər arasında on beş, 1960-cı illərdə on səkkiz, 1970-ci illərdə iyirmi doqquz, 1980-ci illərdə səkkiz, müstəqillik illərində isə təqribən iyirmi səkkizə qədər terminoloci lüğətlər çap olunmuşdur.

Digər müstəqil türk dövlətlərinin – Türkmənistan, Qazaxıstan və Qırğızıstanın da terminoloci lüğətÇiliyinin inkişaf tarixinə nəzər salaq.

Türkmənistanda – 1930-cu illərdə dörd, 1940-cı illərdə iki, 1950-ci illərdə yeddi, 1960-cı illərdə doqquz, 1970-ci illərdə altı və 1980-ci illərdə beş terminoloci lüğət nəşr edilmişdir.

Qazax dilçiliyində 1930-cu illərdə yeddi, 1940-cı illərdə iki, 1950-ci illərdə doqquz, 1960-cı illərdə iyirmi bir, 1970-ci illərdə doqquz terminoloci lüğətin nəşri terminoloci leksikoqrafiyanın inkişaf yollarını əks etdirən bariz nümunələrdir.

Qırğızıstanda – 1930-cu illərdə üç, 1940-cı illərdə iki, 1950-ci illərdə bir, 1960-cı illərdə on altı, 1970-ci illərdə on səkkiz və 1980-ci illərdə isə on bir terminoloci lüğət çap olunmuşdur.

¹ Sadıqova S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Elm, 2002, s. 181

2. İkidilli terminoloji lüğətlər. 1987-ci ilə qədər Özbəkistanda 50-yə qədər ikidilli terminoloji lüğət çap olunmuşdur. Belə lüğətlərin hamısı rusca-özbəkçə lüğətlərdir. Məsələn, Z.Xusanxucayev «Rusca-uzbekca qidrotexnika terminlari lüğəti»(1969)³, Mallin R. və

миди д би тш н лик т минл и л г ти шк нт Ук
т вчи
Ф мч нк П У т л т и инд н из ли л г т ш
к нт Ук т вчи
н ж в 3 ж зб кч гид т ник т минл и л г ти
шк нт Ф н

- 64 -

başqalarının «Fizikadan rusca-uzbekca terminlar Luğati» (1974)¹, Y.Sermuxamedovun «Rusca-uzbekca xorbiy terminlar luğet»i (1980)² ikidilli lüğətlərin nümunələri sırasındadır.

3.Üçdilli terminoloci lüğətlər: Özbəkistanda 1930-cu illərdən başlayaraq buraxılan lüğətlərdə üçüncü dil kimi latın dili iştirak edirdi. 1933-cü ildə «Rusca-özbəkcə-latınca «Normal mikroskopik anatomiya lüğəti»³, 1978-ci ildə S.Yakubova və F.Tulaqanovun «Rusca-latınca -özbəkcə tibb lüğəti»⁴ nəşr edilmişdir.

4. Çoxdilli terminoloci lüğətlər. 1977-ci ildə Bakıda altı dilli terminoloci lüğət çap olunmuşdur. Bu lüğət «Rusca-ingiliscə-azərbaycanca-qırğızca-türkməkcə-özbəkcə avtomatik-idarəetmə lüğəti»⁵ adlanır. Lüğət Ümumdünya Avtomatik İdarəetmə Federasiyasının təklifinə əsasən dörd respublikanın mütəxəssisləri tərəfindən hazırlanmışdır. Bu çoxdilli lüğətin yaradılması təklifi İFAK-ın 1966-cı ildə Londonda keçirilən III Beynəlxalq konqresində irəli

ЛЛИН	ЗИ	В	К	ДИ	В	ФИЗИК	Д	Н	Ж	З									
б	кч	т	минл	л	г	ти	шк	нт	ук	т	вчи								
	м	м	д	в	ж	зб	кч	би	т	минл	л	г	ти	ш					
к	нт	Ф	Н																
к	ж	в		э	ч	миддин	в	л	тынж	эзб	кж	ж	н						
м	л	мик	к	пик	н	т	ми	т	минл	э	злүк	и	шк	нт	Эзд	эв	н	эш	
	к	б	в	и	л	г	н	в	ж	ж	л	тынж	зб	кч	м	дчин	л	г	ти
	шк	нт																	

⁵ Русско-англо-азербайджанско-киргизский-туркменский-узбекский терминологический словарь по автоматическому управлению. Баку: Елм. 1977

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 65 -

sürülmüşdür. Lüğətin tərtibatçıları Azərbaycan, Özbəkistan, Qırğızistan və Türkmənistanın mütəxəssisləridir. Lüğətdəki terminlər əsasən avtomatika nəzəriyyəsi və texnikası ilə bağlıdır. Zənnimcə, lüğət rus, ingilis, Azərbaycan, özbək və bir sıra digər türk dillərində avtomatik idarəetmə məsələlərinə dair nəşr olunan texniki ədəbiyyatı öyrənməkdə xüsusi köməklik göstərə bilər. Buraya dərsliklərdə, mətbuatda, elmi-texniki ədəbiyyatda sabitləşən əsas terminoloji vahidlər daxil edilmişdir.

Lüğətdə əvvəlcə rus dilinə məxsus terminlər verilmiş, sonra isə onların ingiliscə, azərbaycanca, qırğızca, özbəkcə və türkməncə müvafiq ekvivalentləri göstərilmişdir. İngilis dilindəki terminləri asanlaşdırmaq üçün beynəlxalq transkripsiyadan istifadə edilmişdir.

1992-ci ildə Türk Dil Qurumunda Ortaq türk dili yaratmaq məqsədilə A.B.Ercilasunun təşəbbüsü ilə «Karşılaştırmalı türk lehçeleri sözlüğü» tərtib edilmişdir. Lüğətdə təqribən 7000 sözün Azərbaycan, başqırd, qazax, özbək, tatar, türkmən və uyğur dillərində qarşılığı verilmişdir. Bu sözlüğün tərkibində müxtəlif sahələrə aid terminlər əhatə olunmuşdur.

1995-ci ilə qədər respublikamızda bir neçə «Rusca-azərbaycanca hərbi lüğət» çap olunmuşdur.

«Azərbaycanca-rusca hərbi lüğət»¹ gəlincə isə, o ilk dəfə olaraq müstəqillik illərində tərtib edilmişdir. Lüğətə qoşun strukturuna, ordunun texniki təchizatı-

¹ Azərbaycanca-rusca hərbi lüğət. Bakı: Vətən, 1995

na, komplektləşdirilməsinə, hər b sənətinə aid 900-dən artıq zəruri söz və termin daxil edilmişdir.

Müstəqillik illərində respublikamızda elm və mədəniyyətin inkişafı nəticəsində dilimiz həm kəmiyyət həm də keyfiyyət etibarını ilə xeyli dəyişmiş, onun lüğət tərkibinə külli-miqdarda yeni söz və termin daxil olmuş, bir sıra sözlər isə dildən ya tamamilə çıxmış, ya da onun passiv fonduna keçmişdir. Ədəbi dilimizin lüğət tərkibində əmələ gəlmiş bu dəyişiklikləri əks etdirmək terminoloci lüğətlərin vəzifələrindəndir.

M.Qasimov və M.Sadıqovun iqtisadi əlaqələr sahəsində çalışan mütəxəssislər üçün nəzərdə tutulan «Maliyyə kredit terminləri lüğəti»¹ 2500-ə qədər termini əhatə edir.

Son zamanlar Azərbaycan dilinə dövlət dili statusunun verilməsi maliyyə kredit sahəsində mühasibat-uçot işlərində iqtisadi terminlərdən düzgün və dəqiq istifadə olunması problemi qarşıya çıxmışdır. Çünki müasir dövrümüzə qədər maliyyə-kredit terminlərindən istifadədə qeyri-sabitlik, systemsizlik mövcuddur

1996-cı ildə buraxılmış «Maliyyə-kredit terminləri» lüğəti müasir tələbatı ödəyə bilməz. Həmin lüğətdə işlədilən vahidlərin çoxu artıq köhnəlmişdir. Lüğətdə bank, sığorta, mühasibat-uçot işlərində, dərslərdə işlədilən sabitləşmiş əsas terminlər verilmişdir.

Son illərdə iqtisadiyyatın inkişafı bu sahədə olan

¹ Qasimov M.Ş. Rusca-Azərbaycanca idarə terminləri lüğəti. Bakı, 1991

terminlərin sayının artmasına gətirib çıxarmışdır. Həmin terminlərin isə terminoloci lüğətlərdə öz əksini tapması zəruridir.

T.Paşayev, M.Allahverdiyev, X.Kərimov və A.Abdullayevin 1994-cü ildə çap olunmuş «İqtisadiyyat terminləri lüğəti»¹ 20 minə yaxın termini əhatə edir. Lüğətdə siyasi iqtisadiyyat, sənaye, maliyyə-kredit, məcnecment, beynəlxalq iqtisadi əlaqələr və iqtisadi fəaliyyətin digər sahələrinə aid terminlər verilmişdir.

Lüğətin nəşrində rus dilindəki iqtisadi terminlərin Azərbaycan dilində qarşılığının daha dəqiq ifadə olunması üçün təkcə rus dilinin izahlı lüğətlərindən deyil, həm də digər türkdilli respublikalarda – Türkiyə, Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstanda çap olunmuş lüğətlərdən istifadə olunmuşdur.

Müstəqillik illərində çap olunan lüğətlərdən biri də 2001-ci ildə M.Qasimovun çap etdirdiyi «Rusca-azərbaycanca geofizika, kartoqrafiya və aerofototopoqrafiya terminləri lüğəti»² dir. İndiyə qədər belə bir ümumişlədirici lüğətin olmaması səbəbindən son on ildə geodeziya və kartoqrafiya üzrə ədəbiyyatlarda rus dilindəki geodezik terminlər ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən Azərbaycan dilində müxtəlif sözlərlə verilmişdir. Lüğətin nəşri bu cür anlaşılmazlıqlara son qoydu. Lüğətə geodeziya və kartoqrafiya elminə məxsus bir çox

¹ Paşayev T. Allahverdiyev M. Kərimov X. Abdullayev A. İqtisadiyyat terminləri lüğəti. Bakı: Elm, 1994

² Qasimov M.H. Rusca-Azərbaycanca geodeziya, kartoqrafiya və aerofototopoqrafiya terminləri lüğəti, Bakı: BDU nəşri, 2001, 447. s.

yeni kosmik, geodeziya terminləri daxil edilmişdir. Lüğətin tərtibi zamanı əsas mənbə kimi müasir geodezik ədəbiyyatlar götürülmüşdür.

Azərbaycan Respublikası suverenlik əldə etdikdən sonra iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi yeni sahə terminləri lüğətlərinə ehtiyac artırdı. 2001-ci ildə çap olunmuş «Rusca-ingiliscə-azərbaycanca baytarlıq terminləri lüğəti»¹ bu baxımdan əhəmiyyət kəsb edir.

1956-cı ildə Əfrasiyab Bədəlbəyli «Musiqi terminləri lüğəti»ni² nəşr etdirmişdir. Bu lüğətdə bir çox çalğı alətlərinin adı verilməyibdir.

A.Nəcəfzadənin «Azərbaycan çalğı alətlərinin izahlı lüğəti»³ musiqi sahəsində görülən ən mühüm işlərdən hesab edilir. Bu lüğət əhatə dairəsinə görə çox genişdir. Lüğətdə musiqiçilər və Azərbaycanın musiqi mədəniyyəti ilə maraqlananlar üçün çox gərəkli məlumatlar vardır.

XIX-XX əsrlərdə elm və texnikanın sürətli inkişafı bəşəriyyəti yeni problemlərlə qarşılaşdırmışdır. Son illərdə sosial, siyasi və iqtisadi dəyişikliklər fəvqəladə halların artmasına səbəb olmuşdur. Fəvqəladə halların qarşısının alınması bu gün dövlətimizin qarşısında duran önəmli işlərdən biridir.

Bu sahədə N.Məmmədovun 2003-cü ildə çap et-

¹ Salahov Z. Məmmədov E. Həsənova A. Rusca-ingiliscə-Azərbaycanca baytarlıq terminləri lüğəti. Bakı: Elm, 2001, 250 s.

² Bədəlbəyli Ə. Musiqi terminləri lüğəti. Bakı: Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1956, 47. s.

³Nəcəfzadə A. Azərbaycan çalğı alətlərinin izahlı lüğəti. Bakı: ,2003,s. 224

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 69 -

dirdiyi «Rusca-azərbaycanca fəvqəladə hallarla bağlı işlənən terminlərin izahlı lüğət»i¹ diqqətəlayiqdir. Lüğətə 2000-dən artıq termin daxil edilmişdir. Lüğətdə termin sözlərin izahı və tərcüməsi verilmişdir.

Müstəqillik illərində Azərbaycan dilində işlənən terminlərin əksəriyyəti həm mətbuatın, həm də televiziya və radionun dilinə də nüfuz etmişdir. Həmin terminlərin toplanıb və nəşr edilməsində Q.Məhərrəmliyin əvəzsiz xidməti olumuşdur. Onun 2002-ci ildə nəşr etdirdiyi «Kino-televiziya radio terminləri» lüğəti² əslində oricinal bir konsepsiya kimi özünü göstərir.

Son illərdə kino, teleradio istehsalı və yayım texnologiyasının sürətli inkişafı, Azərbaycan dilinin lüğət fondunu yeni-yeni terminlərin yaranması ilə zənginləşdirmişdir. Lakin bu terminlərin əksəriyyəti rus dilindən alındığından elmi-nəzəri, praktika sahəsində və tədris prosesində bir sıra çətinliklər yaratmışdır.

Q.Məhərrəmliyin tərtib etdiyi lüğət belə çətinliklərin aradan qaldırılmasına imkan yaratmışdır. Lüğət 2400-ə qədər termini əhatə edir. Lüğətdə sırf kino, televiziya və radio terminləri ilə yanaşı, başqa elm sahələrinə (sənət, teatr, musiqi, dilçilik) aid bəzi terminlər öz əksini tapmışdır.

Aydındır ki, Azərbaycan dilçiliyində olduğu kimi, özbək dilçiliyində də terminoloci lüğətçilik sahəsin-

¹ Məmmədov N. Rusca-Azərbaycanca fəvqəladə hallarla bağlı işlənən terminlərin izahlı lüğəti. Bakı: Yeni nəsil nəşrlər evi, 2003, 232. s.

² Məhərrəmli Q. Kino-televiziya radio terminləri. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası «Nəşriyyat-Poliqrafiya birliyi» 2002

də əldə edilmiş elmi nailiyyətlər mövcuddur.

Özbəkistan müstəqillik qazandıqından sonra bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar firma və müəssisələrin sayı artmağa başladı. Bununla əlaqədar özbək terminoloqları iqtisadiyyatla yanaşı, həm də ictimai-siyasi, texnologiya sahəsində də terminlərin toplanması və terminoloci lüğətlərin tərtibində böyük işlər görülmüşlər.

1993-cü ildə R.Daniyarov və L.Ramazanovanın «İctimoiy-siasiy atamalarınq rusca-uzbekça kiskaça luğati»¹, 1995-ci ildə «Bank atamalarınq rusca-uzbekça kiskaça luğati»², 1999-cu ildə X.Bektemirov, X.Xolmedov və S.Sodikovun yazdığı «Xukukşunoslikka aid uzlaşma terminler»³ və 2002-ci ildə X.Bektemirovun «Rusca-uzbekça yuridik atamalar luğati»⁴ dərc olunmuşdur.

Bundan başqa, müstəqillik illərində «Silikatlar texnologiyasıq oid atamalar və birikmolarninq rusca-uzbekca kirskaça luğati»⁵, «Mikrobiolojiya atamalarinq rusca-uzbekca izoxli luğati»⁶, «Şişasozlik texnologiyasıq oid atamalar və

Д н и в м з н в Л И ж т и м л н и н г ж з б к ч
кы к ч л г ти

н к т м л и н и н г ж з б к ч л г ти

к т м и в л м д в к к ш н л и к и д ү з л ш м т м и н л

к т м и в м д в ф ж з б к ч и д и к т м л л г ти

и л и к т л т н л г и ы н и д т м л в б и и к м л и н и н г ч з
б к ч кы к ч л г ти ш к н т ф н

и к б и л к и т м л и н и н г ж з б к ч и з л и л г ти ш к н т
ф н

*Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə
termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010*

birikmarning rusca-uzbekça kiskaça luğati»¹, və «Kime atamalarınq inqilizça-uzbekça kiskaça luğati»² tərtib olunmuşdur.

T.Otakuziyev, K.Axmerov və K.Axmedovun 1994-cü ildə hazırladığı «Silikatlar texnologiyasıqə oid atamalar və birikmələrinin rusca-uzbekça kiskaça luğati» 2700-ə yaxın termini əhatə edir.

Məlumdur ki, 1992-ci ildə özbək dili haqqında qanun qəbul edildikdən sonra bütün yazılı sənədlər Özbəkistanın hər yerində özbək dilində aparılmağa başladı. Bunu nəzərə alaraq, Özbəkistan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin hazırkı Terminologiya Komitəsi elmi terminləri əks etdirən lüğətlərin nəşrini təşkil etdi.

«Mikrobiologiya atamalarının rusca-uzbekca izoxli luğatı»³, 1239-a qədər termini əhatə edir. Bu lüğət 1995-ci ildə çap olunmuşdur. Lüğətdə mikrobiologiya terminlərindən başqa, genetika, biokimya, molekulyar biologiya sahələrində işlədilən terminlər daxil edilmişdir. Müəlliflər özbək terminlərindən başqa, mənşəcə rus, ərəb, yunan, ingilis terminlərini də lüğətə daxil etmişlər.

1999-cu ildə çap edilmiş «Şişosozlik texnolo-

Ш и ш з л и к т н л г к и ы н и д т м л в б и и к м л н и н г ч
з б к ч к и к ч л г т и
И б и м П т ч ы л ы г т м и н л ə и н и н г ы г ж и з л ы л г т и ш
к н т Ө з н ə ш
л л и н з и в К д и в Ф и з и к д н ж з б к ч т
м и н л л г т и ш к н т У к т в ч и

*Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə
termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010*

- 72 -

qiyasiqə oïd atamalar və birikmalarnıq rusca-uzbekca kısıkaça luğati»nə təqribən 1730 termin daxildir. Bu lüğət T.Otakuziev, K.Axmerov və K.Axmədov tərəfindən tərtib edilmişdir. Lüğət texnologiya mü-təxəssisləri, kimya-texnologiya fakültələri, ali məktəb tələbələri üçün nəzərdə tutulmuşdur.

K.Axmerov, P.İsmatullaev, S.Abdullaevanın 1995-ci ildə çap etdirdikləri «Kimye atamalarının ingiliscə-uzbekca kısıkaça luğeti»¹ 1500-ə yaxın kimya terminlərini əks etdirir.

Azərbaycanda isə «Kimya terminləri lüğəti»² 2005-ci ildə İ.Nəsimov və Ə.Məmmədov tərəfindən işıq tərtib edilmişdir.

XXI əsrin əvvəlləri kompüter texnikası ilə bağlı elmlərin informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı ilə xarakterizə olunur. Bu proses korporativ və lokal kompüter şəbəkələrinin, xüsusilə də qlobal informasiya şəbəkəsi - internetin yaranması ilə daha da sürətlənmişdir.

Bu baxımdan Ə.Abbasov, F.Əliyev və başqalarının 2003-cü ildə tərtib etdiyi «İnformatika, Telekomunikasiya, Radioelektronika üzrə ingiliscə-rusca-azərbaycanca terminoloji lüğət»³ müasir dövrdə kompüter

Ким т м л и н и н г и н г л и з ч з б к ч кы к ч л г т и ш к н т ф н

Nəsimov İ.Ə. Məmmədov Ə.Ə. Kimya terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı: Şuşa nəşriyyatı, 2005

³ Abbasov Ə.M. Əliyev F.Ə., Əliyev Ə.Ə. Kərimova Z.H. İnformatika-Telekomunikasiya Radioelektronika üzrə ingiliscə-rusca-azərbaycanca terminoloji lüğət. Bakı, İqtisad Universiteti nəşriyyatı, 2003

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 73 -

xidmətlərindən mükəmməl şəkildə istifadə üçün çox səciyyəvidir.

«Rusca-azərbaycanca dəmiryol nəqliyyatı terminləri»¹ lüğəti dəmir yolu nəqliyyatına aid elmi-texniki ədəbiyyat, son illərdə nəşr olunmuş müxtəlif lüğətlər və digər mənbələrdən termin və termin söz birləşmələrinin seçilməsi əsasında tərtib edilmişdir.

Dəmiryol nəqliyyatının elektron əsrinə qədəm qoyduğu bir zamanda yeni terminlərin toplanması və nəşr edilməsi zəruri bir haldır. Bu baxımdan «Rusca-azərbaycanca dəmiryol nəqliyyatı terminləri lüğəti» terminoloji lüğətçilik sahəsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Lüğətə müxtəlif sahələrə – radiotexnika, radioelektronika, kibernetika, maşınqayırmaya aid terminlər də daxil edilmişdir.

G.Qocayevanın «Rusca-azərbaycanca texniki terminlərin izahlı lüğətində»² texnikanın əksər sahələrini əhatə edən terminlər toplanmış və onların azərbaycanca qısa izahı verilmişdir.

Məlumdur ki, texnika insan əməyinin səmərəliliyinin yüksəlməsinə xidmət edir. Bu lüğətdə müxtəlif elm sahələrinə, istehsal proseslərinə, texniki aparatlara və qurğulara aid min üç yüzdən artıq termin və anlayış toplanmışdır.

2004-cü ildə A.İbrahimov tərəfindən tərtib olun-

¹ Şərifov K.M. Rusca-Azərbaycanca qısa dəmiryol nəşriyyatı terminləri lüğəti. Bakı: Çarşıoğlu, 2004

² Qasimov M.H. Rusca-Azərbaycanca geodeziya, kartoqrafiya və aerofototopografiya terminləri lüğəti, Bakı: BDU nəşri, 2001

muş «İngiliscə-rusca-türkcə-azərbaycanca hüquq terminləri lüğəti»ndə¹, yeddi minə qədər termin toplanmışdır. Bu lüğətdə müasir dövrdə hüquqsünaslıq sahəsində işlənən terminlər öz əksini tapmışdır. Bundan başqa, terminlərin ingilis, rus və türk dillərində tərcüməsi verilmişdir.

Hər hansı bir elmi yaratmaq və onu inkişaf etdirməkdə terminlər əvəzsiz rola malikdir. Digər elmlərlə yanaşı, türkoloci elm sahələrinin formalaşması və inkişafında da terminoloci lüğətçiliyin böyük əhəmiyyəti vardır.

Yuxarıdakılardan belə qənaətə gəlmək olar ki, hal-hazırda terminoloci lüğətlər daha da təkmilləşmişdir. Terminoloci leksikoqrafiya ilə bağlı nəzəri məsələlər müəyyən dərəcədə dilçilik elmində öz həllini tapmışdır. Terminologiya Komissiyası elm və texnikanın ayrı-ayrı sahələri üzrə birdilli, ikidilli və çoxdilli terminoloci lüğətlər hazırlamaq istiqamətində xeyli faydalı işlər görmüş və bu gün də bu işi layiqincə davam etdirir.

¹ Əliyev H.H. Qaynaq istehsalına aid izahlı terminlər lüğəti. Bakı, 2004

II FƏSİL

AZƏRBAYCAN VƏ ÖZBƏK DİLLƏRİNDƏ TERMIN YARADICILIĞININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ. MİLLİ TERMIN YARADICILIĞI

§1. Söz və termin

Müasir dilçiliyin ən mühüm problemlərindən biri də söz və termin problemidir. Bunların bir-birindən fərqləndirilməsi daim mübahisə obyektinə olmuşdur. Ayrı-ayrı əsərlərdə sözün terminə münasibəti, söz və terminin fərqli cəhətləri haqqında müəyyən fikirlər söylənilmişdirsə də, bu məsələ tam mənası ilə aydınlaşdırılmamışdır.

Söz və termin biri digərindən asılı olmayan, lakin bir-biri ilə çox yaxından bağlı olan leksik vahidlərdir. Hər iki nitq vahidi obyektiv şəkildə dildə formalaşır, yaşayır və nitqimizin təşkilində özlərinə məxsus yer tutur.

Dilçilik elmində söz və terminin tədqiqində müxtəlif fikirlər olmuş və onların bir-birinə qarışdırılması prosesləri baş vermişdir. Bu isə hər iki kateqoriya arasındakı oxşar cəhətlərlə bağlıdır.

Həm sözdə, həm də terminə real varlıqdan doğan münasibətlər ifadə edilir. Hər iki vahid nominativ xarakter daşıyır, əşyaları, hadisələri bildirir. Həm söz, həm də termin leksik kateqoriyadır, səslər əsasında yaranır.

*Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə
termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010*

- 76 -

Həm sözə, həm də terminə tarixi kateqoriya kimi yanaşmaq da olar. Çünki onlar dil tarixinin müəyyən dövründə yaranır, məna kəsb edir və həmin dildə danışanlar tərəfindən hazır formada istifadə edilir. Söz və termin arasında bəzi ümumi cəhətlərlə yanaşı, fərqli cəhətlər də vardır. Belə ki, söz həm dialektizm, həm alınma, həm də beynəlmiləl ola bilər. Termin isə heç vaxt dialektizm səciyyəsi daşımır. O, milli, alınma və beynəlmiləl səciyyə daşıyır. Sözün həqiqi və məcazi mənası; antonimi, paronimi olur. Termin isə belə xüsusiyyətlərə malik olmur.

Terminlər leksik cəhətdən iki qrupa bölünür:

1. Sözlərlə omonimliyi olan terminlər
2. Sözlərlə omonimliyi olmayan terminlər

Sözlərlə omonimliyi olan terminlər dedikdə biz terminlərin sözlərlə omonimiyasını nəzərdə tuturuq. H.Həsənov terminləri işlədilmə baxımından iki qrupa ayırır:

1. Xüsusi terminlər
2. Ümumi terminlər

Ancaq müəyyən bir elm sahəsində işlədilən xüsusi funksiyalı terminlər xüsusi terminlər adlanır.

Məsələn, dilçilikdə işlədilən terminlər: *fonetika, leksika, grammatika, morfem, fonem*.

Ümumi terminlər həm ümumişlək, həm də termin səciyyəli sözlərdir. Bu terminlər ümumi və xüsusi funksiyalıdır.

Məsələn, qohumluq terminləri: *ata, baba*¹.

Omonimliyi olmayan terminlər dedikdə söz kimi ümumişləklilik qazanmayıb ayrı-ayrı elm sahələrinə aid məfhumları adlandıran leksik vahidlər başa düşülür. Məsələn, Azərb: *test, magistr, magistratura, bakalavr, menecment*; özb: *maqistr, maqistratura, bakalavr, menecment, test, test sinovleri*.

Söz və termin anlayışını bir-birindən fərqləndirmək üçün ilk növbədə terminlər haqqındakı mülahizələri nəzərdən keçirək:

M.Qasimova görə, «termin» sözü mənşə etibarilə «terminus» sözündən əmələ gəlmişdir. «Terminus» isə latınca hədd, hüdud deməkdir². Digər tərəfdən M.Qasimov «Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları» əsərində yazır: «Termin elm və texnikanın ayrı-ayrı sahələrində məntiqi cəhətdən dəqiq formalaşmış spesifik əşyaları ifadə edən, təkmənalılığa daha çox meyil göstərən, üslubi cəhətdən neytral olan, bir neçə dildə vahid şəkildə işləyə bilən söz və ya söz birləşməsidir. Terminlər predmetləri, obyektiv gerçəkliyin hadisələrini və onlar haqqındakı anlayışları adlandırır»³.

S.Xəlilovanın tədqiqatının nəticələri «İnternasional terminlər» adlı əsərində əks olunmuşdur. Müəllif «Termin» adı altında yalnız elmi leksik vahid deyil, həm də cəmiyyətin sosial-ictimai fəaliyyətinin bütün

¹ Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1987, s. 180

² Qasimov M.Ş. Azəri dilində terminlər necə yaranır. Bakı: Azərnəşr, 1967, s. 5

³ Qasimov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, s. 23

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 78 -

digər sahələrinin dilinin leksik vahidini nəzərdə tutur¹.

Ə.Dəmirçizadə «Azərbaycan dilinin üslubiyatı» əsərinin «Üslubi leksika» bəhsində terminlərdən danışarkən yazır: «O, məfhumun ən dəqiq, dürüst ifadəçisi olsun və ümumiyyət tərəfindən məqbul görülsün»².

A.Qurbanovun da terminlərə xüsusi münasibəti «Ortaq türk ədəbi dili» əsərində əksini tapmışdır. O, terminləri elmin əlifbası hesab edərək yazır: «Terminlər dildəki digər leksik vahidlərdən – adi sözlərdən semantik əlamət və keyfiyyətlərinə görə fərqlənir. Bu qrup dil vahidləri-terminlər elmə, mədəniyyətə, siyasətə dair xüsusiləşmiş mənalı söz və ifadələrdir»³.

Rus dilçiliyində də terminologiya və terminlər haqqında fikirlər müxtəlifdir. Bu fikir müxtəlifliyinin əsas səbəbi dilçilərin termin məsələsinə müxtəlif münasibətləri ilə bağlıdır.

V.P.Danilenko bu haqda danışarkən göstərir ki: «Terminlər xüsusi elm sahələrinə aid olub onlara məxsus məfhumları adlandırır. Terminologiya isə xüsusi dilçilik obyekti kimi öyrənilir»⁴.

A.V.Superanskaya, N.V.Podolskaya, N.V.Vasilyeva 1989-cu ildə nəşr etdirdikləri «Ümumi terminolo-

¹ Xəlilova S.N. İnternasional terminlər. Bakı: Maarif, 1991, s.12.

² Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, s. 83

³ Qurbanov A. Ortaq türk ədəbi dili. Bakı: Gənclik, 1999, s.25

⁴ Даниленко В.П. Лингвистические требования к стандартизуемой терминологии. //Терминология и норма. М., «Наука», 1972,с. 14

logiya»¹ adlı əsərdə terminin xüsusiyyətləri haqqında ətraflı məlumat vermiş, termin anlayışını belə şərh etmişlər: «Termin dedikdə, yalnız ayrı-ayrı ixtisas sahiblərinin terminləşmiş söz və ifadələri anlaması başa düşülür. Termin - ayrı-ayrı ixtisasda qəbul olunmuş məfhumların söz və ya söz birləşməsi ilə ifadəsidir. Termin - ayrı-ayrı elm sahələrinin şüurumuzda əks olunan məfhumlarının söz vasitəsilə ifadəsidir. Termin xüsusi məqsədlər üçün işlədilən əsas dilçilik anlayışlarıdır»².

Müəlliflər terminlərlə bağlı olan fikirlərində haqlıdırlar. Onların termini dilçilik anlayışı hesab etməsi daha məqbuldur. Çünki müxtəlif elm sahəsinə aid terminlər «terminologiya» adı altında məhz dilçilik elmində öyrənilir.

Halbuki, bu fikirlə V.Danilenkonun fikri arasında müəyyən yaxınlıq mövcuddur. V.Danilenko terminologiyani, A.Superanskaya isə termini dilçilik obyektini kimi izah edir.

O.Axmanova elmi terminlərin yaranmasını bu cür izah edir: «Elmi terminlərin yaranmasını nəzəri cəhətdən əsaslandırarkən qeyd etmək lazımdır ki, onlar yaranarkən xüsusi məfhumların - real obyektlərin varlığı ilə münasibəti ön plana çəkilir»³.

Bu cür hallarla əlaqədar R.Rosselin söylədiyi

¹ Суперанская А.В. Подольская Н.В. Васильева Н.В. Общая терминология. М., «Наука», 1989

² Yenə orada. s.13-14

³ Axmanova O. Словарь лингвистических терминов. Москва, 1966, с.6

belə bir fikir maraq doğurur. O yazır: «Hər hansı bir leksik vahidin termin olub-olmamasını təyin etmək üçün onun hər bir sıra xüsusiyyətlərə malik olması zəruridir»¹.

B.Rosseln hər hansı bir xüsusiyyət dedikdə yaqın ki, terminə aid olan əlamətləri nəzərdə tutur.

Özbək dilçiliyində də termin və terminologiya məsələlərinə münasibətlər bir qədər fərqlidir. Bu sahədən bəhs edən A.Xocayev belə yazır: «Elmi-texniki və digər sahələri əhatə edən məfhumları adlandıran bir və yaxud iki sözün birləşməsindən əmələ gələn leksik vahidlər termin adlanır»².

A.Xocayev iki sözün birləşməsindən əmələ gələn termin anlamının özündə söz birləşməsi ilə ifadə olunan termin məfhumuna işarə edirdi.

Qeyd edək ki, Azərbaycan dilçiliyində bu müddəanı M.Qasımov irəli sürüb müdafiə etmişdir³.

«Termin» sözü özbək dilinə sonralar daxil olmuş, bu gün də işlənməkdədir. Lakin qənaətbəxş haldır ki, hal-hazırda özbək dilində «atama» sözü ilə «termin» sözü paralel işlənsə də «atama» sözünün mövqeyi bir qədər zəifləmişdir.

Analoci olaraq bu cür vəziyyət Azərbaycan dilçiliyində də mövcuddur. Vaxtilə Azərbaycan dilçiliyində

¹ Рассел Б. Человеческое познание. Его сфера и граница. М., Изд. иностр. лит. 1957. с. 118

² Узб к тили т м ш н лиги шк нт Ф н

³ Qasımov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, s. 23

«termin» sözü əvəzinə «istilah» sözü üstünlük təşkil edirdi. Zaman keçdikcə «istilah» sözü arxaıkləşmişdir.

Mənşəyindən asılı olmayaraq hər hansı söz və yaxud termin dildəşiyiciləri tərəfindən mənimsənilərək vətəndaşlıq hüququ qazanırsa, bizim iradəmizdən asılı olmayaraq dil həmin vahidi saxlayır və ona ekvivalenti olan bütün vahidləri alır.

A.Xocayev termin sözünün işlənməsini əsaslandıraraq qeyd edir:«Termin sözü özbək dilinin *atama* sözünü ona görə sıxışdırır ki, termin sözü özü ilə bərabər *terminolog* və *terminologiya* sözlərini də bu dilə gətirdi. *Atama* sözü bu sözləri düzəltmək iqtidarında deyil. Ona görə də mövqeyini passivləşdirdi»¹.

Zənnimizcə, «termin» – elmin bu və ya digər sahələrinə aid xüsusi məfhumları adlandıran leksik vahidlərdir.

Məlum olduğu kimi, söz fikrin maddi cildidir. İnsan öz fikrini ifadə etmək üçün əsasən ümumi leksikaya əsaslanır. Lakin xüsusi leksikadan, yəni terminlərdən anlamı dəqiq ifadə etmək üçün bir sıra sahələrdə istifadə edilir. Məsələn, beynəlxalq terminlər, elmi-texniki terminlər, elmi terminlər, siyasi terminlər və s.

Müasir dövrümüzdə məişət leksikasında yüzlərlə termin işlənməkdədir.Belə terminlərin əksəriyyəti neologizmdir:*klip, mesac, mobil, market, kontur*. Lakin bir sıra Avropa mənşəli söz və terminlərə rast gəlirik ki, onlar dilimizə yaddır və yabani səslənir: *Holding*,

Узб к тили т м ш н лиги шк нт Ф н

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri.Bakı,Nurlan,2010

- 82 -

simkart, modern, bankrot, sport daycest və s.

Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında Azərbaycan dili dövlət dili kimi təsbit olunmuşdur. Buna görə də Azərbaycanda firmalarını açan xarici şirkətlər öz adlarını, Azərbaycan dilinin strukturuna uyğunlaşdırmalı, *bookhouse, medservice* əvəzinə *kitab evi, tibb mərkəzi* işlətməlidirlər. Əks halda, Ə.Dəmirçizadənin dediyi kimi, «Bu tipli söz və terminlər dilin lüğət tərkibini zibilləyir»¹.

Bundan başqa, ədəbi dildə sözdən terminə doğru inkişaf hallarına, qismən də olsa, rast gəlmək olur: *gəlir, yatırım, yatır, qurum, durum*.

Terminlərin inkişaf meyilləri tarixinə nəzər salsaq görəcəyik ki, Azərbaycan dilində terminlərin əksəriyyəti ərəb və fars mənşəli olmuş, hətta bu proses XX əsrin əvvəllərinə qədər davam etmişdir. Bizə məlumdur ki, «Türkmənçay sülh müqaviləsi»ndən sonra Azərbaycanda təkcə ərazi deyil, həm də siyasi forma-siya dəyişikliyi baş vermişdir. Belə ki, rus istilasının təsiri nəticəsində dilimizdə *pristav, quberniya, qubernator* və s. kimi terminlər işlənməyə başladı.

Azərbaycan və Özbəkistanda XX əsrin əvvəllərində termin yaradıcılığında rus və Avropa mənşəli terminlər mövcud idi. Bu isə dövrün tələbi ilə bağlıdır. Müasir dövrlə müqayisədə isə rus dili terminlərinə meyilin xeyli zəiflədiyini görürük. Hətta həmin terminlərin əksəriyyətinin bu gün ümumişlək sözlərə çevril-

¹ Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, s.85

məsi prosesi gedir. Ümumişləklilik qazanmış sözlər isə məişət leksikasında sabitləşməyə başlamışdır.

Hal-hazırda Azərbaycan və özbək dillərində Avropa və türk mənşəli terminlərə meyil daha çox özünü büruzə verir. *Azərb:yatırım, departament, litsey, kollec, Özb: market, marketing, kollec, birca.*

Söz və terminin fərqləndirilməsi prosesini daha aydın təsəvvür etmək üçün dilçi alimlərin bu sahədəki fikirləri ilə tanış olmaq zəruridir. Bu barədə M.Qasımovun mövqeyi daha dəqiqdir:

Terminlər aşağıdakı cəhətlərə görə başqa sözlərdən fərqlənir:

1. Termin təkmənalılığa (monosemiyaya) daha çox meyil edir.

2. Termin dəqiqdir, nominativ funksiya daşıyır, emosionallığa və ekspressivliyə malik deyildir.

3. Termin üslubi cəhətdən neytraldır.

4. Termin terminologiyanın müəyyən sahəsində bir neçə dildə, hətta beynəlxalq miqyasda vahid şəkildə işlənə bilir.

5. Terminlər sistemləşdirici xassəyə malikdir¹.

Bu fərqli cəhətlər terminlə sözü ayırmağa əsas verir.

M.Qasımov haqlı olaraq sözü termindən ayırmış və onu ayrıca bir vahid kimi izah etmişdir. Terminlərin sözdən fərqli olan bu izahı Azərbaycan dilçiliyində

¹ Qasımov M.Ş.Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları.Bakı: Elm, 1973, s. 13

özünə müəyyən yer tutmuşdur.

Həmçinin, burada S.Sadıqovanın termin və sözün fərqli cəhətləri haqqında konsepsiyasını da yada salmaq kifayətdir:

«1. Terminlərin spesifik xüsusiyyətləri ümumişlək sözlərlə müqayisədə aydın görünür: Dildə daha çox işlədilən, mənası hamı tərəfindən başa düşülən və dilin əsasını təşkil edən leksik vahidlərə ümumişlək sözlər deyilir.

Termin isə elm və texnikanın ayrı-ayrı sahələrində məntiqi cəhətdən dəqiq formalaşmış spesifik anlayışları əhatə edir. Terminlər elmi-texniki anlayışları ifadə etdiyinə görə ədəbi dilin funksional üslubları içərisində elmi üslubda daha çox işlənir.

2. Terminlər elm və texnikanın müxtəlif sahələrində işlənən məfhumları, anlayışları ifadə etdiyinə görə həmin anlayışların mənalari ixtisasçılar tərəfindən başa düşülür. Ümumişlək sözlər isə əksəriyyət üçün aydın olan leksik vahidlərdir.

3. Terminlər birmənalılığa daha çox meyil edir. Belə ki, hər hansı bir elm sahəsində işlənən terminlərin əsasən, dəqiq müəyyən edilmiş bir mənası olur. Lakin ümumişlək sözlərin mənasını daha çox aydınlaşdıran kontekstdir¹.

V.Danilenko bu məsələyə diqqət yönəldərək belə qeyd etmişdir: «Terminlər sözdən onunla fərqlənir ki,

¹ Sadıqova S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Elm, 2002, s. 16

onlar daha çox xüsusi məfhumları adlandırır və dar çərçivəni əhatə edir¹.

A.Reformafskının fikrincə, «elmi terminlər təsadüfi yaranmır, dilçilikdə onların xüsusi əlamətləri mövcuddur»².

Çox güman ki, A.Reformafski xüsusi əlamətlər dedikdə terminlərin neytrallığı, təkvariantlılığını nəzərdə tutur.

Özbək dilçiliyində də terminlərə aid bir sıra qaydalar tətbiq edilmişdir.

1. Elm, texnika, təsərrüfat və digər sahələrə aid olan məfhumları adlandıran leksik vahidlər toplusu terminlərdir.

2. Özbək dilində işlənən, həmin xalqın düşüncəsini ifadə edən söz və terminlərin rus dilindəki sözlərlə əvəzlənməsinə ehtiyac yoxdur.

3. Əgər özbək dilində hər hansı məfhumu ifadə edən ekvivalent söz varsa, onu rus dilində deyil, özbək dilində işlətmək zəruridir.

4. Rus dilindən alınıb özbək dilinin bütün yaruslarında möhkəmlənən və özbək düşüncə tərzini doğru ifadə edən sözləri milliləşdirməyə ehtiyac yoxdur.

5. Rus dilindən alınmış söz və söz birləşmələrini birmənalı şəkildə özbək dilində ekvivalenti yoxdursa, hətta sözləri olduğu kimi işlətmək mümkündür.

¹ Даниленко В.П. Русская терминология. М., Изд-во «Наука», 1977. с.16

² Реформатский А.А. Введение в языкознание. М., Учпедгиз, 1955, с. 1

6. Uzlaşma sözlərin orfoqrafıyası məsələsinə gəl-dikdə isə rus dilindən bu sözlərin yazılışını da almaq mümkündür.

7. Uzlaşma sözün, yəni, internasionalizmlərin eti-mon dildə də eyni mənanı verməsi təbii bir haldır¹.

Uzlaşma söz-termini adı altında interna-sionalizmlər başa düşülür. Yəni, bir termin bir neçə dildə eyni fonetik tərkibə malik olur, eyni semantikanı ifadə edir. Məsələn, *prezident, vitse prezident, biznes, maar-кетинq*.

Göründüyü kimi, dilçilikdə söz və termin proble-minə bu və ya digər mövqedən yanaşılmışdır.

Terminlərdən bəhs edərkən terminologiya məsələ-sindən danışmamaq qeyri-mümkündür. Bu barədə Azərbaycan, özbək və rus dilçiliyində müxtəlif fikirlər mövcuddur.

M.Qasimov terminologiyayı leksikanın bir hissəsi hesab edərək yazır:«Bu və ya digər elm, yaxud texnika sahəsinə aid terminlər sistemi terminologiya adlanır». Digər tərəfdən, «Terminologiya müəyyən elm sahəsi-nin müvafiq sözlərdə və söz birləşmələrində qeydə alınmış, möhkəmləndirilmiş anlayışlar sistemidir»².

«Terminologiya adı altında yalnız elmi terminolo-giya deyil, bütün ictimai fəaliyyət sahələri ilə əlaqədar ixtisas terminologiyası başa düşülür»– fikrini isə S.Xə-lilovanın «İnternasional terminlər» adlı əsərində oxu-

Узб к тили т м ш н лиги шк нт Ф н

² Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə. III c., Bakı: Elm, 1983, s. 28-29

yuruq¹.

Müəllif «ixtisas terminologiyası» adı altında, yəqin ki, ayrı-ayrı sahələri əhatə edən terminoloji sistemi nəzərdə tutur. Bİzçə, müxtəlif sahələrin terminologiyasında toplanmış məfhumlar, həm də elmi anlayışı əhatə edən vahidlərdir.

Məsələnin tarixini xüsusi olaraq izləsək görərik ki, terminologiya bir sahə kimi hərtərəfli və sistemli şəkildə rus dilçiləri tərəfindən də öyrənilmişdir. Rus dilçiliyi tarixində O.Axmanova bu məsələdən danışarkən yazır: «Terminologiya - hər hansı bir elmə aid olan məfhumları adlandıran sistemdir, sabit sözlərlə nitqin ifadəsidir»². Alimin gəldiyi nəticə terminologiya üçün əhəmiyyətli olması ilə diqqəti cəlb edir. Çünki termin elm sahələrinə aid məfhumları ifadə etdiyi üçün ayrı-ayrı sahələrdə sabitləşir, dəyişməz mövqe tutur.

Müəllif terminləri sabit sözlərlə nitqin ifadəsi hesab etməkdə haqlıdır. Çünki terminlər aid olduğu sahədə sabit bir mövqeyə malik olurlar. Məsələn, biz bilirik ki, leksika dilin lüğət tərkibini, morfolojiya – nitq hissələrini öyrənir. Yəni dilçilikdə, ədəbiyyatşünaslıqda, riyaziyyatda və s. olan terminlərin yeri həmişə sabit olur.

Q.Stepanov «SSRİ xalqlarının dilində müasir elmi-texniki terminologiya və onun unifikasiya prob-

¹ Xəlilova S.N. İnternasional terminlər. Bakı: Maarif, 1991, s.13

² Axmanова О. Словарь лингвистических терминов. Москва, «Сов. энциклопедия», 1966, с. 6

lemləri» adlı əsərində belə bir mövqeyi müdafiə edir. Müəllif yazır: «Bütün müasir elmlər bir-birləri ilə inteqrasiya nəticəsində öz dillərini yaradır ki, bu da terminologiyanın yaranmasına səbəb olur»¹. Q.Stepanovun yuxarıdakı mülahizələrindən bu nəticəyə gəlmək olur ki, terminologiya ayrı-ayrı elmlərin dil faktlarının məcmusudur. Beləliklə, elmi terminologiyadan, terminologiyani isə elmdən ayırmaq mümkün deyil.

Bu istiqamətdə XX əsrin sonlarında maraqlı dilçilik görüşləri ilə tanınmış rus dilçisi D.Lotte belə yazırdı:«Terminologiya dedikdə hər hansı bir konkret elm sahəsinin məfhumlarını adlandıran sözlər və ifadələr başa düşülür»².

D.Lotte fikrində haqlıdır. Hər bir elmin terminoloji sistemi mövcuddur. Məsələn, biz – *induksiya, deduksiya, materiya* dedikdə fəlsəfi, *fonetika, orfoqrafiya, frazeologiya* dedikdə isə, dilçilik terminlərini nəzərdə tuturuq. Bunlar da özlüyündə terminologiyani yaradır.

A.Xocayevin fikrincə, «Terminologiyanın inkişafı dialektologiyanın inkişafı ilə bağlıdır»³.

Müasir dövrün termin yaradıcılığı prosesi dialektologiyanın inkişafı ilə faydalanmır. Dialektlər termin yaradıcılığında aparıcı rola malik deyil. Terminlər de-

¹ Степанов Г.В. Современная научно-техническая терминология на языках народов СССР и проблема ее унификации. Доклад на заседании Президиума АН СССР.М., 1978, с. 10

² Лотте Д. Основы построения научно - технической терминологии. М., изд-во АН СССР, 1961, с.14

Узб к тили т м ш н лиги шк нт Ф н

finitiv rol oynadığından və dilin qrammatik sistemində əsas yer tutduğundan süni yaranan terminlər o qədər də mühüm əhəmiyyət kəsb etmir. Zaman keçdikcə dil bu cür terminlərdən imtina edəcəkdir.

Müasir dövrümüzdə Azərbaycan və özbək dillərində lazımsız terminlərin sayı artmaqdadır. Bunun da ən mənfi cəhəti odur ki, bu lüzumsuz terminlər dilin öz dogma faktlarını sıxışdırıb aradan çıxarır. Şübhəsiz ki, elm terminlərin tez-tez dəyişməsinə əks reaksiya verir. Ona görə də terminin spesifik xüsusiyyətlərindən biri onun stabil olmasıdır.

V.Danilenko terminologiyaya məntiq və məzmunla yanaşı, dilçilik tələbinin də vacib olduğunu qeyd edərək həmin tələbləri aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

1. Terminin hansı nitq hissələri ilə ifadə olunması.

Müəllif metodik vəsaitlərdə terminologiyanın hansı nitq hissələri ilə ifadə olunmasını birmənalı şəkildə isimlərlə və söz birləşmələri ilə göstərir.

2. Termin rolunda çıxış edən alınmalar, dialektizmlər və sadə nitq hissələrinə münasibət.

3. Terminlərin leksik-semantik əlamətləri (çoxmənalılıq, təkmənalılıq, sinonimlik)

4. Terminlərin söz yaradıcılığında iştirakı

5. Terminologiyada qrammatik kateqoriyaların xüsusi funksiyaları.

6. Terminologi konstruksiyalara üslubi baxımdan

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 90 -

yanaşma və onların təyin olunması.

7.Terminlərin düzgün, orfoqrafik cəhətdən formalaşması¹.

V.Danilenko metodik vəsaitlər dedikdə, konkret heç bir metodik vəsait göstərmir. Eyni zamanda terminologiyanın ifadə vəsaitləri məsələsində dolaşıqlar var. Belə ki, burada V.Danilenko metodik vəsaitlərdə terminlərin ifadəsi üçün həm ismin, həm də söz birləşmələrinin adını çəkir. Əgər söhbət nitq hissələrindən gədirsə, söz birləşmələrini buraya aid etmək olmaz. Çünki söz birləşmələri sintaktik vahiddir.

Terminlərin nitq hissələri ilə ifadə vasitələrinə gəlincə burada təkcə isimlərdən danışmaq olmaz. Tədqiq olunan dillərdə muğam adları bildirən və mənşəcə fars dilindən alınan saylar da terminləşmişdir.Məsələn, *dü-gah* (*Azərb*), *düqah* (*özb*); *seygah* (*Azərb*), *seqah* (*özb*); *çahargah* (*Azərb*), *çaharqah* (*özb*).

Burada *dü*-iki, *sə*-üç, *çahar*-dörd mənasındadır. Lakin bunlar öz etimologiyalarına görə sayların adları ilə adlandırılmışdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, terminlərin əksəriyyəti isimlə ifadə olunduğundan, terminlərin digər nitq hissələri ilə ifadə vasitələrinə də nəzər salaq.

Müasir ədəbi dilimizin lüğət tərkibində feli sifətlərin substantivləşməsi yolu ilə yaranan terminlər də mövcuddur: *klip-meker*.

¹Даниленко В.П.Лингвистические требования к стандартизуемой терминологии.//Терминология и норма.М.,«Наука»,1972, с.6-7

Terminlərin digər nitq hissələri ilə ifadə edilməsinə nəzər salaq:

1. I tərəfi feli sifət, II tərəfi isimlə ifadə olunan terminlər: *dəyişən resurs, diferensallaşmış marketing, bombaatan aparat, özühərəkətdən mexanizm, döyüşən əsgər, vuruşan ordu.*

2. I tərəfi sifət, II tərəfi isimlə ifadə olunan terminlər: *həlledici döyüş, qırıcı təyyarə, hərbi geyim, partlayıcı maddə, sivil yol.*

Dilçilikdə sifətlərin terminləşməsi məsələsi ilə əlaqədar müəyyən fikirlər mövcuddur. O.Axmanovanın fikrincə, «Sifətlərin, hər şeydən əvvəl onların feli sifətlərlə bərabər işlənilib termin yaratması kimi spesifikasi funksiyasını göstərmək lazımdır»¹.

Əsmət Məhsəti yazır:«Sifətlərin, feli sifətlərin terminləşməsində iki cəhəti - həm onların terminologi birləşmə tərkibində işlənməsi vəziyyəti, həm də ayrılıqda substantivləşərək isim kimi işlənməsi məqamını nəzərə almamaq olmaz»².

Nitq hissələrinin terminləşməsində yalnız adlar deyil, fellər də iştirak edir. Doğrudur, fellər müstəqil şəkildə xüsusi məfhumları adlandıra bilmir. Lakin fellər termin səciyyəsi daşımaqda heç də adlardan geri qalmır. Fellər də sifətlər kimi substantivləşərək ter-

¹ Axманова О. Словарь лингвистических терминов. Москва, «Сов. энциклопедия», 1966, с.12

² Əsmət Məhsəti. Azərbaycan kənd təsərrüfatı terminologiyasının semantik-struktur xüsusiyyətləri. Bakı: Azərnəşr, 1998, s.31

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 92 -

minləşir.

Kombinəlaşma – sənayedə istehsalın təmərküzləşmə forması; bir müəssisədə müxtəlif istehsalların birləşməsinə əsaslanır.

Özəlləşdirmə – dövlətdə və yaxud ictimai mülkiyyətdə olan müəssisə və əmlakların ayrı-ayrı vətəndaşlara, xüsusi firmalara o cümlədən xarici firmalara pulla satılması, yaxud pulsuz xüsusi mülkiyyətə verilməsi¹.

Söz və termin məsələlərindən danışarkən «söz-termin»lərə də toxunmaq istərdik. Bu termin dilçiliyimizdə yenidir.

Məlumdur ki, terminləşən sözlər ilk dəfə söz olaraq dilə daxil olmuşdur. Başqa sözlə desək, dil tarixinə nəzər saldıığımız zaman sözün termindən daha qədim olduğunu görürük. Bunu nəzərə alaraq, burada «termin-söz»lər deyil, söz-termin terminini işlətməyi məqbul sayırıq.

Bəs nə üçün sözlər terminləşir?

Qeyd etmək lazımdır ki, təkcə Azərbaycan və özbək dillərində deyil, qrupundan asılı olmayaraq bütün türk dillərində güclü omonimiya mövcuddur. İstər kök ononimlik, istərsə də formal omonimlik türk dillərində funksional emosionallığa və ekspressivliyə xidmət edir. Bu omonimlik son nəticədə söz-terminlərin yaranmasına səbəb olur.

Azərbaycan və özbək dillərindəki söz-terminləri

¹ İqtisadi nəzəriyyə Bakı., Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002, s. 470-487

aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Adların terminləşməsi
2. Onomastik vahidlərin terminləşməsi
3. Fellərin terminləşməsi

1. *Adların terminləşməsi*

İstər Azərbaycan, istərsə də özbək dillərində ən çox termin səciyyəsi daşıyan nitq hissəsi isimlərdir. İsimlərin terminləşməsi; *magistr, bakalavr, biznes, audit, auditor, klip-meyker, İnternet, sayt, zabit, alay, taqım, gizir* və s. Lakin bunların arasında söz terminlərin olması çox maraqlıdır. Bəzi hallarda omonimliyi kontekstdə təyin etmək mümkün olur.

Məsələn, kök - sözü nitq hissəsinə görə həm sifət, həm də isimdir. Eyni zamanda termdir. *Kök* sözü termin kimi də güclü omonimiyaya malikdir. *Kök* Sözü eyni zamanda həm dilçilik, həm riyaziyyat, həm də musiqi terminidir. Dilçilik termini kimi sözün tərkibi kök və şəkilçidən ibarətdir. Kök dedikdə sözün mənalı hissəsi nəzərdə tutulur. Həmçinin *kök* riyazi işarədir.

Musiqi termini kimi alətin köklənməsi – yəni, ona müəyyən nizam verilməsi, səslərin musiqinin tələbinə görə düzülməsi nəzərdə tutulur, sadə xalq kütlələri üçün simli musiqi alətlərinin köklənməsi məlumdur. Məsələn, «*Koroğlu*» dastanında *Aşiq Cünun sazını köklədi*.

Bu tipli sözlərin bir qrupunun siyahısını veririk: budaq sözü - həm biologiya, həm də dilçilik termini-dir. Biologi termin kimi artıq bu söz yalnız biologiya

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 94 -

dərsliklərində termin sayılır. Çünki budaq sözü nitqdə o qədər çox işlənir ki, artıq sadə dil daşıyıcıları da onun mənasını anlayır.

Lakin dilçilik termini kimi yalnız dar çərçivədə anlaşılır. Budaq cümlə dedikdə tabeli mürəkkəb cümlənin asılı tərəfi nəzərdə tutulur.

Şəkil – həm söz, həm də termindir. Termin kimi dilçilik terminidir. Fələ aiddir. Şəkil söz kimi forma, surət mənasında işlənir.

Say – həm söz, həm də dilçilik terminidir. Termin kimi nitq hissəsidir. Söz kimi isə miqdar, say bildirir.

Xəbər – həm söz, həm də dilçilik terminidir. Termin kimi cümlənin baş üzvüdür.

Səs – həm sözdür, həm də termindir. Termin kimi güclü omonimiyaya malikdir. Həm fizika, həm dilçilik, həm də musiqi terminidir. Fizikada ultrasəsəldən danışılır. Bu da insanın qulağının eşidə bilməyəcəyi səsdır. Dilçilik termini kimi fonetikaya aiddir.

Musiqi termini kimi yeddi musiqi səsi mövcuddur: *do, re, mi, fa, sol, lya, si*. Bu cür misalların sayını artırmaq olar.

Bununla yanaşı dilimizdə bir sıra sözlər var ki, onlar müstəqil formada deyil, söz birləşməsi şəklində terminə çevrilirlər. Məs: *budaq, cümlə, daimi vurğu, qapalı saitlər, qısa sait, alınma söz, arzu forması, keçmiş zaman, kar samit* kimi terminlərin tərəfləri ayrı-ayrılıqda söz kimi işlənir.

2. Onomastik vahidlərin terminləşməsi

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 95 -

Türk dillərində onomastik vahidlər çox asanlıqla terminləşir. Onomastik vahidlər arasında ən çox terminləşən toponimlərdir. Məsələn: Bayatı-Şiraz. Musiqi terminidir. Muğamata aiddir. Məlumdur ki, Şiraz Cənubi Azərbaycan şəhərlərindən biridir.

Heyratı – bu da musiqi terminidir. Ritmik muğamdır. *Heyrat* - Əfqanıstan şəhərlərindən birinin adıdır.

Bayatı – Kürd, Bayatı – Qacar terminləri də musiqiyə aiddir. Bu terminlərin ikinci komponentlərindəki Kürd və Qacar adları tayfa və millət adlarıdır.

Onomastik vahidlərin bir cəhəti də var ki, onlar terminləşdiyi kimi, termindən sözə də çevrilir. Bunlar ən çox astronomik adlarda baş verir. Günəş, Zöhrə, Venera sözləri əslində terminlərdir. Lakin bunlar eyni zamanda xüsusi isimdir. Deməli, açıq şəkildə termindən sözə doğru bir çevrilmə görürük. Əvvəllər bir sıra çay və göl adlarının şadlıq evlərinə verilməsi də ənənə şəklini almışdır. *Dunay şadlıq sarayı* (Daşkənddə), *Xəzər univermağı, Həkəri şadlıq evi*. Belə hallar təkcə hidronimlərdə deyil, toponimlərdə də müşahidə olunur. *Borçalı şadlıq evi, Şuşa restoranı, Şuşa kinoteatrı*. Bu, yaxşı ənənədir. İngilis, fransız, italyan adlarındandır, sa, bu tipli milli adlardan istifadə etmək daha məqbuldur.

Bununla yanaşı, bu gün idarə və təşkilatlarda olduğu kimi, şadlıq evlərinə verilən adların da bir qismi millilik kontekstindən kənarda qalır. Əcnəbi adlar daha tez nəzərə çarpacaq mövqe təşkil edir. *Neolit şadlıq*

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 96 -

evi, Kleopatra, Biq-bin restoranı, Komfort şadlıq evi, Imperieal, Neopol, Avilla restoranı.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, bəzən informasiya orqanlarına, ayrı-ayrı şirkət və müəssisələrə elə adlar verilir ki, onları anlamaq çox çətindir. Məs: *Medservis, Space, ANS, ANS kommers, Nev Med, İnter med.*

3. Fellərin terminləşməsi

Türk dillərində ən dəyişməz nitq hissəsi feldir. «KDQ»-un dilindən başlamış XIII-XVI əsr yazılı abidələrinə, Orxon-Yenisey abidələrindən tutmuş digər yerüstü abidələrimizə qədər aparılan təhlillər göstərir ki, fellər həmin dövrlərdə necə işlənibsə, bizim dövrümüzdə də ya eynilə işlənir, ya da cüzi fonetik dəyişmələrə məruz qalır.

Fellərlə terminlər arasında tək-cə leksik omonimlik deyil, qrammatik omonimlilik – yəni, omoform da mövcuddur. *Gəlir, çıxar* kimi fellər substantivləşərək iqtisadi terminə çevrilmişlər.

Beləliklə, o sözlər leksik vahid kimi güclü omonimiyaya malikdirlər ki, onlar termin olduqda da həmin omonimliyi qoruyub saxlayırlar.

Kökü fel olan düzəltmə isimlərin də terminləşməsinin şahidi oluruq. *alqı, satqı, satış* kimi feldən düzələn isimlər iqtisadi terminlərdir.

Hərbi sahədə termin səciyyəsi daşıyan çoxlu sayda fellərə rast gəlmək olar: *vuruşmaq, atəş açmaq, döyüşmək, mühasirəyə almaq, əsir düşmək* və s.

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 97 -

Terminlərin əlamətlərini sadalayarkən qeyd etmişdik ki, onların polisemantikliyi türk dilləri üçün qəbul edilmişdir. Biz terminlərin əlamətlərini aşağıdakı kimi müəyyənləşdiririk.

1. Terminlər xüsusi məfhumları adlandırır.
2. Terminlər xüsusi leksikaya daxildir.
3. Terminlər əsasən alınma elementlərdən yaranır.
4. Terminlər üslubi cəhətdən neytraldır.

Söz və termin məsələsindən danışarkən müasir dövrdə yaranan terminlərin neologizm səciyyəsi daşması faktını da qeyd etmək lazımdır. Müasir dövrümüzdə neologizm və terminin fərqləndirilməsi dilçiliyin vacib problemlərindən biridir.

Məlumdur ki, terminlərin əksəriyyəti neologizm olsa da, bütün neologizmlər də termin deyil. Hər bir termin yeni yarandığı dövrdə neologizm olur, sonradan o, ayrı-ayrı elm sahələrində möhkəmləndikdə neologizm səciyyəsinə itirir. Bəs onda neologizm nədir?

S.Cəfərova görə, «Sənayenin, kənd təsərrüfatının, elm və texnikanın, ölkənin mədəni həyatının inkişafı ilə əlaqədar yeni-yeni məfhumlar yaranır. Bu məfhumlar onları ifadə edən yeni sözlərin meydana gəlməsinə səbəb olur. Dildə meydana gələn yeni sözlər neologizmlər adlanır¹.

Neologizmlər alındığı dildən başqa bir dilə keçdiyi zaman hansı səciyyə daşdığından asılı olmayaraq ilk növbədə onun dildə vətəndaşlıq hüququ qazanması,

¹ Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1970, s.76

dildaşıyıcıları tərəfindən necə mənimsənilməsi ön plana çıxır. H.Həsənov neologizmlərə tarixi kateqoriya kimi yanaşaraq yazır: «Bu məfhum adı altında dilə yeni gələn, yeniliyi və təzəliyi həmin dildə danışanlar tərəfindən hiss olunan sözlər nəzərdə tutulur. Yeni sözlərin meydana gəlməsi həyatın bütün sahələri ilə, cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin inkişafı və istehsal münasibəti ilə bağlıdır.

Dildə müəyyən mənalı vahid kimi əmələ gəlmiş yeni əşya və hadisələri adlandıran, öz yeniliyini və təzəliyini hiss etdirən, hələ dilin aktiv leksikasına daxil olmamış sözlərə neologizmlər deyilir»¹.

Neologizmlər dilə sözləmə prosesində daxil olur. Sözləmə prosesi daimi bir prosesi kimi dili zənginləşdirən kommunikasiya vasitələrindən biridir. Söz alan dil məfhumlara münasibət bildirmək və onları adlandırmaq üçün söz alır. Alınmalar dilə gəldiyi zaman müvəqqəti olaraq dilə assimilyasiya ola bilmir və buna görə də bir sıra çatışmazlıqlar yaranır. Dilə gələn yeni söz təkcə dilin leksik sisteminə deyil, həm də üslubiyatına uyğunlaşmalıdır.

Bəzən belə hesab edilir ki, yalnız başqa dillərə söz verən dilləri aktiv sayıla bilər. Amma bununla razılaşmaq olmaz. Çünki o dillər aktivdir ki, sözü alır, öz lüğət tərkibini genişləndirərək inkişaf edir. Terminlər isə dildə aktuallaşır və nitqə daxil olur.

A.Braqina neologizmlərdən bəhs açarkən «sözlə-

¹ Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1987, s.159-160

rin ikinci dəfə yaranmasından, bu sözlərin yeni mənə və funksiya kəsb etməsindən danışır»¹.

Biz neologizm və termini aşağıdakı kimi fərqləndiririk:

1. Neologizmlər daha tez ümumişlək olur, terminlərin ümumişləkliyi üçün uzun zaman tələb olunur.

2. Terminlər ayrı-ayrı elm sahələrinə aid olub xüsusi məfhumları adlandırdığı halda, neologizmlərin mövqeləri daha sərbəstdir.

3. Neologizmlər söz yaradıcılığında daha aktiv iştirak etdiyi halda, terminlərin bu imkanı məhduddur.

4. İctimai-iqtisadi formasiyanın dəyişməsi ilə köhnə formasiyaya aid terminlər dili tamamilə tərk edir. Neologizmlər isə ictimai-iqtisadi formasiya dəyişdikcə yaranır.

Türk dillərində çox zaman neologizm ilə terminlər qarışdırılır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, neologizmlərin hamısı termin deyil. Onlar həm termin, həm də söz ola bilər. Termin sözdən fərqli olaraq ayrı-ayrı elm sahələrinə xidmət edir, söz isə ünsiyyət vasitəsidir və bütün üslubların materialıdır.

Neologizmlər ilk vaxtlar dildəyişiciləri tərəfindən tam anlaşılmır. Zaman keçdikcə o, özünə vətəndaşlıq mövqeyi qazanır və terminlərdən daha sürətlə ümumişləkləşir. Son dövrlər özbək mətbuatında tez-tez türk dilindən keçən leksemlərə rast gəlinir. Bu sözlər Azərbaycan dilində də işlənir. Bunun iki başlıca sə-

¹ Брагина А.А. Неологизмы в русском языке. М., «Просвещение», 1973, с.41

bəbi vardır:

I. Yetmiş il qapalı recimdə yaşamış Azərbaycan və özbək xalqları müstəqillik əldə edən kimi daha zəngin dövlətçilik təcrübəsi olan dil, din və mədəniyyət yaxınlığına malik qardaş türk xalqına ifrat maraq göstərdilər. Bunun nəticəsi olaraq türk dilindən bu dillərə xeyli leksik vahid keçdi.

II. Müstəqillik zamanı yaranmış kadr ehtiyacını aradan qaldırmaq üçün bu ölkələr Türkiyəyə təhsil almaq üçün tələbələr göndərdilər. Bu tələbələr geri döndükləri zaman onların yazılı və şifahi nitqlərində Türkiyə türkcəsinə məxsus leksemlər işlədildi. Məsələn, *Aşkı un məmulattı, tanıtım, gün aydın, aydın, endirim, durum, qurum, olay, yatırım, törən, öncə, önəmli, öndər, öncül, başkan, yazar, ünlü, para, suç, sayın, uçaq, sorumlu və s.*

Özbək dilində rus dilinin təsiri daha güclüdür. Araşdırmalardan belə nəticəyə gəlirik ki, özbək dilinin digər mənbələrdən, xüsusilə Avropa dillərindən termin və sözləmə imkanı rus dilinin təsirinə məruz qaldığından daha zəifdir.

İndi türk dillərində işlənən *kontingent, deklorasiya, holding, media, maul, klavyatura, fayl* leksemləri termin olmaqla yanaşı, eyni zamanda neologizmlərdir. Zaman keçdikcə bu terminlər neologizmliyini itirəcək, lakin terminliyini saxlayacaqdır.

Sözlərdə isə bu proses neologizmlikdən ümumişləkliyə doğru gedir. Başqa sözlə desək, müəyyən za-

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 101 -

man çərçivəsində dildəyişiciləri dilə daxil olmuş yeni sözləri mənimsədikcə onlar ümumişləklilik qazanacaqdır.

Təbii ki, yeni sözlər mənbə dildə neologizm olmaya bilər. Lakin söz alan dildə *resipientlərin* bu sözləri neologizm kimi qəbul etmələri tam normaldır. Beləliklə, dilə neologizmlərin gəlməsi dil hadisəsidir, çünki bu heç zaman dayanmır, aramsız olaraq davam edir.

Dilimizin yaxın tarixinə nəzər saldıığımız zaman görürük ki, hazırkı şəraitdə neologizmlər dildə kəmiyyət etibarilə çoxdur. Lakin bu çoxluq onların xalq tərəfindən mənimsənilməsinə mane olmur, əksinə yeni sözlər dilə necə sürətlə gəlirsə, o cür də mənimsənilir. Məsələn, vaxtilə *kosmos, raket, peyk* sözləri neologizm olduğu halda, bu gün bu leksemlər dilin ümumişlək fondundadır.

Beləliklə, bu gün də neologizm kimi qəbul etdiyimiz leksemlərin hamısı zaman keçdikcə ümumişləklilik qazanacaqdır. Artıq bu sözlərin bir qrupu - *mobil telefon, mesac, market, kompüter, firma, ofis* kimi leksemlər neologizmliliyini itirməkdədir. Hətta həmin sözlər daha çox ümumişləklilik əldə etmişdir.

Azərbaycan dilinə olduğu kimi, özbək dilinə də hal-hazırda çoxlu Avropa mənşəli yeni sözlər daxil olmuşdur. Məsələn, *şou, biznes, biznesmen, dividend, departament, kollec, kommersant, litsey* və s.

Neologizm məsələlərindən danışarkən mürəkkəb adların da neologizm səciyyəsi daşmasını unutmamaq

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 102 -

olmaz. Araşdırmalar göstərir ki, etimon dildən söz alan dilə daxil olan mürəkkəb adlar ilk növbədə ekzotizm səciyyəsi daşıyır ki, bu da dil daşıyıcılarının belə leksik vahidləri mənimsəməsinə ləngidir.

Mürəkkəb adlardan danışarkən əsas qeyd etmək lazımdır ki, onlar həm də abbreviaturaları əmələ gətirirlər. Ona görə də burada mürəkkəb adlardan danışmaq qənaətbəxş hesab edilməlidir.

Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi, Azərbaycan Dövlət Televiziya və Radio Şirkəti, Qaçqınkom, Prezident Aparatı, Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti, Milli Olimpiya Komitəsi, Ali Atesstasiya Komissiyası kimi mürəkkəb adlar tədricən ümumişləklilik qazanmışdır. Eyni proses yenə də davam edir: *İnterqrant, Azər on Line, Debut bank, Naft klinik, On klinik, Medservis, Caspian shop, Enbusk, İntermed, Ata holding, «FRU» inşaatçı şirkəti* kimi leksik vahidlər termin səciyyəsi daşıyır. Xalq bu ləksemləri mənimsədikcə onlar neologizm səciyyəsini itirib mürəkkəb ad kimi fəaliyyət göstərəcək.

Özbək dilində isə mürəkkəb adlara aşağıdakıları misal göstərmək olar: *Vəzirlər maxkaması, Oliy Mac-lis, Xalk Talimi Vəzirliqi, Uzbekistan Respublikası Oliy və Urta Maxsus Talim Vəzirliqi, Prezident devon-xonasi*.

Beləliklə, mürəkkəb adların bir qismi termin səciyyəsi daşdığı üçün onları mürəkkəb terminlərlə qarışdırmaq olmaz. Mürəkkəb adlar ekzotizmdir, mü-

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 103 -

rəkkəb terminlər isə ekzotizm deyil.

§2. Dilin daxili imkanları hesabına termin yaradıcılığı

Dil quruculuğu sahəsində qarşıda duran əsas vəzifələrdən biri də elm, texnika, siyasət, iqtisadiyyat və mədəniyyətin ayrı-ayrı sahələri üzrə milli dildə terminologiyanın yaradılmasıdır.

Digər türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan və özbək dillərinin lüğət tərkibi həmin xalqların çox əsrlik tarixi ərzində təşəkkül tapmışdır. Bu müddət ərzində hər iki dilin leksikası çoxlu miqdarda leksik elementlərlə zənginləşmişdir ki, onların da böyük qismini terminlər təşkil edir.

Hər bir dilin terminoloci leksikasının zənginləşməsi və inkişafı üçün ən məhsuldar mənbə dilin öz daxili imkanlarından istifadə etməklə termin yaradılmasıdır. Bu proses digər dillərin terminologiyasında öz əksini tapdığı kimi, tədqiq olunan dillərinin də terminoloci sisteminin təkmilləşdirilməsində və zənginləşdirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

M.F.Axundzadə, H.Zərdabi milli dildə terminologiyanın yaradılmasında əvəzsiz xidmətləri olan şəxsiyyətlərdən biridir. Qeyd etmək lazımdır ki, M.F.Axundzadə ədəbi dil haqqındakı tezislərində xalqlik prinsipi daha üstün tutur. Terminoloci lüğətlərin tərtibi M.F.Axundzadəni düşündürən məsələlərdən biri idi. O, Azərbaycan dilinin terminologiyasının zənginləşdi-

*Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə
termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010*

- 104 -

rilməsində rus dilinin rolunu da qiymətləndirmişdir.

«Əkinçi» qəzetinin dilində H.Zərdabi tərəfindən işlədilən aşağıdakı milli terminlərə rast gəlmək olar: *qılinc, əkin, əkinçi, ipək, barama, isitmə, qazanc, dəmir yol və s.*

Milli termin yaradıcılığı problemi hələ də öz aktuallığını itirməmiş, tədqiqat obyekti kimi alimləri düşündürmüşdür.

T.Hacıyev «Azərbaycan ədəbi dili tarixi» kitabında bu prosesi təhlil edərək yazır: «Dilçilər terminologiyaya sadəcə lüğət tərkibinin zənginləşmə faktorlarından biri kimi baxmır, onu elmin, mədəniyyətin sürətli inkişafını təmin edən bir material kimi qiymətləndirirdi. Təsadüfi deyil ki, türkoloci qurultayın tribunasından B.Çobanzadə deyirdi: «Terminin ikitərəfli – əvvələn elmi və ikincisi, pedaqoci əhəmiyyəti vardır. Biz terminlərsiz nə məktəblərdə dərs keçə bilərik, nə də elmi kitablar yazırıq». Buna görə də 1922-ci ildə MİK yanında İstilah Komissiyası yaradılır. Həmin il komissiya beş ixtisas üzrə (hesab, həndəsə, cəbr, coğrafiya, təbiət) hazırladığı terminləri ictimaiyyətin istifadə və müzakirəsinə verdi. Buradan aydın olur ki, İstilah Komissiyası purizm mövqeyindədir.

Komissiya purizm mövqeyini üstün tutaraq Azərbaycan dilini əcnəbi sözlərdən təmizləmək niyyətini izləyir və yalnız milli sözlərdən termin yaratmağa çalışır. Bu da nəticədə çoxdan alınıb, semantik, fonetik-morfoloci cəhətdən milliləşmiş sözləri də çıxar-

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 105 -

mağa və bir çox hallarda süni söz yaranmasına gətirir. Məsələn, hər bir azərbaycanlıya alınma terminlərin yerinə millidir deyə, bu terminləri işlətməyə ehtiyac yoxdur; *dövlət* yerinə *toplantoy*, *əhali*-*yaşaq*, *nöqtə*-*bənək*.

20-ci illərdə mətbuatın, ədəbiyyatın dilində komissiyanın yaratdığı və ya onların meyili ilə müxtəlif şəxslər tərəfindən yaranmış yüzlərlə purist terminləri işləndirdi: *eloğlu*-*vətəndaş*, *uçan-təyyarə*, *törədiş*-*sənaye*, *vuruşma*-*mübarizə*.

Qəbul olunmayan, süni səslənən terminlərlə yanaşı, puristlər onlarca uğurlu terminlər yaratdılar: *sözlük*, *arayış*, *bildiriş*.

Bunlardan başqa puristlərin yaratdığı xeyli terminlər var idi ki, sonralar işlənmədi, ancaq işlənməyə layiq idi: *dərəcə-bölgü*, *istiqlamət-cığır*, *məsələ-sorğu*.

Purizmin bir müsbət cəhəti də odur ki, axın-axın sözlərin qarşısını alır¹. Purizmə qapılıaraq süni terminlər yaratmaq halları demək olar ki, bütün xalqların tarixində olmuşdur.

Şübhəsiz ki, purizmi kortəbii olaraq qəbul etmək doğru deyildir. Doğrudur, bu cərəyan dilin saflaşması uğrunda mübarizəyə xidmət etsə də, onların yaratdıqları bütün terminlər uğurlu sayıla bilməz. Bəzən onların yaratdığı bu terminlər dildəşiyiciləri tərəfindən tam mənimsənilmiş və ya çoxdan vətəndaşlıq hüququ qazanmış terminləri sıxışdıraraq dildə mürəkkəblilik, qəlizlik yaradır.

¹ Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı: Maarif, 1987, s. 266-267

Burada bir faktı da qeyd etmək istərdik. 1960-cı illərdə Azərbaycanda bir sıra puristlər dilimizdə müəyyən dəyişikliklər etmək təklifi ilə çıxış edirdilər. Hələ 1963-cü ildə yazıçı Anar yazırdı: «Əgər dilimizdə *çim-mək* sözündən *çimərlik* sözü yaranmışsa, bəs onda niyə *uçmaq* sözündən *uçarlıq* sözü yaradılaraq *aerodrom* sözünü dilimizdən çıxarmayaq»¹.

Bu, özü-özlüyündə dilimizin saflığı yolunda atılan öz dövrü üçün çox cəsarətli addım idi. Anar həmin məqaləsində həm də *svetafor* sözünün əvəzinə *ışığıfor* ləksəminin işlənməsini təklif edirdi, lakin nəticədə nə baş verdi?

Nə *ışığıfor*, nə də *uçarlıq* sözləri dildəşyiciləri tərəfindən qəbul edilmədi. Başqa sözlə desək, bu ləksik vahidlər dildə vətəndaşlıq hüququ qazana bilmədi. Bəzən *ışığıfor* sözünə mətbuatın dilində, az da olsa, rast gəlmək olur. ANS telekanalında *svetafor* sözünü curnalistlər *ışığıfor* sözü ilə daha çox ifadə edirlər.

İngilis filosofu Ç.Çarlis «Dil haqqında düşüncələrim» adlı əsərində yazır: «Dil-insan iradəsinə tabe olmayan, onun mülahizə və əməllərini nəzərə almayan elə bir canlı varlıqdır ki, insanlar nə qədər ona söz əlavə etmək və ya söz çıxartmaq istəsələr də, dil ələk kimi bu sözləri ələyir, yalnız özünə lazım olanını saxlayır»².

Digər türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan və

¹ Anar Dilimizin saflığı uğrunda. «Kommunist» qəz., Bakı, 1963, 3 mart

² Чарлис Дж. Некоторые раздумки о языке. Париж, 1959, с. 51

özbək dillərinin terminoloci sistemində həm dildaxili, həm də dilxarici meyillər mövcuddur. Dildaxili meyillər dedikdə, söz yaradıcılığının vasitələri və dialektlər hesabına termin yaradıcılığı nəzərdə tutulur. Söz yaradıcılığının imkanları hesabına digər sahələrdə olduğu kimi hərbi sahədə bir sıra terminlər formalaşmışdır: *bombalamaq, bombardman, hərbiçi, hərbiləşdirmə, silahlanma, silahlanmaq, silahlı və s.*

Dialekt və şivələrdən sözalma prosesi əvvəllər çox güclü olmuşdur. Lakin ədəbi dil öz lüğət tərkibini ehtiyac duyulan söz və terminlərlə ödədikcə həmin proses tədricən zəifləmişdir. Buna baxmayaraq, dialekt və şivələr indi də termin yaradıcılığı mənbələrindən biri kimi qalmaqdadır. Çünki dialekt və şivələr elə bir zəngin xəzinədir ki, termin yaradıcılığında ondan həmişə istifadə etmək mümkündür.

Azərbaycan dili aqqlütinativ dil olduğundan bu dildə leksik şəkilçilərin mövqeyi çox aktivdir. Azərbaycan dilinin terminoloci sisteminə nəzər saldıqda bunu aydın şəkildə görürük. Beləliklə, aşağıdakı şəkilçilər termin yaradıcılığında daha çox aktivdir.

*ma*² -şəkilçisi əsasən bir sıra sahə terminlərinin yaranmasında aktiv rol oynayır. Məsələn, riyazi terminlər: *vurma, bölmə, toplama, çıxma, hərbi terminlər: vuruşma, qazma, atışma, bölmə-marş bölməsi, raket bölmsəsi*, tibbi terminlər:*sərpmə, isitmə, qızdırma, isitmə*; texniki terminlər: *yoxlama tavası, soyutma tavası*.

- *iş*⁴ - şəkilçisi vasitəsilə yaranan terminlər: *döyüş*,

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 108 -

vuruş, baxış bucağı, atışma, veriliş, bildiriş, ödəniş, çağırış.

- *cl*⁴ - Bu şəkilçi mövqeyinə görə peşə-sənət adları bildirəsinə görə, termin yaradıcılığında xüsusi rol oynayır: *tankçı, topçu, hücumçu, çöpçü, zenitçi, nəzarətçi, raketçi* və s.

- *ıq*⁴ -ilə düzənlər: *əczaçılıq, -sarılıq, -tabelilik əlaqəsi, -azlıq, -çoxluq, -gərginlik.*

- *lr*⁴ -*çoxbucaqlı, -bərabərbucaqlı, -ikivalentli, -ikihakimiyyətlik, -zəncirli* açarlar.

- *ıcr*⁴ - *sorucu, -atıcı, -qoruyucu yuyucu, -dinləyici, -hesablayıcı, -yönləndirici* açar.

- *sız*⁴ - *işsizlik, -çəkisizlik.*

- *ıq*² - *bölük, -dəlik, -deşik, -yaraq,*

- *aq*² - *yaraq, -daraq, -sınaq* və s.

Məlumdur ki, terminləri başqa dillərdən götürərkən bilavasitə onların mənsub olduqları dilin semantik xüsusiyyətlərini və tələffüz qaydalarını da öyrənmək lazım gəlir. Həmin alınma terminlərin şəkilçi hissələrinin ana dilinə uyğunlaşdırılması zərurəti qarşıya çıxır. Halbuki ana dilinin lüğət tərkibi əsasında terminlər yaratmaq üçün yalnız mövcud söz yaradıcılığı modellərindən istifadə etmək kifayətdir. Ona görə də elm və texnikanın müxtəlif sahələrində meydana gələn yeni anlayışların ifadəsi üçün terminlər yaradılarkən ən əvvəl ana dilinin lüğət tərkibinə nəzər salmaq, onun daxili imkanlarından səmərəli istifadə etmək lazımdır.

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 109 -

Azərbaycan və özbək dillərində dilin daxili imkanları hesabına lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsi əlverişli üsullardan biri olmuşdur. Bu üsulla yaradılan terminlərdə həm millilik, həm də ayrı-ayrı dialektlərə məxsus dil faktorları üzə çıxır.

Termin yaratmaq çox mürəkkəb işdir, düşüncə, ciddi axtarış tələb edir. Termin yaradılma prosesi hər bir dilin özünəməxsus olan müstəqil söz yaradıcılığı prosesidir. Milli termin yaradıcılığı prosesində uğurlu terminlərlə yanaşı, uğursuz tapıntılar da ola bilər. Şübhəsiz ki, hər bir dil daşıyıcısı yeni termin gördükdə onu mənimsədikdə çətinlik çəkir.

Şübhəsiz ki, «uğursuz termin» adı altında alınma terminlər nəzərdə tutulur. Lakin alınma terminlərin hamısını uğursuz termin adlandırmaq qeyri-mümkündür. Termini o zaman uğursuz adlandırmaq olar ki, dildəşıyıcıları onu kor-koranə qəbul edir. Onun nəinki leksik mənasını başa düşmür, həm də fonetik səviyyəsini anlaya bilmir. Əlbəttə, bu da həmin dilləri bilməməkdən irəli gəlir. Müasir termin yaradıcılığında alınmalar dilin daxili imkanları hesabına termin yaratma prosesinə mane olur. Alınmaların tam əleyhinə çıxmaq isə düzgün deyildir.

Xalq dilinə əsasən terminlər yaradarkən süniliyə, uydurmaçılığa qapılmaq faydasız, səmərəsiz olduğu kimi, başqa dillərdən alınan terminləri mexaniki şəkildə işlətmək də xeyirsizdir

Əgər dilin daxili imkanları hesabına termin yara-

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 110 -

dıcılığı mümkün deyilsə, dil hansı mənbədən qidalanmalıdır?

Alınma termini qəbul etmək o zaman qənaətbəxş hesab etmək olmazdı ki, dil özü dialektlərin hesabına leksik tərkibini zənginləşdirərdi. Dialektlər isə bu cür sözləri daha yaratmaqda çətinlik çəkir.

Müasir dövrümüzdə nəinki iqtisadiyyatda, həmçinin təhsildə də böyük irəliləyişlər var. Təhsilə olan maraq, həm də əcnəbi dillərə olan marağa, integrasiyaya gətirib çıxarır.

Hərbi terminologiyada vəziyyət başqadır. Azərbaycan Milli Ordusu yaradıldıqdan sonra rus dilli terminlərin bəzisi - hərbi rütbə və birliklərin adları milliləşmişdir: *alay, takım, tabor, çavuş, gizir, bölük*.

Özbək dilində isə hərbi terminlər rus dilində olduğu kimi işlənir: *polk, rota, batalyon, sercant, praporşik*. Müstəqillik dövründə özbək dilində hərbi terminlərin milli terminlərlə əvəz edilmə prosesi resipientlər tərəfindən qəbul edilmədi.

Milli terminologiyanın yaranmasında Özbəkistanda Terminologiya Komitəsinin fəaliyyəti mühüm rol oynayırdı. Komitə Özbəkistanın ayrı-ayrı müəssisə və təşkilatlarına milli terminlərdən istifadənin əhəmiyyəti haqqında xüsusi göstərişlər verirdi. Lakin bu işlərin görülməsi lazımi nəticələr vermədi. Bunun da obyektiv və subyektiv səbəbləri vardır. Çünki rus dilindən özbək dilinə gələn terminləri özbək dilinin öz terminləri ilə əvəz etmək qeyri-mümkün idi.

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 111 -

Burada dilçilər qarşısındakı əsas məqsəd birinci növbədə özbək dilinin saflığını qorumaq, özbək dilinin daxili imkanları hesabına lüğət tərkibini zənginləşdirərək xalq dilinə yaxınlaşmaqdan ibarətdir.

Məlumdur ki, hər bir dil lüğət tərkibini öz daxili imkanları və alınmalar hesabına zənginləşdirir. Daxili imkanlar hesabına lüğət tərkibini zənginləşdirərkən elə sözlər götürmək lazımdır ki, onlar ədəbi dilin normalarına uyğun olsun.

Dilimizdə bir sıra tibbi terminlər mövcuddur ki, onların dildə vətəndaşlıq hüququ qazanmış deyil, alınma variantı daha çox işlənir. Məsələn, *vərəm, qızıl-azar, təzyiq, qıcolma, həkim, isitmə*, istilik terminlərinin *tuberkulyoz, skarlatin, davleniye, sudorqa, doktor, malyariya, temperatur* kimi alınma variantları aktivdir.

Özbək dilinin daxili imkanları hesabına idman sahəsində də bir sıra milli terminlər yaranmışdır: *ku-raş, enboş, çala, xalol*.

Tarixən hansı dildən alınmasından asılı olmaya-raq özbək dilinə keçən sözlərin bir qrupu dilin qaydaqanunlarına uyuşdu, vətəndaşlıq hüququ qazandı.

Özbək dilinin daxili imkanları hesabına termin yaratmanın aşağıdakı yolları vardır:

1. Əgər elmi-texniki və digər anlayışı ifadə edən terminlər özbək dilində varsa, subyektiv səbəblər üzündən rus dilindən həmin terminlərin qarşılığı paralel olaraq işlənirsə, bu zaman üstünlük özbək dilinə veril-

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 112 -

məlidir.

2. Əgər bu və ya digər məfhumu düzgün ifadə edən hər hansı bir söz özbək dilində varsa və bunun rus dilindəki qarşılığı haqsız rəqabət apararaq özbək dilinin öz doğma faktlarını sıxışdırırsa, bu zaman özbək dilinin faktına üstünlük verilməlidir.

Son dövrlərdə Azərbaycan dilində belə bir proses gedir. *Protest(etiraz)*, *sanksiya(icazə)* kimi rus və Avropa mənşəli sözlər mətbuata ayaq açmaqdadır. Məsələn, *prokuror sanksiya verdi, vəkil protest etdi*. Biz hesab edirik ki, bunların əvəzinə *icazə* və *etiraz* kimi hüquqi terminlərin işlənməsi məqbuldur.

3. Rus dilinə məxsus sözlərin özbək dilindəki əvəzlənməsinə diqqət yetirərkən onun başqa dillərdə də işlənilib-şəklənməməsi nəzərə alınmalıdır.

Bir sıra beynəlmiləl terminlərin digər terminlərlə əvəzlənməsi məqsədəuyğun deyildir. Məsələn, *respublika* sözünü *cumhuriyat*, *demokratiya* sözünü *xalqçıl*, *aeroport* sözünü *tayeroqox* ilə əvəz etmək doğru deyil.

4. Rus və özbək dillərində terminlərin əvəzlənməsi məsələsində monosemantizm və polisemantizm nəzərə alınmalıdır. Əgər rus dilindən gələn söz çoxmənalıdırsa, onda internasionalizm kimi işlənmə bilər¹.

Elə buna görə də müasir dövrdə özbək dilində milli termin yaradıcılığı məsələsi bir sıra çətinliklərlə qarşılaşır.

Azərbaycan və özbək dilləri leksik şəkilçilərin

Узб к тили т м ш н лиги шк нт Ф н

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 113 -

Created with

nitroPDF[®] professional

download the free trial online at nitropdf.com/professional

aktiv olduğu bir dildir. Müasir özbək dili ədəbi dil ənənələri əsasında inkişaf edir. R.Daniyarov yazır: «Özbək dilinin terminologiyası təkcə ənənəvi, tarixi xüsusiyyətlərinə qapılıb qallmır, daim yeniləşir və yeni sahələrə xidmət edir. Bu əsasda özbək dilinin terminoloji sisteminin yaranmasında onun daxili imkanları mühüm rol oynayır. Özbək dili bütünlüklə məhz daxili resurslardan asılıdır¹.

Beləliklə, özbək dilində termin yaradıcılığında iş-tirak edən ən aktiv şəkilçilərin mövqeyinə nəzər salaq:

-lik – *degrez – degrezçilik, eruvçan-eruvçanlik*.

-qiç – *barq kutar – bark kutarqiç, buta kutar – butakutarqiç*.

-çi – Əvvəldə göründüyü kimi *-ci* şəkilçisi Azərbaycan dilində olduğu kimi özbək dilində də peşə-sənət adlarını bildirir: *temirçi, sanoatçı*.

-ma – şəkilçisi özbək dilinin termin yaradıcılığında mühüm rol oynayır. Birvariantlı formada işlənir: *sepma, isitma, toşma, burulma, uzatma və s.*

-laş – Əsasən texniki termin yaradıcılığında aktiv işlənən şəkilçidir: *çoklaş, parçınlaş*.

Milli termin yaradarkən dialekt faktlarından istifadə etmək daha məqbul sayılır.

Terminologiyanın zənginləşdirilməsi üçün dialekt və şivələrdə xeyli material vardır. Əkinçiliyin, bağçılığın, ipəkçiliyin inkişafı ayrı-ayrı dialekt və

¹ Данияров Р.Д. Исследование формирования и развития технической терминологии узбекского языка. Док. дисс. наук. Ташкент. 1982, с. 70

şivələrdə bu sahələrlə bağlı yüzlərlə terminin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Burada təkcə əkinçiliyin deyil, heyvandarlığın da mühüm rolu vardır. Kənd təsərrüfatı və heyvandarlıqla bağlı istifadə olunan terminlər milli terminlər kimi aktiv ola bilər. Məsələn, *sarıkərə, qara kürə, toğlu, şışək və s.*

M.Qasimov dialektlərdən termin yaratmaq üçün aşağıdakı prinsipləri təklif edir:

1. Azərbaycanda çoxsahəli təsərrüfat inkişaf etdiyinə görə əlaqədar rayonun dialektinə üstünlük verilməlidir. Məsələn, bağçılığa aid terminologiya üçün Quba dialekti, heyvandarlığa aid – Qazax, Qarabağ dialektləri, balıqçılığa aid Salyan, Lənkəran, neft istehsalına və müxtəlif peşələrə aid Bakı, ipəkçiliyə aid terminologiya üçün Şəki dialekti əsas ola bilər.

2. Yalnız bir və ya iki dialektə işlənən, təsadüfi xarakter daşıyan sözləri götürüb termin kimi ümumiləşdirmək düzgün deyildir.

3. Eyni bir məfhumun ifadəsi üçün ayrı-ayrı şivələrdə müxtəlif sözlər işləne bilər. Lakin həmin sözlərdən daha əlverişlisi, məfhumu daha dəqiq ifadə edən seçilməlidir.

4. Çoxşaxəli terminlərdən istifadə edilməsinə yol verilməməlidir. Termin konkret olmalıdır.

5. Termin kimi qəbul edilən hər bir söz elmi surətdə əsaslandırılmalıdır, yəni, həmin söz təsadüfi olmayıb, nəzərdə tutulan məfhumu bütün dəqiqliyi ilə

əks etdirməlidir¹.

Əlbəttə, dialekt və şivələrdən elə sözlər terminoloji leksikaya daxil olmalıdır ki, onları təkcə həmin dialektin deyil, digər dialekt və şivələrin də daşıyıcıları başa düşsün. Əgər həmin söz və termini digər dialektlərin daşıyıcısı başa düşə bilmirsə, o zaman həmin söz termin deyil, dialektizm hesab olunur.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, özbək dilində dialekt qrupları başqadır. Özbək dilinin dialekt sistemi tayfa prinsipi əsasında qruplaşdırılır. Bu dildə dialekt qrupları özü də müəyyən tiplərə bölünür:

Cağatay qrupu dialektinin yeddi tipi mövcuddur.

1. Maksimum irandilli Səmərqənd-Buxara «Səmərqənd tipi».

2. Daşkənd tipi (Daşkənd tipindən başqa buraya Xanabad və Əhəngərə ləhcələri də daxildir)

3. Margilan və Kokand tipi (şəhər ləhcəsindən başqa buraya qışlaq dialektləri olan Fərqanə, Konqrat, Beş-Arık, Cust daxildir).

4. Əndican və Şarxan tipi

5. Harmonik qışlaq rayonları

6. Şimali özbək şəhər tipi (Türküstan, Çimkənt və digər qışlaq əraziləri, xüsusilə Əhəngəran ləhcəsi daxildir)

7. Şimali özbək Oğuz şivəsi (Buraya İkan-Qara-

¹ Qasımov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, s. 118-119

bulaq ləhcəsi) daxildir¹.

Bu qədər zəngin dialekt materialına malik özbək dili daha asanlıqla daxili imkanları hesabına termin yarada bildiyi halda, dialektlərdən kifayət qədər istifadə olunmur. Zənginləşmə elə bir prosesdir ki, burada lüğət tərkibinin diaxron mənzərəsi açılır.

Məlumdur ki, türk dillərinin leksikasının zənginləşməsi həm daxili imkanlardan istifadə yolu ilə sözdüzlətmə hesabına, həm də dünyanın başqa dillərindən sözləmə hesabına olur.

Hal-hazırda Azərbaycan dilinin termin yaradıcılığında üstünlük daha çox alınmalara verilir. Bu üstünlüyün səbəbi qloballaşma və bazar iqtisadiyyatıdır. Doğrudan da, iqtisadi terminlərə nəzər salsaq, bunların böyük qisminin alınma olduğunu görəcəyik.

«Vaxtilə dialektlərin ədəbi dilin zənginləşməsi mənbələrindən biri olması fikri inkar edilirdi. Bununla da, ədəbi dil və dialektlər bir-birindən tamamilə təcrid olunurdu. Dialektizmlərin isə ədəbi dildə işlənməsi gəy məhəlləçiliyi, milli və sinfi ayrı-seçkiliyi yenidən dirildi. Halbuki dialektlər ədəbi dilin maddi əsasıdır, onun əşya mənbəyidir. Dialektlər dil sistemi həlqəsinədən kənarda deyildir»².

Deməli, milli dilin lüğət fondundan istifadə etmək, buna əsasən yeni anlayışları ifadə edən terminlər ya-

¹ Фазылов Э.И. Чичулина Л.Г. Русские терминологии и узбекское языкознание. Ташкент: Изд-во Фан, 1979, с. 67-68

² Xudiyev N.M. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. Bakı: Maarif, 1986, s. 187

ratmaq, həm də yeri gəldikdə başqa dillərdən terminlər qəbul etmək yeganə doğru yoldur.

Bu gün Türksöy kimi mədəniyyət təşkilatının yaranması bizdə bu təşkilatın nəzdində ortaq terminoloji qurum yaranacağına və milli termin yaradıcılığının təkmilləşməsində müvafiq addımlar atılacağına ümid yaradır.

§3. Alınma terminlər

Hər bir dilin lüğət tərkibində milli terminlərlə yanaşı, alınma terminlər də mövcuddur.

Azərbaycan və özbək dillərinin lüğət tərkibində alınma terminlər milli terminlərə nisbətən üstündür. Bu meyarı nəzərə alaraq, Azərbaycan və özbək dillərində alınma terminlərin mövqeyi, mənşəyi və onların keçmə yollarını araşdırırıq.

Alınma prosesi mürəkkəb dil hadisəsi olduğundan bu məsələyə tədqiqatçılar müxtəlif prizmalardan yanaşmışlar. Alınma sözlər haqqında bir çox tədqiqat əsərləri yazılsa da, onun bir termin kimi düzgün anlamının həlli hələ də mübahisələrə səbəb olur.

Dilçilikdə alınmalar və alınma söz-terminlər haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. N.Xudiyev bu məsələdən bəhs edərkən yazır: «Bəzən «alınmalar» termini ilə «*alınma söz*» termini eyniləşdirilir. «Alınma söz» termini əvəzinə «əcənəbi söz» terminindən istifadə edilir. «Əcənəbi söz» ilə «alınmalar» eyni mənada işlədilir. Hər şeydən əvvəl qeyd etməliyəm ki, bu terminlər

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 118 -

müəyyən dərəcədə yaxın məzmunlu olsalar da, müxtəlif anlayışlar ifadə edirlər. Belə ki, yalnız «alınma» terminin özü iki mənada - dar və geniş mənada işlədilir. I halda bu termin başqa dildən keçib daxil olduğu dili zənginləşdirən linqvistik vahid mənasını bildirir. Geniş mənada «alınma» bir dildən başqa dilə söz keçmə prosesini bildirir. Beləliklə, II mənada bu termin proses, I mənada isə prosesin nəticəsini bildirir. «Alınma» və «alınma söz» terminləri eyni anlayışları bildirir. «Alınma» dedikdə bir dildən başqa dilə keçən bütün linqvistik vahidlər, hər hansı bir dil elementi başa düşülür. «Alınma söz» dedikdə isə yalnız leksik vahidlərin mənimsənilməsi nəzərdə tutulur. Başqa sözlə desək, «alınma» termini daha geniş anlayışı ifadə edir. Belə ki, «alınma söz» anlayışının özü də «alınma» termininin ifadə etdiyi mənanın tərkibinə daxildir¹.

H. Həsənov «Ümumişlək alınmalar, beynəlmiləl sözlər, ekzotizm və varvarizmləri alınma sözlərin növləri kimi verir»².

E. Axunzyanov isə terminlərin məna fərqlərindən danışarkən ««alınma» termini «alınma söz» terminindən daha genişdir» fikrini əsaslandırır³.

«Alınma» və alınma sözdən başqa dilçilikdə bu anlamın ifadəsi üçün «əcnəbi söz», «alınmalar», «əcnəbi alınmalar», «xarici söz» və «xarici alınmalar» ki-

¹ Xudiyev N.M. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. Bakı: Maarif, 1986, s. 5-6

² Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1987, s. 124

³ Ахманова О. Словарь лингвистических терминов. Москва, «Сов. энциклопедия», 1966, с. 305

mi terminlər də formalaşmışdır.

D.Lottenin fikrincə, «alınma söz termini o sözlərə aid edilir ki, onlarda heç bir dəyişiklik edilmir¹.

Bu fikir tamamilə doğrudur. Bu gün dilimizdə işlədilən alınmalar heç bir fonetik və qrammatik dəyişikliyə məruz qalmadan olduğu variantda ədəbi dildə öz əksini tapır. Tez bir zaman çərçivəsində ədəbi dilin yazılı və şifahi qolunda sabitləşir.

S.Cəfərov alınma sözlər haqqında öz fikrini belə izah edir: «Başqa dillərdən alınma sözlər xalqımızın həmin dillərdə danışan xalqlarla olan müxtəlif tarixi və ictimai münasibətlərindən asılı olaraq ya bilavasitə mənsub olduğu dildən, ya da başqa bir dildən keçə bilər².

Azərbaycan və özbək xalqlarının tarix boyu başqa xalqlarla münasibəti, ictimai-siyasi, mədəni əlaqələri bu dillərin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Bu cür şərait həm də bilinqvizmin formalaşmasına xidmət edir. Sözlərin bir dildən başqasına keçməsinin əsas səbəblərindən biri də bilinqvizmdir.

Azərbaycan və özbək xalqları həmişə ikidillilik şəraitində yaşamışlar. Müxtəlif dövrlərdə ayrı-ayrı xalqlarla (ərəb, fars, rus və Avropa) ünsiyyətdə olmuşlar.

¹ Лотте Д. Краткие формы научно-технических терминов. М., Изд-во «Наука», 1971, с.9

² Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1970, s. 139

İkidillilikdən danışarkən əsasən Azərbaycan və rus ikidilliyi nəzərdə tutulurdu. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, orta və ali məktəblərdə ana dili və rus dili ilə yanaşı, xarici dillərin də tədris olunması, xarici firmaların fəaliyyəti nəticəsində respublikamızda digər ikidillilik şəraiti də yaranmışdır.

Sözlərin ikinci səbəbi hər hansı dilin öz daxili imkanları hesabına keçinə bilməməsi ilə bağlıdır. Dünyada dillərində yeni yaranan sözlər özləri ilə yeni anlayışları da daxil olduğu dillərə yayır. Ancaq dil heç vaxt sözlərin nəticəsində öz milli vahidlərini unutmur.

Y.Polivanovun alınma sözlərlə bağlı ideyaları rus dilçiliyində geniş yayılmışdır. Onun fikrincə «Söz adətən o dildən götürülür ki, həmin dil anlayışın yayıcısı olmuş olsun»¹.

Bu fikrə əsasən söyləmək olar ki, bu gün dilimizə daxil olan sözlər özləri ilə bərabər məfhumları da gətirmiş olur. Çünki söz məfhumu ifadə edir. Məfhumlar isə iqtisadi inkişafı ilə bağlı olaraq yaranır.

Qərbi Avropa dillərindən alınma sözlər dilçilərimizin diqqət mərkəzində olmuş, tədqiqat obyekti kimi öyrənilmişdir. Bundan başqa, alınmaların öyrənilməsi Avropa dillərinin türk dillərinə, o cümlədən Azərbaycan və özbək dillərinə müsbət təsiri kimi ümumi məsələləri aşkar etməyə imkan verir.

Azərbaycan dilçiliyində Avropa mənşəli alınmalara aid A.Qarayevin «Müasir Azərbaycan dilində Av-

¹ Abbasova B. Sözlərin alınması haqqında əsasları. Bakı: Azərşəfər, 1995, s. 30

ropa mənşəli leksik alınmalar»¹ əsəri də maraq doğurur. Əsərdə alınmaların tarixi, geneoloci təsnifindən başqa, onların sinonimlik münasibəti və omonimlik səciyyəsi haqqında da elmi məlumatlar verilmişdir.

«Azərbaycan dilinin texniki terminologiyasında Qərbi Avropa mənşəli alınmalar»² əsərində isə R.Cəfərov texnika sahəsində alınma sözlər haqqında elmi axtarırlarının nəticələrini ortaya qoymuşdur.

Bundan başqa alınma sözlər haqqında olan nəzəri müddələr B.Abbasovanın «Sözləmə hadisəsinin əsasları»³ əsərində davam etdirilir. Burada təhlil olunan sözləmə hadisəsi, onun yolları, üsulları, dildaxili və dildaxici əlamətləri praktik cəhətdən böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Termin mənimsəmə prosesi sözləmə prosesinin bir hissəsidir. Qeyd etməliyik ki, bütün terminlər sözdür, lakin bütün sözlər termin deyil. Etimon dildən söz alan dilə termin keçərsə, onun üslublar sistemində yalnız elmi üslubda mənimsənilməsi kifayətdir.

Azərbaycan və özbək dillərindəki alınma terminləri mənşəyinə görə üç qrupa bölmək olar.

1. Ərəb və fars mənşəli terminlər
2. Rus mənşəli terminlər
3. Avropa mənşəli terminlər:

¹ Qarayev A. Müasir Azərbaycan dilində Qərbi Avropa mənşəli leksik alınmalar. Bakı: ADU nəşri, 1988

² Cəfərov R.C. Azərbaycan dilinin texniki terminologiyasında Qərbi Avropa mənşəli alınmalar. Fil. elm. nam. ...dis. Bakı: 1990

³ Abbasova B. Sözləmə hadisəsinin əsasları. Bakı: Azərənşr, 1995

1. Ərəb və fars mənşəli terminlər: Tarix boyu Azərbaycan və özbək xalqları ərəb, fars və rus xalqları ilə sıx əlaqədə olduğundan onlardan müəyyən terminlərin qəbul edilməsi təbii haldır. Azərbaycan və özbək dillərini lüğət tərkibindəki alınma sözərin mühüm bir qismini ərəb və fars sözləri təşkil edir. Bu dillərə ərəb və fars dillərinin təsiri VII əsrdən başlamışdır. Bu proses XIX əsrin I yarısına qədər davam etmişdir. Misal olaraq hərbi sahəyə müraciət edək: *əsgər, zabıt, əsir, mühasirə, hərbi, hərbi and, sərhəd, kəşfiyyat* və s. terminlər ərəb mənşəlidir. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri olan – *qəsida, qəzəl, qitə, müxəmməs, beyt, minacat* və s. ərəb və fars mənşəlidir. Ərəb və fars mənşəli dilçilik terminləri bu gün də öz fəallığını saxlamaqdadır: *məsdər, fel*.

Hələ XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dilindəki ərəb və fars mənşəli terminlərə ikili münasibət olmuşdur. Bəziləri qəliz, dilimizin qrammatik qayda-qanunlarına cavab verə bilməyən, lakin artıq mənimsənilmiş ərəb, fars mənşəli söz və terminləri dildən çıxarmağı təklif etmişlər. Beləliklə, termin yaradıcılığında zərərli, ziddiyyətli, dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi, təkmilləşməsinə mənfi təsir göstərən purizm cərəyanı meydana gəlmişdir.

Puristlər ərəb-fars terminlərinə birtərəfli münasibət göstərmişlər. Onlar Azərbaycan terminologiyasının nöqsanlarının aradan qaldırılmasının əsas yolunu bütün ərəb və fars sözlərinin çıxarılıb, yerinə necə

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 123 -

olursa-olsun «azərbaycanca sözlər» qoyulmasında, yaxud sözlərin sonunun «Azərbaycan dili» şəklinə salınmasında»¹ görürdülər.

Azərbaycan dilində işlənən ərəb və fars mənşəli terminlərin bir qisminə nəzər salaq: *qətnamə, mülk, qanun, möhür, mühəndis, nəbatat, vəkalətnamə, şimal, cənub, şərq, qərb, nəzm, təlim, hakimməraz, elm, sənaye, kimya, rüsum, qəfiyə, hüriyyət, ticarət, məvacib, məxaric, təzkirə, üslub, tədqiqat, mənzum, mənsur, musiqi və s.*

Bununla yanaşı, dilimizdə ərəb və fars mənşəli morfemlər də mövcuddur. Onlar da işlənmə yerinə görə sözləri və sözsonu mövqeyə malikdirlər. Məsələn:

a) isim düzəldən şəkilçilər: **-iyyət, -iyyat, -dar, -namə, -at/-ət, -iyyə, -il-vi:** *ədəbiyyat, külliyyat, cəmiyyət, tədqiqat, əməkdar, nəzəriyyə, əhvalat, əməliyyat.*

b) Sifət düzəldən şəkilçilər: **-i, -pərəst, -pərvər, -şünas, -xah, -pəsənd, -bi, -na, -ba:** *baməzə, inqilabi, avropapərəst, vətənpərvər, bədxah, namüinasib və s.*

c) zərf düzəldən şəkilçilər: **-anə, -yanə, -ən:** *şairanə, dahiyanə, qəsdən, qəflətən və s.*

1920-ci illərdə purizm terminləri fəallaşır. 30-cu illərdə isə milli terminlər əsas yer tutur. 30-cu illərin sonlarında rus-Avropa sözlərinə meyil güclənir. 40-cı illərin sonlarında isə yenidən ərəb-fars sözləri bərpa olunur.

X.Raxmonkulovun fikrincə, «Postsovet məka-

¹Qasımov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, s. 70

nında yaşayan türklərin əksəriyyəti islam dininə sitayiş etdiyi üçün o xalqların dillərində mövcud olan terminlərin əksəriyyəti ərəb və fars mənşəlidir və bir-birlərindən fonetik dəyişmələrlə fərqlənir»¹.

Məsələyə belə yanaşma, bizcə, heç bir etiraz doğurmamalıdır.

Doğrudan da, istər oğuz, istərsə də qıpçaq və karluq qrupuna daxil olub müsəlmanlığı qəbul edən türk dillərində elə dini terminlər vardır ki, onlar həm semantikasına, həm də orfoqrafiya və orfoepiyasına görə eynidirlər. Məs: Azərbaycan -*xuda*, özbək -*xuda*, türk -*xuda*, türkm. -*xuda*, qazax -*xuda*, qırğız -*xuda*.

Təbii ki, bu terminlərin sayını istənilən qədər artırmaq olar. *Namaz, oruc, ramazan* kimi dini terminlər islam dinini qəbul etmiş bütün türk xalqlarının dilində heç bir fonetik dəyişməyə məruz qalmadan işlənir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ərəb və fars mənşəli terminlər təkcə dini deyil, ictimai-siyasi sahədə də həm Azərbaycan, həm də özbək dillərində mövcuddur. Belə terminlərin Azərbaycan və özbək dillərində mövqeyi bir qədər fərqlidir. Məsələn: xüsusi vəzifə adını bildirən «*nazir*» sözü Azərbaycan dilində çox işləkdir. *Baş nazir, Təhsil Naziri, Səhiyyə Naziri* və s. Hətta bu söz - **lik** şəkilçisinin qəbulu vasitəsilə söz yaradıcılığı prosesində aktiv iştirak edərək xüsusi müəssisə adlarını da ifadə edir. Məsələn: *Vergilər Nazirliyi, Mədəniyyət Nazirliyi, Təhsil Nazirliyi, Daxili İşlər Nazirliyi*.

¹ Uzbek tili atamaşunosliqi. Toşkent, Fan, 1992, s. 20

Özbək dilinə gəlinə, bu dildə həmin vəzifəni adlandırmaq üçün «vəzir» sözündən istifadə edilir: *Baş vəzir, Vəzirlər Məhkəməsi*.

Maraqlı cəhət budur ki, bu söz Azərbaycan dili üçün də yad deyildir. Müasir Azərbaycan dilinin əsas lüğət fondunda bu sözə rast gəlməsək də, *vəzir* sözü şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində, o cümlədən nağıllarımızda «şahın köməkçisi» mənasında rast gəlinir: *qara vəzir, baş vəzir, vəzir*.

Azərbaycan və özbək dillərində hüquq terminləri arasında bir sıra fərqli cəhətlər vardır. Məs: özbək dilində *məhkəmə* termini *kabinet* sözünün yerində işlənir. *Nəzirlər Kabineti - Vəzirlər Məhkəməsi*.

Azərbaycan dilində isə bu termin sırf hüquqi məna kəsb edir, «ayrı-ayrı mübahisələri ayırd edən orqan» mənasını daşıyır: *Konstitusiya Məhkəməsi, Xalq Məhkəməsi, Ali Məhkəmə*.

Ərəb və fars mənşəli terminlər həm Azərbaycan, həm də özbək dillərində ədəbiyyatşünaslıq terminləri kimi daha çox aktivdir: *Əruz, təşbeh, qəzəl, qəsidə, müxəmməs, beyt* və s. terminlər cüzi fonetik fərqlərlə həm Azərbaycan, həm də özbək dillərində mövcuddur. *Qəzəl, qəsidə* sözlərini özbəklər fars variantında *ğəzəl, ğəsidə* kimi işlədir.

Özbək dilindəki geyim adları daha çox millidir. Lakin Azərbaycan dili ilə müqayisədə oxşarlıq müşahidə edilir. Məsələn, qadınların baş geyimi kimi tanındığımız *araxçın* sözü hər iki dildə işlənir. Fərq burasındadır.

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 126 -

dadır ki, bu söz özbəklərdə bu gün də müasirdir, Azərbaycan dilində isə *arxaikləşməyə* doğru gedir.

1920-ci il aprel çevrilişindən sonra ictimai-siyasi formasiyanın dəyişməsi ilə əlaqədar bir sıra terminlər dilimizdə aktivləşərək xüsusi isimlərə çevrildilər. Məlum olduğu kimi, aprel çevrilişindən sonra *inqilab*, *hökumət* kimi əcnəbi terminlər xeyli aktivləşdi və az bir zaman içərisində ümumişlək oldu. Eyni vəziyyəti *şura* və *sovet* sözlərinə də aid etmək olar. Azərbaycanda *şura* və *sovet* sözləri termin səciyyəsinə itirərək xüsusi isim kimi daha çox işlənir.

Vaxtilə Azərbaycan dilində, xüsusilə danışiq dilində işlənən *raykom*, *ispalkom*, *kolxoz* sözləri ümumişləklilik qazanmışdı. Hal-hazırda bu tipli sözlərdə arxaikləşərək tarixin arxivinə atılmışdır.

Azərbaycan və özbək dillərində ərəb və fars terminləri hələ də mövqeyini saxlamaqdadır. Elmi-texniki tərəqqi, qloballaşma, qərbə inteqrasiya daha çox rus və Avropa terminlərinin dilə daxil olmasına şərait yaradır.

II. Rus və Avropa mənşəli terminlər. Bu terminlərin Azərbaycan və özbək dillərinə keçmə tarixi XIX əsrin I yarısına təsadüf edir. Q.Zakir, M.F.Axundov H.Zərdabi və başqaları öz əsərlərində rus və Avropa mənşəli sözlərdən geniş istifadə etmişlər.

M.Qasımov rus dilindən terminalmanın aşağıdakı prinsiplərini göstərir:

«1. Terminlər yalnız ehtiyacla əlaqədar, yəni

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 127 -

Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında nəzərdə tutulan anlayışları dəqiq ifadə edən, yaxşı yadda qalan konkret terminlər yaratmaq mümkün olmadıqda alınmalıdır.

2. Mühüm anlayışları ifadə edən və beynəlxalq miqyasda işlədilən terminlər Azərbaycan dilində də bir qayda olaraq tərcüməsiz işlədilməlidir. Belə bir prinsip bizi mürtəce purizmə aparıb çıxarar ki, bu da dilimizin inkişafını ancaq ləngidə bilər.

3. Rus dilindən terminlər götürülərkən onların derivatları (törəmələri) də nəzərə alınmalıdır. Məlumdur ki, terminlərdən hər birinin müxtəlif derivatları vardır. Ona görə də ya əsas terminlə birlikdə derivatlar da götürülməli, ya da həm əsas termin üçün Azərbaycan dilində müvafiq qarşılıq müəyyənləşdirilməlidir. Çünki birini götürüb, digərini götürməmək məntiqsizlik olar. Məsələn, əgər biz *reforma* termininin qarşılığı olaraq Azərbaycan dilində *islahat* sözünü işlədiriksə, onda *reformator*, *reformizm*, *reformist* terminləri üçün də müvafiq qarşılıq müəyyənləşdirib işlətməliyik.

4. Məlum olduğu kimi, terminoloci sistemlərdən hər birinin tərkibində müəyyən mikrosistemlər (tematik prinsip üzrə birləşən termin-adların məcmusu) mövcuddur. Odur ki, rus dilindən terminlər götürülərkən ayrı-ayrı mikrosistemlər nəzərə alınmalıdır»¹.

¹ Qasimov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, s.161-164

Rus mənşəli alınmalara misal olaraq aşağıdakıları nümunə göstərmək olar: *curnal, nömrə, filosof, konfrans, general, kapitan, zavod, kolxoz, sovxoz, telefon, televizor, maşın, gimnaziya, kompaniya, kino, teatr, bilet, komandir, matros, yarmarka, bolşevik* və s.

Leksik alınmalarla yanaşı, morfoloci alınmalar da dilimizdə aktiv mövqedə işlənmişdir:

a) İsim düzəldən şəkilçilər: **-izm, -ist, -ik** – *liberalist, kommunizm, akademik, curnalist*.

b) sifət düzəldən şəkilçilər: **-anti, -a, ist, -iv, -l, -loci, -ci, -tik**. *Antiimperialist, obyektiv, formal, pedaqoci, sistematik* və s.

Tarix boyunca ərəb, fars və rus dillərindən keçən sözlərin bir qismi vətəndaşlıq hüququ qazandığından dilimizdə sabitləşmişdir. Müasir dövrdə Avropa və türk mənşəli terminlərin Azərbaycan və özbək dillərinə axını genişlənməmişdir.

III. Avropa mənşəli alınmalar: *biznes, blank, seans, stimul, biznesmen, market, departament, sponsor, insident* və s.

Avropa mənşəli alınmalar alman, fransız, ingilis və s mənşəli olur. Alman dilinə məxsus olanlar: *kassir, orden, stul, qalstuk* və s.

İngilis dilinə aid: Azərbay. - *seyf, tank, kombayn, traktor, futbol, voleybol, reydlər* və s. özbək - *finiş, futbol, basketbol, boks, departament* və s.

Fransız sözləri: Azərbay. - *salon, restoran, salat, kompot, plombir, palto, manto*; özbək - *leytenant*,

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 129 -

general, desant, artilleriya və s.

Türkiyə türkcəsindən alınmalar: *sorumlu-məsul, yazar-yazıçı, olay-hadisə, uçaq-təyyarə, müsafir-qonaq.*

Azərbaycan və özbək dillərində rus mənşəli terminlərdən başqa, internasionalizmlər də mövcuddur. Bu tipli terminlər bir neçə dildə eyni məna daşdığı üçün onlarda qarşılıq axtarmaq lazım deyil. Çünki onlar beynəlxalq standartlara uyğun qəbul olunmuş terminlərdir. Məsələn, *menecer, menecment, prezident, spiker, birca, konstiutsiya* kimi və s. terminlərə qarşılıq axtarmaq lazım deyil.

M.Qasımov alınma terminlərin dilimizdəki mövqeyini bir sıra cəhətlərdən xarakterizə edir.

1. Alınma termin dilin lüğət tərkibinə möhkəm şəkildə daxil olmaqla onun həm yazılı, həm də şifahi qolunda bu və ya digər məfhumu ifadə edir. Belə terminlər daxil olduqları dilin sözləri ilə eyni hüquqa malikdir.

2. Alınma terminlərdən bəziləri yalnız canlı danışiq dilində işlənir, ədəbi dilə keçmir.

3. Alınma termin müəyyən dövrdən sonra dildən çıxıa bilər. Bu proses müxtəlif yollarla gedir: a) dilin öz sözləri əsasında yaranan termin alınma termini sıxışdırıb aradan çıxarır. b) alınma terminlər bir-birini sıxışdırır. Məsələn, vaxtı ilə dilimizdə işlənmiş *firqə, darülfunun, sövtiyyat* terminləri sonralar *partiya, universitet, fonetika* terminləri ilə əvəz olunmuşdur¹.

¹ Qasımov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, s. 153

Belə qənaətə gəlirik ki, müstəqillik illərində Avropa mənşəli terminlər rus mənşəli terminlərdən üstündür. Çünki sovet dövründə Avropa mənşəli terminlər yalnız rus dili vasitəsilə alınır. Müstəqillik illərində bu mənzərə artıq dəyişir, bilavasitə Avropa ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrin möhkəmlənməsi yeni terminlərin alınmasına səbəb olur: *bankrot, diskont, investor, korporasiya, audit, alyans, bank, depozit, manko, treyder, poritet, auksion*¹.

Müstəqillik illərində Azərbaycan dilinə aşağıdakı Avropa mənşəli alınma terminlər daxil olmuşdur: *auditor, klip, klip-meker, prodüser, tok-şou, şou, şou-biznes, impreashop, broker, makler, market, merketinq, magistr, magistratura, bakalavr, space, menecer, diler, kommersant, nyüsrayter, dizayn, disput, daycest, multimedia, mediamorfoz, soumen*.

Özbək dilində isə *advokatura, suvernitet, demokratiya, prezident, referendum, ratifikasiya, şou, tok-şou, şou-biznes, market, marketinq, maqistr, maqistratura, bakalavr, menecer, şoumen* kimi Avropa mənşəli alınma terminlər daxil olmuşdur.

Alınma terminlərdən danışarkən beynəlmiləl terminlərin də əhəmiyyətini qeyd etmək lazımdır. Terminologiyanın zənginləşdirilməsində qəbul edilmiş beynəlmiləl terminlərdən düzgün istifadə etmək vacibdir. Həqiqətən də, ehtiyac duyduğunuz beynəlmiləl söz və terminlərin dilimizə keçməsinin qarşısını süni surətdə

¹ İqtisadi nəzəriyyə Bakı., Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002

almaq düzgün deyildir. Dilçilər arasında beynəlmiləl terminlərin müəyyənləşdirilməsi üçün müxtəlif fikirlər mövcuddur. A. Frinta «internasional» terminini dünyanın bütün «mədəni dillərində» işlənən söz kimi şərh edir¹. O. B. Şaxray isə bundan fərqli olaraq yazır ki, bu və ya digər söz «bir sıra» dillərdə işlənirsə, onu «internasionalizmlər» sırasına daxil etmək olar².

Biz A. Frintanın fikri ilə deyil, O. B. Şaxrayın fikri ilə razılaşırıq. Çünki «mədəni dil» məfhumu bir qədər qeyri-məqbul səslənir. Terminə o zaman beynəlmiləl hesab etmək olar ki, onu dünyanın bir sıra dillərində sərbəst şəkildə işlətmək mümkün olsun.

M. Qasımov internasionalizmi tamamilə başqa aspektdə izah edir. O, internasionalizmə belə bir tərif verir: «İnternasional terminlər deyildikdə tam, yaxud qismən ümumi semantikaya malik, orfoqrafik, fonoloji cəhətdən nəzərəcarpacaq dərəcədə yaxın olan beynəlxalq əhəmiyyətli anlayışları ifadə edən, dünyanın əksər dillərində (o cümlədən qohum olmayan dillərdə) işlənən sözlər nəzərdə tutulur³. S. Xəlilovaya görə, «İnternasionalizm o zaman həqiqətən, internasionalizm olur ki, söz və terminin səs tərkibi ilə yanaşı, onun mənası da olduğu kimi başqa dillərdə yayılmış olsun»⁴.

Müasir Azərbaycan dilində işlədilən *blokada*,

¹ Qasımov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, s.147

² Yəni orada

³ Qasımov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, s.149

⁴ Xəlilova S.N. Internasional terminlər. Bakı: Maarif, 1991, s.65

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 132 -

bomba, marş, qarnizon, sercant, patron, marşal və s. kimi fransız mənşəli hərbi terminlər beynəlmiləl səciyyə daşımaqla yanaşı, həm də dilimizin fəal leksik vahidlərindəndir. Bununla belə, Azərbaycan və özbək dillərində iqtisadi termin kimi işlənən – biznesmen, valyuta, broker, kommersiya, kommersant, ictimai-siyasi terminlər olan prezident, vitse-prezident, diktatura, parlament, spiker, proporsional kimi sözlər beynəlmiləl səciyyə daşıyır.

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 133 -

III FƏSİL

AZƏRBAYCAN VƏ ÖZBƏKİSTANDA TERMINOLOGİYANIN MÜASİR VƏZİYYƏTİ

§1. Terminlərin yaranma üsulları

Dildə heç bir leksik vahid kor-koranə yaranmır. Hər bir vahidin yaranması üçün müəyyən zərurət olmalıdır. Məsələn, dildə çoxmənalılıq ilk mənanın inkişaf edib, bir-birilə əlaqəli olan məna çalarlığına ayrılması ilə yaranmışdır. Əgər bədii üslubun tələbatı olmasaydı, sözlərin məna çalarlarına heç bir ehtiyac qalmazdı.

Bu mənada terminlərin yaranması üçün əsas zərurət ayrı-ayrı elm sahələrinin tərəqqisi, elmi-texniki inkişaf, tarixi təbəddülat və sairədir. Ona görə də dildə terminlərin yaranma yolları müxtəlifdir.

M.Qasımova görə, terminlər yaradılarkən aşağıdakı üsullardan istifadə edilir:

1. Semantik üsul
2. Morfoloci üsul
3. Sintaktik üsul
4. Kalka üsulu
- 5.Sözlərin ixtisarı və qısaldılması üsulu (abbreviatura)¹.

Özbək dilçiliyində bu və ya digər terminin ifadəsi üçün müxtəlif üsullar mövcuddur. Həmin üsullar aşağıdakı

¹ Qasımov M.Ş.Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları.Bakı:Elm, 1973, s.121

ğidakılardır:

- 1.Semantik üsul
- 2.Morfoloci üsul
- 3.Sintaktik üsul
- 4.Leksik üsul
- 5.Fonetik üsul¹

Müqayisə zamanı nəzərə çarpan fərq budur ki, özbək dilində leksik və fonetik üsullar mövcud olduğu halda, kalka üsulu mövcud deyildir.

1. Semantik üsul termin yaradıcılığında həmişə tətbiq olunan bir üsuldur. Lakin bu üsuldən ayrı-ayrı dövrlərdə müxtəlif şəkildə istifadə edilmişdir. Vaxtı ilə semantik üsulla yaradılan terminlər elm və texnikanın ayrı-ayrı sahələrinə aid terminologiyanın formalaşmasında həlledici rol oynamışdır. Bu işə təsadüfi deyildir. Elm təşəkkül edən zaman elmi idrakın ümumi inkişafı elə bir şəkildə idi ki, termin yaradıcılığını sözlə anlayışın uyğunluğu deyil, oxşarlıqlar təyin edirdi.

Semantik üsulla terminlərin yaranması hələ də davam etməkdədir.

D.Lottenin fikrincə, «Adi söz elmi-texniki terminə çevrilərkən terminoloci sistemdə müəyyən məna kəsb edir, daha doğrusu, belə sözün əvvəl qeydə alınmış mənasına yeni bir məna əlavə olunur»².

¹ Данияров Р.Д. Исследование формирования и развития технической терминологии узбекского языка. Док.дисс.наук. Ташкент. 1982, с.70

²Лотте Д. Основы построения научно-технической терминологии. М., Изд-во АН СССР, 1961,с.123

D.Lottenin bu fikrindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, sözlərin mənalarını dəyişərək terminə çevirməsi onların mənə çalarlarından yalnız birinə əsaslanır. Başqa sözlə, termin çoxmənalıdırsa, yəni, bir termin bir neçə sahənin ifadəsinə çevrilərsə, bu zaman terminoloji sistemdə ziddiyyət əmələ gəlir.

Biz yuxarıda terminlərin əlamətlərini seçiyyəldirərkən qeyd etmişdik ki, onların ən başlıca xüsusiyyəti – monosemantizmdir. Terminlərin omonimliyi hallarında *budaq*, *kök* sözlərinin həm dilçilik, həm də bioloji termin olduğunu söyləmişdik. Buna əsaslanaraq indi belə bir fikir irəli sürə bilərik ki, terminlər omonim ola bilsə də, çoxmənalı ola bilməz. Çoxmənalılıqda mənə yaxınlığı əsas amildir. Terminlərə isə bu amilin tətbiqi qeyri-mümkündür.

Terminlərin omonimiyasından danışarkən hər hansı bir terminin bir deyil, bir neçə sahədə işləndiyinin şahidi olacağıq. Məsələn, *dairə* sözü ictimai-siyasi, hərbi, riyazi termin kimi aktivdir.

Hərbi, tibbi, riyaziyyat terminologiyasına daxil edilən *əməliyyat* sözündə də omonimiya güclüdür. Həmçinin *yuva* leksik vahidi – dilçilik, texniki və hərbi termin kimi işlənir.

Nitq termini isə – fiziologiya, psixologiya, dilçilik və tibb elminin leksik vahididir.

M.Qasımovun fikrincə, sözün semantikasının inkişafında üç əsas proses müşahidə olunur:

1. Adi məişət sözlərinin terminləşməsi

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 136 -

2. Sözlərin mənasının xüsusişməsi

3.Yeni məcazi mənalar hesabına sözlərin mənasının genişlənməsi¹.

I. Adi sözlər elmi-texniki terminlərə çevrildikdə terminologiyanın müəyyən sistemində yeni məna kəsb edir, yeni sözlərin əvvəl qeydə alınmış mənalarına daha bir yeni məna əlavə olunur².

Dilimizin məişət leksikasında bir sıra sözlər işlənir ki, onlar həm də termin səciyyəsi daşıyırlar. Həmin sözlərdən bir qismini misal göstərək. Məsələn, *darraq* sözü ümumişlək söz kimi «saçı darmaq üçün dişli alət» mənasında işlədilir. Hərbi termin kimi «patronları yan-yana qoymaq üçün qutu» deməkdir.

Diş sözü orqan adını bildirməklə bərabər, həm də texniki termin kimi (*çarxin diş*) işlənir. **Parça** sözü məişətdə toxunma mallar, çit, bez, mahud və s. deməkdir. Lakin *düz xətt parçası* birləşməsində bu söz riyazi terminə çevrilmişdir.

Bununla yanaşı, *balta, açar, lampa, tava, qazan* kimi sözlər texniki terminologiyada termin kimi aktivdirlər. Məsələn, *indikator lampası, pərli balta, hava açarı, ion açarı, buxar qazanı, üzlük tava, xarrat tavası* və s.

Dairə sözü məişətdə işlənməsinə baxmayaraq icimai-siyasi termin kimi aktivdir.Bu gün dilimizin məi-

¹ Qasımov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, s.123

² Yenə orada

şət leksikasında işlədilən *gəlik*, *qurum* sözləri həm də termindir. *Gəlik* sözü iqtisadi termin kimi *gəlik*, *milli gəlik* formalarında işlənir. **Gəlik** – ən ümumi halda vaxt vahidi ərzində pul və digər gəlirlərin məcmusu. Əsas dörd gəlik forması var: əmək haqqı, mənfəət, renta və faiz¹.

Qurum sözü isə təşkilat mənasını bildirir.

II. Sözlərin xüsusişməsi ilə yaranan terminlərin əsas mahiyyəti budur ki, sözlər intensiv olaraq işləndiyi zaman onların ilkin mənası arxa plana keçərək xüsusişir. Məsələn, *bazar* sözü ümumişlək söz olmaqla yanaşı, həm də iqtisadi termindir.

«*Bazar* - satıcı və alıcıların öz əmtəə və xidmətlərini mübadiləyə imkan verən iqtisadi institutlar mexanizmi, təkliflə tələbi mübadilə yolu ilə birləşdirən iqtisadi kateqoriyadır»².

Son zamanlar *bazar* anlayışı öz ilkin mənasından çıxmış və daha geniş məna kəşb etmişdir. *Bazar* mübadilə mühitində yaranan iqtisadi əlaqələrin məcmusu deməkdir. Özbək dilində də *bazor* sözü iqtisadi termin kimi aktivdir: bazar iktisodieti.

Həmçinin *imic* sözü daha çox ümumişləklik qazanmışdır. Siyasi termin kimi isə beynəlxalq *imic* formasında işlənir. İqtisadi termin kimi əmtəənin, xidmətin, firmanın və müəssisənin siması deməkdir.

Blok sözü «böyük binalarda mənzillər qruppu»

¹ İqtisadi nəzəriyyə Bakı., Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002, s.253.

² Yenə orada, s.433.

mənasını bildirir. İctimai-siyasi termin kimi siyasi birləşmə deməkdir.

Məktub «müəyyən məlumat vermək üçün yazılan kağız» mənasını ifadə edir. Həm də *məktub* sözü siyasi termindir: *başsağlığı məktubu, təbrik məktubu* və s.

Digər üsullarla yanaşı, terminologiyanın yaranmasında semantik üsulun da mühüm rolu vardır.

R.Daniyarov yazır:«Semantik üsul öz geniş inkişafını XX əsr oktyabr çevrilişindən sonra daha çox terminologiyanın yaranmasında tapmışdır¹.

Özbək dilində semantik üsulla terminlərin yaranma prosesinin öyrənilməsi 1982-ci ilə qədər dilçilər tərəfindən geniş şəkildə tədqiqata cəlb olunmamışdır. Özbək dilçiliyində semantik üsulun aşağıdakı formaları mövcuddur:

1. Heyvan və insan orqanlarının adlarının terminə çevrilməsi

2. Məişət sözlərinin terminə çevrilməsi².

I. Özbək dilində texniki anlayışları ifadə etmək üçün insan və heyvan orqanlarının adlarından istifadə olunur. Məsələn, burada *tış* sözü iki mənada işlənir. I. insanın diş, II. hər hansı bir alətin diş.

II mənə məcazidir.

Barmok sözü. Əsas mənası əlin barmağı. *Barmaq*

¹ Данияров Р.Д. Исследование формирования и развития технической терминологии узбекского языка. Док.дисс.наук. Ташкент. 1982, с.71

² Yenə orada, s. 76-79

sözü söz birləşməsinin tərkibində əlavə məna kəsb edir (*barmok vazni* - yəni heca vəznü) Məs: *riçaqli barmok*, *xaskali barmok* kimi birləşmələrin tərkibində «bar-mok» sözü texniki termin səciyyəsi daşıyaraq detalın adını bildirir.

Oqiz, *tirnok*, *kulok* sözləri də orqan adı bildirməklə yanaşı, həm də texniki termin kimi aktivdir.

II. Məişət sözlərinin terminə çevrilməsi də maraqlıdır. İnsanların daimi məişətinə daxil olan *peç*, *kuti*, *polovnik*, *lucka* kimi sözlər sonrakı əmək fəaliyyəti nəticəsində texniki terminlərə çevrilmişdir. Bu qarşılıqlı əlaqə nəticəsində bir qrup sözlər məcazlaşaraq yeni məna kəsb edirlər. Məsələn, *kuti* sözünü götürək. O ağacdan və ya kartondan düzəldilmiş qutu mənasını versə də, ayrı-ayrı söz birləşmələrinin tərkibində texniki termin anlayışını bildirir: *tirkaş mexanizmi kutisi*, *tirkaş kutisi* və s.

Həmçinin, *pancara*, *piçok*, *estik* sözləri də məişət sözləri olmaqla yanaşı, həm də texniki termindir. Yuxarıdakılardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, semantik üsul bir sıra leksemlərin terminə çevrilməsində baza rolunu oynayır.

2. Morfoloci üsulla termin yaradıcılığı həm Azərbaycan, həm də özbək dilləri üçün məhsuldardır. Qeyd etmək lazımdır ki, morfoloci yolla yaranan bütün terminlər quruluş etibarı ilə düzəltmədir. Onlar *kök + leksik şəkilçi sxemi* ilə düzəlir. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, başqa dil vahidi kimi, terminlər də quruluşuna

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 140 -

görə üç cür olur.

Azərbaycan və özbək dillərində işlənən bütün leksik terminlər sadə terminlərdir. Sadə terminlər yalnız bir kökdən ibarət olur. Məsələn, Azərb: *media, şou, magistr, departament, menecer, menecment, dizayn, curi, forum*; özbək: *media, sou, biznes, binokor, departament, audit, menecer, dizayn*.

Müstəqillik illərində termin yaradıcılığında morfoloci yol semantik üsulla müqayisədə aktivdir. Lakin dillərin terminoloci sistemi ən çox leksik yolla termin yaratmağa meyillidir. Bunun da əsas səbəbi odur ki, dildə semantik və morfoloci yolla terminyaratma leksik yola nisbətən çətindir.

Morfoloci üsulla yaranan terminlər aşağıdakı şəkilçilər vasitəsilə düzəlir.

1. **-izm** şəkilçisinin vasitəsilə müstəqillik illərində Avropa mənşəli hərəkət adlarından xüsusi siyasət növü kimi dilimizə bir çox terminlər keçmişdir: *totalitarizm*(zorakılıq), *vandalizm*(vəhşilik), *nasionalizm* (millətçilik), *liberalizm*(siyasi cərəyan), *seperatizm* (millətlərin ayrılıb müstəqil dövlətlər yaratmağa çalışması), *unionizm* (birləşməyə, ittifaqa can atmaq).

2. **-lıq** şəkilçisinin vasitəsi ilə: *barbarlıq, suverenlik, müstəqillik, inhisarlıq, istilik süzgəci, komissarlıq, səfərbərlik*.

3. Avropa mənşəli sözlərin kökünə **-iya** şəkilçisinin artırılması yolu ilə: Azərb:-*depressiya, demokratiya, oliqopoliya* (bazarda bir neçə iri firmanın hökm-

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 141 -

ranlığı), *kompensasiya* (əvəzsiz qarşılıq) *dotasiya* (təhiz etmək), *korporasiya* (ittifaq, cəmiyyət), *strategiya* (ictimai-siyasi mübarizəyə rəhbərlik etmək bacarığı), *deklorasiya* (bəyan etmə), özbək: *depressiya*, *demokratiya*

4. Avropa mənşəli söz köklərinə **-ist** morfeminin artırılması yolu ilə: *modernist*, *avanturist*, *maksimalist*, *liberalist*.

5. Rus və Avropa mənşəli söz köklərinə **-ik** şəkilçisinin artırılması yolu ilə: *informatik*, *analitik*, *etik*, *titanik*, *diplomatik*.

Özbək dilində işlənən «*ekoloqik*» terminindən Azərbaycan dilində «*ekoloci*», «*ekologiya*» formasında istifadə olunur¹.

6. Rus və Avropa mənşəli söz köklərinə **-al** şəkilçisinin artırılması yolu ilə: *vizual*, *hormonal*, *intellektual*, *terminal*.

7. Rus və Avropa mənşəli söz köklərinə **-er** morfeminin artırılması yolu ilə. Bu tipli terminlər həm Azərbaycan, həm də özbək dillərində o qədər də aktiv deyil: *missyoner*, *karupsioner*, *prodüser*, *starter*.

8. **-çı**⁴ şəkilçisi vasitəsilə: *arancimançı*, *nəzarətçi*, *topçu*, *zenitçi*.

9. **-dar** şəkilçisinin vasitəsilə: *səhmdar*, *sərmayədar* (işə, istehsala sərmayə qoyan və ona sahib olan şəxs).

¹ Kazımov İ. Müstəqillik qazanmış türk xalqlarının dilində alınma leksika.//Türk dillərinin tarixi müqayisəli leksikologiyası məsələləri. Bakı: Kitab aləmi, 2004, s.311

10. **-oloq** şəkilçisi vasitəsilə: *marketoloq* (bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə və fəaliyyətdə olan ehtiyac, tələb, tələbat, xidmət, sövdə, bazar və bunlarla bağlı digər iqtisadi-sosial amillərin zəncirvari məntiqi sistemini dərinədən bilən, tədqiq etməyi bacaran marketing mü-təxəssisi)¹.

11. **-ləşmə** şəkilçisinin vasitəsilə: *kombinləşmə*-sənayedə istehsalın təmərküzləşmə forması, *oksidləşmə*.

12. **-la²** şəkilçisi vasitəsilə aşağıdakı hərbi ter-minlər formalaşmışdır: *güllələmək, minalamaq, bomba-lamaq, hazırlamaq* və s.

Müasir özbək dilində 300-ə qədər leksik şəkilçi mövcuddur. Buna görə də özbək dilində morfoloci üsulla termin yaradıcılığı öz məhsuldarlığı ilə fərqlənir. Terminlərin əmələ gəlməsində iştirak edən əsas şə-kilçilər aşağıdakılardır:

1. **-ma**. Türk dillərində, o cümlədən özbək dilin-də müasir dövrdə söz yaradıcılığında mühüm rol oy-nayan **-ma** şəkilçisi XIV-XVI əsr abidələrindən öz başlanğıcını götürmüşdür: *kuşılma, sepma, surtma, ko-vurma, suzma, kaynatma*.

Özbək dilinin fonetik sisteminə uyğun olaraq **-ma** şəkilçisi birvariantlıdır. Azərbaycan dilinin termin yaradıcılığında **-ma, -mə** şəkilçisi çox aktivdir. Sahə terminologiyasında fəal iştirak edən şəkilçilərdən biri-dir. Məsələn, hərbi terminlər: *qazma, atılma, atışma,*

¹ İqtisadi nəzəriyyə Bakı., Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002, s.478.

vuruşma, tuşlama; tıbbi: titrəmə, sərpmə, ovma, isitmə, burxulma, əzilmə, dolama və s.

2. **-lik.** Bu şəkilçi nəinki özbək, hətta fars mənşəli sözlərə qoşularaq terminyaranma prosesində iştirak edir: *davlatçilik, sanoatçilik, temirçilik, soatsozlik.*

3. **-qiç.** Bu şəkilçi qeyri-məhsuldar şəkilçidir. XI əsr abidəsi olan M.Kaşğarlının «Divani-Lügətit türk» əsərində **-qiç** şəkilçisi ilə düzələn iyirmi sözə rast gəlinir. **-qiç** şəkilçisi vasitəsilə aşağıdakı texniki terminlər mövcuddur: *urqiç, korqiç, suğorqiç.*

4. **-çi.** *temirçi, montacçı, razvedkaçı.*

5. **-vçi.** Bu şəkilçi söz yaradıcılığında çox qədimdir. Xüsusilə peşə-sənət adlarının yaranmasında mühüm rol oynayır: *kursauvçi, tukuvçi xaydovçi, erutuvçi*

6. **-laş.** Bu şəkilçi vasitəsi ilə bir sıra texniki terminlər formalaşmışdır: *parçınlaş, çoxlaş, cılvırlaş.*

7. **-lanış.** Bu şəkilçi iki komponentdən ibarətdir: **lan+ış** *kuçlaniş, tovlaniş, parçalaniş.* Özbək dilində **-lanış** şəkilçisinin vasitəsilə beynəlmiləl terminlər də formalaşmışdır: *aktivlanış, kristallaniş.*

8. **-tiriş.** Bu şəkilçi də iki hissədən ibarətdir: **tir+ış.** Texniki terminləri yaradır: *biriktiriş, etiltiriş, kizdiriş*

9. **-xona** şəkilçisi özbək dilində daha aktivdir. Belə ki, bu şəkilçinin vasitəsilə *devonxana* (aparat, saray) və *darsxona* (sınıf otağı) kimi termin və sözlər əmələ gəlmişdir: *devonxona* sözü - Prezident devonxonası formasında işlənir.

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 144 -

Tədqiq olunan dillərdə elə terminlər var ki, onlar sadə terminlərə oxşasalar da, quruluşca düzəltmədir: *holding (xolding), shopping, marketing, faktoring, kliring*

Holding – elə işgüzarlıq fəaliyyətidir ki, müxtəlif kampaniyaların səhm nəzarət paketləri başqa bir kampaniya tərəfindən alınır və nəticədə onların fəaliyyətinə nəzarət edilir¹.

Kliring – dövlətlər arasında banklar vasitəsilə nağdsız haqq- hesab

Factoring –ticarət kontoru olub müştərinin dövrü kapitalının kreditləşdirilməsi ilə əlaqələndirilən komissiyon – ticarət əməliyyatlarının bir növü².

İ.Kazımovun fikrincə, müstəqillik illərində türk xalqlarının dillərində işlənən alınma terminlərin tərkibində bir sıra terminyaradan elementlər iştirak edir. Həmin termin yaradan elementləri iki qrupa ayırmaq olar:

a) Konservativ termin yaradan elementlər. Bunlar ilkin formasını və mənasını saxlayan elementlərdir. Konservativ termin yaradan elementlər prepozitiv mövqedə işlənir: **anti, avia, avto, aqro, mikro, mono, milli, inter** və s.b) deformativ terminyaradan elementlər. Beynəlmiləl terminoloci vahidlərin yaradılmasında deformativ terminyaradan elementlər mühüm rol oynayır. Bu elementlər aşağıdakılardır: dez, -de, -an-, bı-,

¹ İqtisadi nəzəriyyə Bakı., Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002, s.459.

² Yenə orada.s.449-468

re-, di-, dia-, neo-, izo-, a- və s.¹

Bu elementlər terminologiyada beynəlmiləl terminləri əmələ gətirən vasitələrdəndir.

Müstəqillik illərində Azərbaycan və özbək dillərinə elə Avropa mənşəli mürəkkəb terminlər keçmişdir ki, onlar bizim dilimizdə sadə terminlərə oxşasalar da, quruluşca mürəkkəbdir. Məsələn, Azərb: *biznesmen, şoumen, tok-şou, klip-meker, super-market*; özbək: *biznesmen, şoumen, tok-şou, super-market*.

Bəzən elə də olur ki, söz birləşməsi şəklində olan terminləri səhvən mürəkkəb terminlərə daxil edirlər: Azərb: *Imprashop, Casrian-Shop, Milli Məclis, Prezident Aparatı, Təhsil Nazirliyi*; özbək: *Xalk Talimi Vazirliqi, Oliy Maclis*.

D.Lotte «Söz birləşmələri ilə yaranan terminləri sabit söz birləşməsi kimi qəbul edir»².

Çox güman ki, müəllif bu fikirləri irəli sürərkən mürəkkəb terminləri nəzərdə tutur. Çünki mürəkkəb terminlərin komponentləri sabit söz birləşməsi kimi ayrılmazdır.

İndi isə mürəkkəb terminlərin komponentlərinin nitq hissələri ilə ifadəsinə baxaq. Ən geniş yayılmış ifadə vasitəsi *isim+isim* sxemidir: *şoumen, biznesmen* kimi terminlərin hər iki komponenti isimdən ibarətdir.

Mürəkkəb terminlərin elə qrupları var ki, onların

¹ Kazımov İ. Müstəqillik qazanmış türk xalqlarının dilində alınma leksika.//Türk dillərinin tarixi müqayisəli leksikologiyası məsələləri. Bakı: Kitab aləmi, 2004, s. 313.

² Лотте Д. Краткие формы научно-технических терминов. М., Изд-во «Наука», 1971, с.79

komponentlərinin bir tərəfi sifət, digər tərəfi isimlə ifadə olunur: *makroiqtisadiyyat, mikroiqtisadiyyat*.

Bəzi mürəkkəb terminlərin II komponenti *metr* sözü ilə düzəlik. Belə terminlər əsasən ölçü vahidlərini adlandırır. Bunlara həm texniki, həm də tibbi sahədə rast gəlinir. Ölçü vahidləri: *santimetr, millimetr, kilometr*. Tibbə aid cihazlar: *monometr, barometr, termometr*.

Elə mürəkkəb terminlər var ki, etimon dildə olduğu kimi söz alan dilə də mürəkkəb şəkildə daxil olurlar.

Bu zaman onlar ya olduğu kimi gəlir, ya da Qismən fonetik dəyişmələrə məruz qalır. Məsələn: *mikro-sxem, teleskop, mikroskop, fonendoskop* və s.

Siyasi terminlərin yaranmasında II komponenti *namə* sözü olan isimlər mühüm rol oynayır. Bunlara qismən iqtisadiyyat terminlərində təsadüf olunur. Məsələn, *nizamnamə, məramnamə, vəkalətnamə*.¹

Tədqiqata cəlb olunan dillərdə terminlərin böyük bir qismini sintaktik üsulla yaradılan terminlər təşkil edir. Belə terminlər isə mürəkkəb söz və söz birləşməsi modelində formalaşır. Bu üsuldən danışan M.Qasımov onun özünün də aşağıdakı prinsiplərlə yarandığını qeyd edir.

¹ **Qeyd:** Xətainin yazdığı «*Dəhnamə*» əsərinin adı mürəkkəb deyil. Birinci növ təyini söz birləşməsidir. Əgər **namə** sözü öz müstəqil mənasını özündə saxlayaraq hər hansı bir leksik vahidə birləşirsə, bu zaman o, söz birləşməsi kimi, əgər **namə** sözü öz müstəqil mənasını itirərək hər hansı bir sözə qoşularsa, bu zaman mürəkkəb termin funksiyasını daşıyır.

1. Leksik-sintaktik üsul

Bu qayda ilə yaranan terminlərdə heç bir morfoloci vasitədən istifadə olunmur. Burada ancaq leksimlər - leksik vahidlər birləşərək yeni termin əmələ gətirir. Məsələn: *şou-biznes, biznesklub, simpriz, şoumen, teletime* və s.

2. Morfoloci-sintaktik üsul. Bu üsulla yaradılan terminlərdə həm leksik, həm də qrammatik şəkilçilərdən istifadə olunur. Belə ki, sözlər birləşdirilərkən komponentlərə bu və ya digər şəkilçi qoşularaq yeni termin əmələ gətirir¹.

Morfoloci-sintaktik üsulla yaradılan terminlər həm sözdən, həm də şəkilçidən ibarət olur. Bununla yanaşı, onlar quruluşca mürəkkəb termin səciyyəsi daşıyır. Məs.: tibbi terminlərə nəzər salaq: *qıcolma, boşqazgəlmə, qanalma, itdirsəyi/təkhəcalı, çoxhecalı* və s.

Bizcə, sintaktik yolla yaranan terminləri komponentlərinə görə qruplaşdırmaq daha məqbuldur. Bu xüsusiyyətlərinə görə sintaktik yolla yaranan terminləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Hər iki tərəfi Avropa mənşəli terminlər: *metrocity, Improshop, Super-market, mini-market, şoumen, biznesmen, nyüsmeyker, nyüs-Rum, müzik-holl, simkart, cinkart, vitse prezident, plastik kart, sport daycest.*

2. I tərəfi rus, II tərəfi Avropa mənşəli terminlər: *Medservis, multimedia.*

¹ Qasımov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, s. 131

3. I tərəfi Avropa, II tərəfi rus mənşəli terminlər: *media-morfoz, teleteks, media-press, dietik-resssept.*

4. I tərəfi ərəb-fars, II tərəfi Avropa mənşəli terminlər: *beynəlxalq imic, ticarət makleri, bazarın seqmentasiyası, ictimai kollec, milli lider, siyasi partiya.*

5. I tərəf Avropa, II tərəf ərəb-fars mənşəli terminlər: *menecerlər inqilabı, valyuta siyasəti, xolding şirkət, test üsulu, konvertasiya xətti, kros məzənnə, diaspora təşkilatı.*

6. I tərəfi ərəb-fars, II tərəfi Azərbaycan mənşəli terminlər: *milli gəlir, real gəlir, milli baxış, milli ordu.*

7. Hər iki tərəfi ərəb-fars mənşəli terminlər: *nümayəndə heyəti, dövlət müstəqilliyi, müstəqil siyasət, bələdiyyə rəisi, bələdiyyə təşkilatçıları, pərakəndə ticarət, ticarət şəbəkəsi, rəqabət qabiliyyəti, dövlət rüsumu və s.*

8. I tərəfi Azərbaycan, II tərəfi ərəb-fars mənşəli terminlər: *vergi müfəttişi.*

9. I tərəfi Avropa, II tərəfi Azərbaycan mənşəli terminlər: *virtual baxış, vizual baxış.*

10. I tərəf Azərbaycan, II tərəf Avropa mənşəli terminlər: *Ataholding, Atabank, atıcılıq stendi, açıq tender.*

11. Hər iki tərəfi ixtisar yolu ilə: *Naft klinik, On klinik.*

12. I tərəfi ixtisarla, II tərəfi bütöv olan terminlər: *AzPetrol, AzərBiznes, BUS bank, Medservis, AzərKino, mutfilm, tele-tex, nyüsmeyker, nyüsRayter, Mass-*

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 149 -

Media, mass-faks, La-Parfimerue.

13. I tərəf bütöv, II tərəfi ixtisar yolu ilə yaranan terminlər: *Qaçqınkom, Media Max, Super Max, media-press, Lider TV, Burc FM, 106 FM, Spase TV.*

14. Qarışıq komponentli terminlər: Bu tipli terminlərin komponentləri çoxmərtəbəli olub, mənşələrinə görə müxtəlifdir. Məsələn, *Ali Atestasiya Komissiyası, Azərsun Holding, BMT-in Təhlükəsizlik Şurası, «ATRA» səhmdar kommersiya bankı, Milli Olimpiya Komitəsi, «İmprotex» şirkətlər qrupu, Avropa Şurasının Parlament Assambleyası, Əsrin Neft Kontraktı, Bakı-Ceyhan Neft kəməri, Beynəlxalq Audovizual festivalı, «FRU» inşaatçı şirkəti, Ərzurum Qaz kəməri, Prezident Aparatı, Mətbuat xidməti, SD yaddaş kartı, Xəzinədarlıq departamentinin valyuta əməliyyatı şöbəsi, PR Müstəqil Yayım və Media Şirkəti, «MAQ» LTD şirkəti.*

Yuxarıdakı terminlərdən bəziləri abbreviatura yolu ilə yaranmışdır.

Abbreviatura yolu ilə yaranan terminləri M.Qasımov belə izah edir: «Abbreviatura üsulu termin yaradıcılığının başqa üsullarından əsaslı surətdə fərqlənir. Çünki belə bir üsuldən istifadə olunarkən bu və ya digər anlayışın ifadəsi üçün yeni termin yaratmaq deyil, dildə artıq mövcud olan terminləri daha əlverişli şəkllə salmaq nəzərdə tutulur.

Abbreviatura üsulu ayrı-ayrı terminoloci sistemlərdə sözə qənaət edilməsinə, çoxsözlü terminlərin kon-

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 150 -

kreter terminlərlə əvəz olunmasına şərait yaradır. Bu üsul terminologiya sahəsində sinonimliyin aradan qaldırılması üçün də əhəmiyyətlidir¹.

Burada M.Qasimovun dediği bir fikirlə razılaşmırıq. Müəllif belə hesab edir ki, abbreviatura sözə qənaət etmək üçündür. Əslində isə abreviatura sözə deyil, yazılışa qənaət edir. Abbreviatura tələffüzü asanlaşdırır. Biz çoxmərtəbəli abbreviaturaların əleyhinəyik. Çünki çoxmərtəbəli abreviaturalar tələffüzü çətinləşdirir və dilə ağırlıq gətirir.

M.Qasimovun fikrincə, abbreviatura üsulu müasir Azərbaycan ədəbi dilinin termin yaradıcılığı üçün xarakterik deyildir. Çünki həmin üsulla yaranan sözlərin əksəriyyətini (idarə və müəssisələrin, məktəblərin, nazirliklərin, dövlətlərin və milli respublikaların, beynəlxalq təşkilatların, elmi-tədqiqat müəssisələrinin və cəmiyyətlərin adları) termin hesab etmək olmaz»².

Əgər M.Qasimovun bu fikrillə razılaşsaq, onda Azərbaycan dilçiliyində abbreviatura üsulunun varlığına ehtiyac duyulmazdı. Bəs onda AMEA, YAP, MTN, DİN və s kimi mürəkkəb adların qısaldılmış formada yazılışını və tələffüzünü nə adlandırmaq olardı?

Azərbaycan dilinin digər terminoloci sahələrində abbreviaturalardan nisbətən az istifadə olunsa da bu üsul hərbi leksikologiyada daha çox müşahidə olunur.

¹ Qasimov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, s. 140

² Yəni orada

Məs.:AK-avtomat kalaşnikov, HHM-Hava hücumundan müdafiə, HDD-Hərbi dəniz donanması, DMK - Dövlət Müdafiə komitəsi.

1995-ci ildə nəşr olunmuş, Azərbaycanca-rusca hərbi lüğətin bir bölməsini xüsusi abreviaturalar təşkil edir. Lüğətdə «Xəritə və sənədlərdə işlənən ixtisarlər» başlığı altında 300-dən artıq hərbi termin – söz və birləşmələrinin abreviaturaları qeyd alınmışdır¹.

Azərbaycan və özbək dillərində işlənən bəzi abreviaturalara aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar.

1. Hərbi sahəyə aid abreviaturalar:EAM-Ehtiyat atəş mövqeyi, ZA-zenit alayı, MM-Mülki müdafiə, KT-kəşfiyyat taboru, SAA-Sabit arakəsmə atəşi, PB-piyada bölüyü, XD-xüsusi dəstə, HMP-Hava müşahidə postu, HİM-hava idarəetmə məntəqəsi.

2. Mürəkkəb ad kimi işlənən abreviaturalar: Buraya idarə, təşkilat, nazirliklərin, siyasi partiyaların, şirkətlərin adları daxildir: Azərb. - MM, YAP, MDB, TN, SN, MN, DİN, ADP, MİP, AŞPA, AzTV, Lider TV, ANS, Azərsell, Baksell, TQDK, On klinik, Med service, MAQ, LTD şirkəti; Özbək - VM, XTV, DAN, OM, PD, TSK

Dilimizdə işlənən bir sıra abreviaturalar vardır ki, onlar ekzotizm səciyyəsi daşıyır. Məs.: «*FRY*» *inşaatçı şirkəti*, *ANS kommers*, *On klinik və s.*

¹ Qasımov İ. Müasir Azərbaycan dilində hərbi terminlərin yaranma yolları. Bakı: Nurlan, 2000, s.74

İxtisarların əsas növləri bunlardır: a) hərfi ixtisarlar; b) heca ixtisarları; c) heca+söz ixtisarları.

a) Hərfi ixtisarlar deyildikdə sözlərin baş hərflərindən düzəldilən sözlər nəzərdə tutulur. Azərbaycan dilində: *AMEA, YAP, TN, SN, TQDK, MTN, MOK*; özbək dilində: *DTM, VM, OM, XTV*.

Belə qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycan dilində hərfi ixtisarlar ixtisarların digər növlərindən daha geniş yayılmışdır. Təkcə hərbi terminologiyada 300-dən artıq abbreviaturaların mövcud olması buna dəlalət gətirir.

b) Heca ixtisarları ilə terminlər yaradılarkən müxtəlif sözlərin başlanğıc hissələri alınır, bir söz halında birləşdirilir: *Naft klink, On klinik, kombat, kombrig, intermed*.

c) Heca+söz ixtisarları. Bu üsulla terminlər yaradılarkən mürəkkəb isimləri təşkil edən sözlərdən birinin başlanğıc hissəsi alınır bütöv sözə birləşdirilir: *Az Petrol, mikroiqtisadiyyat, makroiqtisadiyyat, Mass-Media, mass-faks» BUS bank, AzərBiznes* və s. Termin yaradıcılığının yollarından biri də kalka üsuludur.

Qeyd etmək lazımdır ki, kalka sözalma prosesi deyil, sadəcə olaraq hərfi tərcümədir. Bu barədə dilçilikdə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bir qrup dilçilər – Ş.Balli, S.M.Kenesbaev, X.H.Ataev, R.A.Budaqov, Ş.R.Abiyeva və başqaları kalkaları alınma hesab edirlər.

M.K.Dmitriyev və N.M.Şanski isə kalkanın alınma olduğunu deyir, onun dilin daxili imkanları

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 153 -

hesabına yaranan vahidlər olduğu fikrini müdafiə edirlər¹.

Kalka üsulu ilə yaranan sözlərin alınma olması və ya kalkaların alınma sözlərin bir növü hesab edilməsi fikri dilçilikdə uzun müddət davam etmişdir.

Kalkalar alınmalardan əsaslı surətdə fərqlənir. Bunları bir-birilə eyniləşdirmək doğru fikir deyildir.

A.Reformatskinin fikrincə, «Kalka sözün hissələr üzrə tərcümə edilib, sonra həmin hissələrin mexaniki surətdə birləşdirilməsidir².

O.Axmanovaya görə, «Kalka etmə başqa bir dilin leksik-semantik və leksik-sintaktik modelinin alınması, onları nəzərdə tutulan dilin morfemləri ilə tamamlamaqla yeni sözlər yaradılması, yaxud dilə sintaktik üsulların gətirilməsidir»³.

Kalkalar dilin leksik sisteminin zənginləşməsində aparıcı üsullardan birini təşkil edir. Kalka etmə bilinqvizm şəraitində dillərin müəyyən leksik vahidlərinin həm sturuktur, həm də semantik uyğunluğunu öyrənmənin bir üsuldur. Bu üsul ilə yaranan sözlərdə əsas cəhət kalkaların tərcümə olunan variantlarının başqa bir dildə olmasıdır. Kalka üsulu ilə termin yaratmaq prosesində əsas cəhət tərcümə olunan sözün dildə özünə

¹ Xudiyev N.M.Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşmə yolları.Bakı:APİ nəşriyyatı, 1987, s.10-11

²Реформатский А.А.Что такое термин и терминология Москва.,АН СССР,1959, с.117

³ Axmanova O.Словарь лингвистических терминов.Москва, «Сов. энциклопедия», 1966, с.188

vətəndaşlıq hüququ qazanmasıdır. Bu baxımdan kalkalar alınma sözlərlə bərabər mövqedə olmalı, eyni funksiya daşmalıdır. Lakin kalkaetmə prosesində yaranan sözlər dilin öz daxili imkanları hesabına yaransa da, onların formalaşması üçün digər bir dilin böyük təsiri olur. Deməli, bunlar iki dilin təsiri ilə yaranan dil elementləridir.

Bəzən də elə olur ki, alınmalar dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazanmış sözlərlə hərfi tərcümə olunmadan yanaşı işlənir. Məsələn, *Ticarət departamenti*, *Vergilər departamenti*, *Nəqliyyat departamenti*.

Əgər dilin öz milli leksik vahidi varsa, nə üçün bu gün dildəşiyiciləri həmin terminləri hərfi tərcümə etmədən, olduğu kimi işlədir?

Hətta bu gün mətbuatın dilində qarşıdurma sözünün əvəzinə *insident*, *razılaşma* əvəzinə *kompromis* sözləri daha çox işlənir.

Azərbaycan və özbək dilləri sovet hakimiyyəti illərində kalkalardan bəhrələnməmişdir. Bu da ictimai-siyasi quruluşla bağlı olmuşdur. Lakin bu gün Avropa ilə ictimai-siyasi, mədəni əlaqələr yeni leksemləri olduğu variantda dilə daxil edir. Kalkaların isə varlığına ehtiyac duyulmur.

Kalka edilən sözlərə aşağıdakı hərbi terminləri misal göstərmək olar. Məsələn, *avtomatçik-avtomatçı*, *raketniy samolët -raket təyyarəsi*, *tankist-tankçı*, *min-noe pole - minalanmış sahə*, *udarniy mexanizm-zərbə mexanizmi*, *qvardeeü - qvardiyaçı və s.*

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 155 -

M.Qasimova görə, «Kalkalar müvafiq əcnəbi sözlərin quruluşu kimi formalaşan, lakin onların maddi əsasını almayan sözlərdir»¹.

Kalkaların növləri haqqında fikirlər müxtəlifdir. N.Xudiyev kalkaların növlərindən danışarkən yazır:

«Kalkalar iki qrupa bölünür:

1.Normativ mənə əsasında əmələ gələnələr.

2.Məcəzi mənə əsasında əmələ gələnələr.

1. Normativ mənə əsasında əmələ gələn kalkalarla ifadə olunan anlayış və məfhum üçün ikinci bir söz işlənmir. Yəni, bir məfhum və anlayış bir ifadə vasitəsinə malik olur.

2. Məcəzi mənə əsasında yaranan kalkalar obyekt ifadə etmə xüsusiyyətlərinə görə nominativ mənalı kalkalardan fərqlidir. Burada obyekt bir, ifadə vasitələri müxtəlif ola bilər. Bir obyektə aid olan bir neçə ifadə vasitəsi emosional xüsusiyyətlərinə görə biri digərindən seçilir. Onların emosionallığında məcəzi mənə xüsusi rol oynayır»².

Azərbaycan dilində kalka üsulu ilə yaradılan terminlərin əsas hissəsini isimlər təşkil edir.

Özbək dilinin terminologiyasında rus dilindən kalkalar xüsusi yer tutur. Kalka özbək dilində daha çox aktiv olan üsullardan biridir.

R.Daniyarova görə: «Kalkalar alınma sözlərin

¹ Qasimov M.Ş.Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları.Bakı:Elm, 1973,s.135

² Xudiyev N.M.Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü.Bakı:Maarif,1986,s.203-205

bazasında yeni sözlər yaradan ən yaxşı üsullardan biridir»¹.

Özbək dilində kalkaetmə prosesinə əsasən mürəkkəb söz, mürəkkəb ixtisar, defislə yazılan mürəkkəb sözlər və söz birləşmələri cəlb olunur.

Özbək dilində kalka üsulunun 2 tipi mövcuddur:

1. Struktur kalkalar

2. Semantik kalkalar

«Struktur kalka» ilə terminləşmə özbək dilində xüsusi yer tutur. «Struktur kalka» dedikdə həm bütöv bir sözün, həm də kök ilə bərabər morfemin də kalka edilməsi nəzərdə tutulur.

Rus dilindən özbək dilinə semantik kalkaetmə prosesi zamanı əsasən məişət sözləri kalka edilir. Məsələn, *piçok «bıçaq»*, sözü həm də texniki termin kimi də işlənir².

Son dövrlərdə leksik yolla yaranan Avropa mənşəli iqtisadi və mədəni terminlər türk dillərində daha çox işlənir: *broker, bonkomat, nokia, seans, treyder, diler, dicey, dividant, expert, lazer, status, interfax, prodüser, otel, lombard, şou, tok-şou, aranciman*.

Şübhəsiz ki, türk dillərinin hamısında terminoloji sistem eyni deyildir. Bunu nəzərə alaraq Azərbaycan, özbək, qırğız, qazax, türkmən terminoloji parallelliyini əks etdirən bir cədvəl veririk.

¹Данияров Р.Д. Исследование формирования и развития технической терминологии узбекского языка. Док.дисс.наук. Ташкент. 1982, с. 185

² Yenə orada, s. 186-204

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun türk dilləri şöbəsi

Azərb.	Özbək	Qazax	Qırğız	Türkm.
əfv	afv	keçirü	ğafuv etüv	bağışlan- ma
üzr	keçirim		keşirüv	
alay	polk	polk	polk	polk
		tümön	şerüv	
Bələdiyyə icraiyyə komitəsi	İcraiyyə Komitəsi	Keneş	Kenes aktaruv komitet	Rayon şəhər soveti
Prezident	Prezident	Prezident	Prezident	Prezident
çağdaş	Hazırgı	Azırkı	Kazirgi	Hazırkı
müasir	zəmanəviy	uçardağı	Cana	Dövrdeş
Assosiasiya Yaratmaq	Təsəvürlər- ninq bir-bir- gə bağlənişi	okşoşturu	Elestetüv saykestetüv üylesim	Bağlanışık assotsiasiya
curnal, dərgi, məcmuə	curnal, aynamə məcmuə	curnal	curnal	curnal
İqtidar	İktidar	Bağana dingek	Ötömdülük	Sözü örtüklik
Suveren	Suveren	Egemen	Ertkü	özigtıyarlı
Müstəqil	Müstakıl		Suberendü	qararsız
İqamətgah	yaşas cayı turər cay	Meken-cayı Turağı	Konuş\ casa- ğan cay	Yaşanılan yer, mekən
İqtibas	iktibas köçirmə alış	Uzindi misal Tsitata	Silteme	Tsitata getirme
elan bildiriş	elan	kulaktand uruv, habarland uruv	carıya	lğlan etmə, bildiriş

**Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə
termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010**

- 158 -

Created with

nitroPDF[®] professional

download the free trial online at nitropdf.com/professional

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun türk dilləri şöbəsi

irmaq	dərya	özen dariya	dariya dayra	derya
izdiham	tıklınç tirbandlik	kıspak kısılv	toptolu sığılış	diknişik\ba- sa-baslık
izdivac	uyulanış (erkek) tumuşga çıkış (qız)	uylenüv nekelesüv	üylönü nike	öylenmə durmuşa çıkma
millət qövın	millat xalk	kavım, ulıs, xalık, ult	ulut	millet, kovum
konsul	konsul vakil	Turaktı ökil	konsul Ökül	konsul
kontrakt müqavilə bağlaşma	şartnamə\ bitim	kelişim şart	kelişim	kontrakt Ulaşık
konsilium	konsiliyum	konsiliyum	konsiliyum	konsilium
deputat millət vəkili	deputat	vekil deputat	el ökülü deputat	deputat
parlament milli məclis	parlament	parlament	coğorku keneş, parlament	meclis
milli	milliy	ulttık	uluttuk	milli
ekipac	ekipac	ekipac komanda	ekipac	ekipac
müsaidə, izn	ruxsənt izn	ruksat	uruksat	ruğsat icazət
müsadirə müsaid	müsadərə Kulay ongay	konfiskelev kolaylı ingaylı	Konfiskasiy alo İngaylı	Konfisk lemc onaylı ataml

***Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə
termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010***

- 159 -

Created with

nitroPDF[®] professional

download the free trial online at nitropdf.com/professional

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun türk dilləri şöbəsi

İstiqraz, borc	karz	karız	karız	karz
paket bağlama	örəm	tüyinşek oralma, çaşık	baştık	düvüncek paket
Bazar iqtisadiy- yatı marketing	marketing	marketing suranım zerttev	bazar ekono- mikası marke- ting	marketing bazar övrenme
müalicə- xana	sanitariya	emxana	emkana,	ambulatori- riya
ambulatori- riya	bölimi		ambulatoriya	
sərmayə dar	sərmayədar kapitalist	kapitalist	Kapitalist	kapitalist mayadar
təhqiqa soruşdur- ma	terqav kılış tergav	terqav anıktav, surastırav	suraştıru suramcilo	dernev
yazar yazıcı	yazuvçi	yazılışı	cazuçu	yazıcı
qatıq yoğurt	katık	ayran katık	ayran	qatıq
bilgi məlumat	bilim malumat	malimet bilim	bilim malımat	bilim mağlumat
bürokrati- ya rəsmiyyət- çilik safir	kağazbazlık törəçilik rəsmiyyət- çilik elçi	kelseşildik tonmoyın dılık elşi	byorokratiya töröçülük elçi	byurokratiya baş ilç

**Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə
termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010**

- 160 -

Created with

nitroPDF[®] professional

download the free trial online at nitropdf.com/professional

elçi				
cihad	cihad	qazavat	cikat	cihat
müharibə	qazavat	ciyhat	qazavat	qazavat

Özbək dilində sintaktik üsulla yaranan terminlər bir neçə komponentdən ibarət olur. Bu komponentlərdən biri və ya bir neçəsi alınma olur.

1.Söz birləşmələri, ismi birləşmə formasında olan variantlarına nəzər salaq: I növ təyini söz birləşmələri ilə ifadə olunanlar: Azərbay.: *beynəlxalq lizinq, beynəlxalq kredit, demoqratik siyasət, real gəlir, opsiya sorğu, optimal variant, nominal gəlir, çoxmilli marketinq, açıq iqtisadiyyat, metabolitik pul, normal potensial. Özbək:* *olij sud, demokratik respublika, favkulodda vaziyat, davlatlararo turizmalar, xarbiy unvon, milliy totuvlik.*

II növ təyini söz birləşmələri ilə ifadə olunan terminlər: Azərbay.: *bank krediti, debitor borcları, barter sövdələşməsi, dövlət sektoru, marketinq xərcləri, səhmdar bankı, bazar infrastrukturu, gömrük rüsumu, marketinq konsepsiyası, əmək kooperasiyası, kosmos təzyiqi, sirkulyasiya hərəkətləri, tənəffüs əmsalı, tənəffüs nəzarəti, hidrogen əlaqəsi, cazibə mərkəzi, reaksiya mərkəzi, reaksiya norması; Özbək:* *bank tizmi, oliy xokimiyyat orqanları, davlat kumitasi, davlat nazorati, test sinovlari, ümumxalk saylavi, milliy-davlat tuzilişi, bozor munasibatlari, moliya tizimi, sud xokimiyyat,*

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 161 -

Markaziy soylov komissiyası.

III növ təyini söz birləşmələri ilə ifadə olunan terminlər: *Azərbaycan bazarın təmərküzləşməsi, qiymətin liberallaşması, ticarətin infrastrukturunu, gəlirin indeksləşdirilməsi. Fotosintezin işıq reaksiyası, xromosomların konyugasiyası, xromosomların konyugasiyası, substratın fosforlaşması; Özbək fukurolarının quruluşları*

II. Qarışıq terminlər dedikdə onların mənşəyinə görə bölgüsünü nəzərdə tuturuq. Əslində onlar da söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Lakin burada komponentlərdən bəziləri qeyri-özbək olur. Özbək dili həm ərəb və fars, həm də rus müdaxiləsinə məruz qaldığı üçün onun terminoloji sistemində I komponenti ərəb-fars, II komponenti rus mənşəli olan terminlərə də rast gəlinir: Məsələn, *oliy sud, oliy kumondonlar* eləliklə, mənşəyinə görə qarışıq hesab etdiyimiz terminlərə aid bir neçə nümunə verək: *davlat başkaruv orqanlari* (I tərəf-ərəb, II tərəf-özbək, III tərəf-rus) xalk deputatlari (I tərəf-ərəb-fars, II tərəf-Avropa, III tərəf-özbək), *suveren demokratik respublika* (hər üç tərəfi Avropa), *Vazirlar Maxkamasi* (hər iki tərəfi ərəb), *oliy maclis devoni* (I-II tərəfi ərəb, III tərəfi – fars) *prezident devonxonasi* (I tərəf – Avropa, II tərəf – fars), *Oliy Maclis* (hər iki tərəfi ərəb), *icro etuvchi xokimiyat devoni*. I tərəf-ərəb, II tərəf-özbək, III tərəf-ərəb, IV tərəf-fars.

Qarışıq terminlər arasındakı verdiyimiz *Prezident devonxonasi* və *Oliy Maclis* devoni terminlərindəki «divan» sözü üzərində dayanaq. İstər rus, istər Azər-

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 162 -

baycan, istərsə də özbək dillərində terminlərin omonimliyindən danışmışlar. *Divan* sözü elə terminlər qrupuna daxildir ki, o təkcə türk dillərində deyil, həmçinin rus dilində də işlənir.

Divan sözü Azərbaycan dilində aşağıdakı mənələrdə işlənir.

I. *Divan ədəbiyyatı*. Bu ad altında klassik şairlərimizin əsərlərinin toplusu nəzərdə tutulur. *Divan* sözü bu mənada bütün türk dillərində işlənir.

II. *Divan tutmaq*. Bu frazolocı vahiddir. Mənası qarət etmək, öldürmək deməkdir.

III. *Divan yumşaq – mebel dəstidir*.

Rus dilində *divan* sözü mebel dəstini bildirir. Lakin özbək dilində *divan* sözü öz arxaik mənasını qoruyub saxlamışdır. Məsələn, orta əsrlər dövründə *şahın divanı* ifadəsi bütün türk, o cümlədən ərəb-fars dilləri üçün xarakter idi. Məhz həmin bu mənə müasir özbək dilində özünü qoruyub saxlayır: *Oliy Maclis devoni, Prezident devonxanasi*.

Azərbaycan dilində olduğu kimi, özbək dilində də abreviatura yolu ilə yaranan terminlər mövcuddur. Bunlar ayrı-ayrı təşkilatların, idarə və müəssisələrin, Özbəkistanda sərmayə qoyub işləyən iri firmaların adları və sairədir: *Özdəvnəşr, UzFA, ÖzSŞÇ, Özənəşr, MV, VM, XTV, DANT, EXM, TosDU, TosDPİ, TosMİ, TTZ*.

Özbək dilçiliyində abreviatura termini əvəzinə *kiskartmalar* terminindən istifadə olunur.

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 163 -

Beləliklə, istər Azərbaycan, istərsə də özbək dilində terminlərin yaranma yolları eyni olsa da, Azərbaycan dilinin termin fondu daha çox zəngindir. Bütün dediklərimizə yekun vuraraq belə bir qənaətə gəlirik ki, bu gün bir sıra insanlar əcnəbi dillərdən alınan terminlərə daha çox üstünlük verirlər. Lakin kulinariya ilə bağlı Lənkəranda, kənd təsərrüfatı ilə bağlı Azərbaycanın qərb zonalarında elə terminlər var ki, onların ədəbi dilə gəlməsi heç də ədəbi dil normalarına zidd deyil.

§2. Terminlərin müasir vəziyyəti

Məlum olduğu kimi, terminologiya hər bir inkişaf etmiş milli dilin lüğət tərkibinin mühüm bir hissəsini təşkil edərək onun inkişafı ilə bilavasitə bağlı olan, onu zənginləşdirən mənbələrdəndir. Terminologiya – elmi fikrin inkişafı, ölkəmizin ümumi yüksəlişi ilə yanaşı inkişaf edir.

Müstəqillik illərində Azərbaycan dilinin funksional imkanlarının artması terminoloci leksikanın inkişafına xeyli təsir göstərmişdir. Terminoloci leksikada kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliyinə yaranmasında ictimai-siyasi, tarixi faktorların rolu danılmazdır. Bu dəyişiklik xalqın həyatında yeniləşmə hadisəsi kimi xarakterizə olunur. Bu yenilik isə ən çox dilin terminoloci leksikasına nüfuz edir.

İctimai-siyasi formasiya yeni məfhumların yaranmasına səbəb olur. Bu məfhumların yaranması isə

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 164 -

terminoloci vahidləri meydana gətirir. N.Hüseynova bu prosesi təhlil edərkən yazır:«Müstəqillik dövründə Azərbaycan dilinin terminologiyasına dilxarici faktorlar güclü təsir göstərir. Həmin faktorlarla müşayiət olunan terminoloci fəallaşma ictimai-siyasi hadisələrin təsiri və sözalma prosesi ilə aktivləşir. Terminoloci yeniləşməyə ictimai-siyasi, elmi-texniki, iqtisadi hadisələr mütəmadi olaraq təsir göstərir¹.

1988-ci ilin fevralında Dağlıq Qarabağ Ermənistan münafişəsinin başlanması tarixi təbəddülatın başlanması oldu və məhz belə bir gərgin şəraitdə - 1991-ci ildə Azərbaycan öz Milli Müstəqilliyini elan etdi.

Bu dövrdə termin yaradıcılığı dörd meyllə gedir.

Avropapərəst qüvvələr daha çox Avropa mənşəli terminlərin dilimizə gəlməsinə cəhd göstərilir. Yetmiş il rus əsarətində qaldığımızdan ruspərəst qüvvələr də az deyildir. Onlar da rus mənşəli terminlərə üstünlük verirlər. Yeni qüvvələr Türkiyə türkcəsinin terminlərini başlıca meyar hesab edirlər. İslam dininin inkişafı ilə əlaqədar mətbuatda az da olsa ərəb və fars terminlərindən istifadəni əsas meyl kimi götürənlər də tapılır.

Məsələyə diqqətlə yanaşdıqda tarixin təkrar olunduğunu görürük. Müstəqillik illərinin termin prosesi 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Türkoloci qurultayda qarşıya çıxan termin meylləri ilə üst-üstə düşür. Yal-

¹ Hüseynova N. Müasir dövrdə Azərbaycan dili terminologiyasının yenilənməsinə təsir göstərən amillər//Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 2002, s.64.

nız bir fərq var ki, o dövrdə ərəb və fars meyilləri güclü idi.

Azərbaycanda terminologiyanın inkişafını beş əsas mərhələyə bölmək olar:

I. Anadilli ədəbiyyatın başlanğıcından XVIII əsrə qədər (ərəb və fars mənşəli terminlər)

II. XVIII əsrdən XIX əsrin I yarısı 1813-cü il Gülistan sülh müqaviləsinin bağlanmasına qədər (rus mənşəli terminlər)

III. XIX əsrin I rübün əvvəllərindən- 1920-ci ilə qədər (Avropa mənşəli terminlər)

IV. 1920-ci ildən 1989-cu ilə qədər (Bu mərhələdə vasitəli terminlərin axını başlayır. Rus dilli və rus dili vasitəsilə Avropa mənşəli terminlər).

V. Müstəqillik mərhələsi.

Müstəqillik xalqın oyanış və dirçəliş mərhələsidir. Müstəqillik mərhələsini səciyyələndirən mühüm əlamətlərdən biri budur ki, terminoloci sistemdə anti-rus meyli güclənməyə başlayır. Sual oluna bilər. Nə üçün dil bu gün rus dilli terminləri deyil, Avropa mənşəli terminləri qəbul edir?

Yetmiş il sovet recimində yaşamış türkdilli xalqlar sovet imperiyasının süqutundan sonra birdən-birə özlərini tam sərbəst hiss etdilər. Bu ilk vaxtlar çaşqınlığa səbəb olsa da, sonradan keçmiş sovet ərazisində məskunlaşmış xalqlar ya dil etibarilə özlərinə yaxın xalqları axtarmağa başladılar, ya da dilinə, adət-ənənələrinə ifrat dərəcədə maraq göstərən xalqlara inteqra-

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 166 -

siya etdilər.

Post-sovet məkanında yaşayan xalqlar mövcud modellərlə tanış olduqca yeni terminlər dilə daxil oldu. Məhz bu səbəbdən həm Azərbaycan, həm də özbək dillərinin müstəqillik dövrünü tədqiq etmək maraqlıdır.

Dilə daxil olan terminlərin hər birinin ekvivalentini tapmaq və ya onu dilin daxili imkanları hesabına milliləşdirmək mümkün olmadığı üçün bu günümüzdə həm Azərbaycan, həm də özbək dillərində ciddi surətdə anlaşılmazlıq hökm sürməkdədir.

Məlum olduğu kimi, bu dövrdə dillərin terminoloji sistemi daha çox leksik yolla yaranmağa meyil edir. Bunu nəzərə alaraq müstəqillik dövründə dilimizə daxil olan terminləri iki qrupa bölürük.

1. Məcburi alınmalar

2. Zəruri alınmalar

Məcburi alınmalar dedikdə, o terminləri nəzərdə tuturuq ki, onların Azərbaycan dilində qarşılığı var, sadəcə bu terminlər məcburən dilimizdə işlədilir: *şöbə-departament, mehmanxana-hotel, qonaq-turist, müsafir, hadisə-olay, müasir-çağdaş*.

Məcburi alınmalar aşağıdakı səbəblərə görə dilə gəlir.

1. Bir xalq digər xalqın dilinə ifrat dərəcədə maraq göstərir və resipientlər buna görə həmin dildəki leksik vahidləri uyğun olub-olmamasından asılı olaraq öz dillərində işlədirlər.

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 167 -

2. Məlum olduğu kimi, müstəqillik uzun illər qapalı sistemdə yaşamış xalqları çox çətin vəziyyətə saldı. Belə ki, yeni iqtisadi modellər Azərbaycana yol açdıqca bu modelləri dərindən bilən mütəxəssislərə ehtiyac duyulmağa başladı. Elə buna görə də Türkiyəyə və Avropanın digər ölkələrinə təhsil almaq üçün göndərilən tələbələr geri döndükləri zaman dillərində təhsil aldığı xalqın dilinin leksik vahidlərini işlətməyə başladılar.

3. 1992-ci ildən başlayaraq istər Azərbaycanda, istərsə də Özbəkistanda xarici təşkilatlar, firmalar, iş adamları fəaliyyət göstərməyə başladılar. Bu sahələr o qədər çoxcəhətli idi ki, (sənaye, kulinariya, təbabət və s.) istər-istəməz bu dillərə külli miqdarda məcburi terminlər və termin səciyyəli sözlər daxil oldu.

Müstəqilliyin ilk vaxtlarında Azərbaycanla-İran arasındakı sərhədlər açılsa da, iqtisadi və mədəni əlaqələr qeyri-adi sürətlə inkişaf etsə də, müxtəlif İran şirkətləri Azərbaycanda fəaliyyət göstərsə də, dilimizə yeni fars mənşəli leksik alınmalar daxil olmadı. Şübhəsiz ki, burada xalqın Avropaya olan marağı daha çox ön plana çıxır.

4. Müstəqillik eyni zamanda Türkiyə və Avropanın həm yazılı, həm də elektron mətbuatının ölkəmizdə nüfuzu genişləndi. Bunun nəticəsi olaraq həm dildəyişiciləri, həm də Azərbaycan və özbək mətbuatı külli miqdarda məcburi alınmalarla yükləndi.

5. Dilə məcburi terminlərin axınının ən başlıca səbəbi qeyri-peşəkarlıq və dilimizə qarşı biganəliklə bağ-

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 168 -

lıdır. 1994-cü ildə xalq şairi B.Vahabzadə yazırdı: «Çox qərribə və əcaib bir vəziyyətlə üzləşmişik. Bu millət özündən başqa hamıya oxşamağa çalışır. Milli mentalitetimiz unudulur, musiqimizə, dilimizə adət və ənənələrimizə xor baxılır. Milləti bu uçurumdan döndərmək, gənc nəslin təlim-tərbiyəsini milli mentalitetimiz əsasında qurmaq lazımdır. Bunun üçün milli kadr-lara böyük ehtiyac var». (B.Vahabzadə. Unutsaq unudularıq. Azərbaycan qəzeti 26.04.1994.)

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 21-ci maddəsində yazılır: «Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir»¹.

Bu maddənin qəbul olunması dilimizə olan ən böyük diqqətin aydın təzahürüdür. Hələ 1978-ci ildə Moskvanın qərarı ilə bütün sovet respublikalarının yeni konstitusiyaları qəbul olundu. O zaman Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının konstitusiyasına Azərbaycan dilinin dövlət dili olması haqqında maddə daxil edilmişdir.

Konstitusiyada Azərbaycan dili dövlət dili kimi təsbit olunmasına baxmayaraq Bakıda fəaliyyət göstərən xarici firmalar Konstitusiyanın bu maddəsini tez-tez pozurlar.

Azərbaycana gəlib hər hansı bir sahəyə kapital qoyan şirkət sahibləri Azərbaycan dilini öyrənməyə

¹ Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Azərbaycan Respublikasının «Kitab cəmiyyəti» və «AZIN»- teroyl firması, 1996, s.17

məcbur edilməlidir. Bu məsələ dövlət səviyyəsində həll olunmalıdır. Dilimizə göstərilən bu biganəliyin ucba-tından bu gün şəhərimizin küçələrindəki reklam lövhə-lərində, müəssisə və təşkilatlara verilən adlarda millilik duyulmur.

Dil dövlət atributivlərindən biridir və ona hör-mətlə yanaşılmalıdır.

Nümunələrə nəzər salaq:

Bank of Baku, Unibank, Space, Lider, ANS, Me-dicil Amerikan Çenter, Caspian Shop, United Kredit Bank, Hilal elektrik, Azərsun holding, seans, xaus, orient-paləçe, simpriz, «FRU» inşaatçı şirkəti, «MAQ» LDQ şirkəti, medservis, Ataholding, xolding şirkət, bankrot, lombard, modern, media-holding, investisiya, sponsor, kontingent, insident, şans, reyting, marginal, şəxsiyyət, imitatsiya.

Göstərdiyimiz nümunələrin bir qisminin leksik, digərlərinin isə sintaktik vasitələrlə Azərbaycan dilin-də ekvivalenti mövcuddur.

Bookhouse - kitab evi, medservis - tibbi mərkəz, Caspian Shopinq senter - Xəzər ticarət mərkəzi.

Müstəqillik illərində bir sıra leksik yolla yaranan söz və terminlər vardır ki, onlar da aşağıdakılardır: *bəxt-şans, yardım-kompensasiya, himayədar, hami-sponsor, quruluş-struktur, müasir-modern, şöbə-de-partament, mağaza-market, nəzarət-monitorinq.*

Avropaya inteqrasiya eyni zamanda kulinariya və mədəniyyət sahəsində xeyli terminlərin dilimizə gəl-

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 170 -

məsinə səbəb olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünyanın ən zəngin mətbəxinə malik olan Azərbaycan öz yeməklərini Avropada təbliğ edə bilmir. Məsələn, Avropada *plov, ləvəngi, dovğa, dolma* kimi yeməklərimiz tanınmadığı halda, *paştet, qril, pizza, lahmacun, xaçapuri, mayanes, ketçup, çipsi, lanket* kimi kulinariya terminləri Azərbaycan dilində geniş işlənir.

Azərbaycan dilində kulinariyaya aid aşağıdakı alınma terminlərdən də istifadə olunur: *Nescafe, Nan, nido, nestle, nestogen, neskvik, pirinç unu, Blendo, Beta tea, tamed, Burcino, Bonduclle, Calve, Dana, Darnial, mayenez, maccoffe, Bayce, miad, consul, pastavilla, yoqurt, kokteyl, coca-cola, pepsi-cola, fanta* və s.

Şübhəsiz ki, biz başqa ölkələrin kulinariyasına, mədəniyyətinə dərin hörmət hissi ilə yanaşıırıq. Lakin biz ilk növbədə özümüzü sevməli, başqalarına isə hörmət etməliyik.

İstər yazılı, istərsə də elektron mətbuatın çoxluğu inkişafa və demokratiyaya xidmət edir.

Müstəqillik illərində bu dillərə daxil olan terminlərin II qrupu zəruri alınmalardır.

Müstəqilliyini əldə edən keçmiş sovet respublikaları ordu quruculuğu, dağılmış iqtisadiyyatın bərpa, yeni beynəlxalq siyasi münasibətlər kimi zəruri problemlərlə qarşılaşdılar. Bu problemləri həll etmək üçün ilk növbədə onların terminologiyasını yaratmaq zəruri

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 171 -

ridir. Bu baxımdan ordu quruculuğu məsələsinin üzərində dayanmaq istərdik.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycanın suverenlik əldə edənə qədər müstəqil ordusu olmamışdır. Buna görə də Azərbaycan dilinin hərbi terminologiyası fransız mənşəli rus dili terminologiyası əsasında formalaşmışdır: *rota, polk, diviziya, batalyon, qarnizon kimi hərbi birliklərin, leytenant, praporşik, mayor, sercant* kimi hərbi rütbə adları müəyyən illərdə dilimizdə aktiv şəkildə işlənmişdir.

1991-ci ildə Azərbaycanda milli ordunun yaranması ordu quruculuğu sahəsindəki bir sıra yeni islahatların formalaşmasının nəticəsi oldu.

Respublikada müstəqillik illərində hərbi sahənin sürətli inkişafı ilə bağlı olaraq bu sahəyə aid milli dil vahidləri formalaşdı. Hərbi terminlərin yaradılmasında dilin milli bazasının imkanları obyektiv varlığını tapdı. Dilimizin tarix boyu özündə əks etdirdiyi terminoloci vahidlər milliləşmək mövqeyində sabitləşdilər.

Bununla da hərbi terminlərin bəziləri milli terminlərlə əvəz olundu. Beləliklə, Azərbaycan dilinin hərbi terminologiyasının yaradılmasına səy göstərildi. Lakin hərbi biliklərin, rütbələrin adlarını qismən dəyişmək mümkün olsa da, silah adlarını dəyişdirmək qeyri-mümkündür. Bu gün dilimizdə hərbi rütbələrin adları - *proporşik* əvəzinə *gizir*, *sercant* əvəzinə *çavuş*, *podpolkovnik* əvəzinə *polkovnik*-*leytenant*, hərbi birliklərin adları - *polk* əvəzinə *alay*, *rota* əvəzinə

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 172 -

bölük, batalyon əvəzinə tabur, zastava əvəzinə qaraul, vzvod əvəzinə taqım kimi milli terminlər işlənir.

Fikrimizcə, həm Azərbaycan, həm də özbək dillərinin dildaxili resursları dərinlən araşdırılmalı, hərbi terminologiyaya uyğun gələn sözlər tapılaraq onlara termin statusu verilməli, dərs vəsaitləri və monoqrafıyalar yazılmalıdır. Son on ildə Azərbaycanda daha çox hərbi terminologiya ilə bağlı əsərlər yazılsa da, bunlar hərbi termin problemini tam həll edə bilməmişdir.

Özbək dilçiliyində də bu çatışmazlığın aradan qaldırılması üçün konfranslar keçirilmişdir. Lakin bu problem öz həllini hələ də gözləməkdədir. Özbək dilində hərbi terminlərin özbək dilinin öz milli vahidləri ilə əvəz edilməsi dildəşyıcıları tərəfindən qəbul olunmamışdır. Özbəkistanda *yüzbaşı, minbaşı, onbaşı* kimi terminlərin işlənməsi kütləvi xarakter daşımadı. Özbək dilində hərbi rütbələrin, birliklərin adları rus dilli terminologiyasında olduğu kimi qalmaqdadır. Məsələn, *polk, rota, batalyon, sercant, praporşik, mayor, vzvod, zastava* və s.

1991-ci ildə Sovet imperiyasının dağılması ilə siyasi iqtisadi müstəqillik əldə edən respublikalarda yeni iqtisadi islahatların həyata keçirilməsinə, bazar iqtisadiyyatına keçid üçün şərait yarandı. Bunun üçün bir sıra zəruri terminlərin yaranması labüd idi.

XX əsrin sonlarında müstəqilliyini əldə etmiş Azərbaycan Respublikasının dövlət quruculuğunun ən mühüm vəzifələrindən biri yeni iqtisadi sistemin yara-

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 173 -

dılmasıdır.

Bu gün həm mətbuatın dilində, həm də dildəşiyicilərin nitqində aşağıdakı iqtisadi terminlərdən istifadə olunur: *audit, auditor, bankomat, plastik kart, avro,biznes, biznesmen, sponsor, kommersiya, broker, depozitor, diler, makler, kommersant, lisenziya, menecment, menecer, valuçer, özəlləşdirmə, özəl sektor, sertifikat, marketing, tender, cekpot, auksion, treyder, oliqopoliya, dividend, diskont, broket, korrupsiya, investor, kliring, devalvasiya, performer, alyans*¹.

Özb: *menecment, biznes, biznesmen, bank tizimi, audit, boyxona işi, xalkaro biznes, sponsor, makler, lombard, kommersiya, dividend, tender, menecer və s.*

İctimai-siyasi terminlər:

prezident, mocaritar, proposionar, blok, beynəlxəq imic, siyasi imic, reqlament, mer, rezident, departasiya, departament, vitse prezident, konvensiya, referendum, sivil, sivil yol, deklorasiya, bürokratiya, bələdiyyə, ambutusman, progress, progressiv, prestic, press-reviz, pragmatik, poza, pritça, ritual, revansist, reyest, anarist, nekrofild, debat, xunta, status, kongress, sammit. Demarş, radikal, piket, proporsional, provokasiya.

Özbək dilində işlənən siyasi terminlər: *prezident, vitse prezident, prezident devonxonasi, cihad-qazavat, kağızbazlıq-törəçilik, sammit, rəsmiyyətçilik, sivil. departament, mer, progress, pristic və s.*

¹ İqtisadi nəzəriyyə Bakı., Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002, s. 430-513

Müstəqillik illərində mədəniyyət terminlərinin də Azərbaycan və özbək dillərinə axını güclənmişdir. Musiqi və mədəniyyət terminləri: *prodüser, klip, klip-meyker, şou, şou-men, oranceman, disk, kompakt disk, tok-şou, mizikl senter, star, şoukonsert, fonogram, şou-program*.

Bundan başqa, dilimizdə moda və bəzək terminləri geniş işlənəlməkdədir: *refle, rivanka, parfimeriya, pantene, Dove, Sunq silk, Elidor, kaska, bric, kapli, maniken, pañço, manto, İmprashop, Lokki, Palette Nivea, palmolive, schaum, fara, head shoulders, Miss magic, vellaton, londacolor və s.*

Elm və təhsil terminləri:

Azərbaycan: *litsey, bakalavr, magistr, magistratura, özəl Universitet, ödənişli təhsil, test üsulu, test, eksperimental qrup, eksperimental üsul, kompyuter, sayt, internet, lokal şəbəkə, global şəbəkə, monitor, klavyatura, maul, prosessor, materinka, printer, skaner, abstraksionizm, detonasiya, rüpor, fayl, disket və s.;*
Özbək: *litsey, bakalavr, magistr, magistratura, test, test sinovları, kollec, monitor, klaviatura, kompyuter, kompyuterxona, prosessor, materinka, printer, skaner, lokal şəbəkə, global şəbəkə, disket və s.*

Tibbi terminlər: Azərbaycan: *helikobakter pilori, atipik pnevmaniya, sars, kariyes, qits, spid, eksimer lazer, lazıq, radioizotop müayinəsi, kompüter tomoqrafiya, fakoemulsifikasiya, nüvə-magnit rezonansı, ultrasəs müayinəsi, kanefron, amlovas, vitason aktipol, kreon,*

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 175 -

kofanol, travit, miovin, efokslonq, manual, klinika uzi və s.; Özbək: acrozolli şamçalar, asboblar, bukur, buri caği, boş aylanis, buğim, buğiliş, bezqax (Uzbek tili atamaşunaslığı 1993.s.21-23)

İdman terminləri: *Azərb: manec, kort, taekvando, futzal, mini futbol, doping, trinacor, sauna, biqbol, korner, matç, biber, bombardir və s.; Özbək: kuraş, enboş, çala, xalol, girrom, finiş, futbol, basketbol və s.*

Kütləvi informasiya terminləri: *media, mediabazar, curi, gorner, forum, media-holding, brifinq, ANS, ANS kommers, Spase, Lider, Burc FM, ATV, ANSCM, 106 FM, 106 house, mirac-media, blits, ekspront, Exo, Kredo, Ekspress, Azərnyus, Baku-sun, Evropo Plyus, Rado-Anten, Palitra, Reyting, Radikal, İnter polis, Femida, Ulus, Çempion, Futbol Plyus, sport daycest, kaspı, Teleskop, tele timc və s.*

Türk dillərində dilçilik terminlərinin yaradılması tarixi M.Kaşğarlının «Divani-lüget-it türk» adlı məşhur əsərindən başlanır. Azərbaycan və özbək dillərinin dilçilik terminləri arasında fərqli cəhətlər mövcuddur. Hər iki dilin dilçilik terminləri aşağıdakı cədvəldə öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan	Özbək

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 176 -

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun türk dilləri şöbəsi

İsim	Ot
Mənsubiyyət kateqoriyası	Erahk kateqoriyası
Hal kateqoriyası	Kelişik kateqoriyası
sifət	sifat
say	son
əvəzlik	olmoş
şəxs əvəzliləri	kişilik olmoşları
qayıdış əvəzliyi	uzlik olmoşları
işarə əvəzliyi	kursatış olmoşları
fel	fel
indiki zaman	xozirqi zamon
gələcək zaman	kelaşi zamon
keçmiş zaman	utqan zamon
zərf	raviş
qoşma	kumakçılar
bağlayıcı	boğlavcılar
modal sözlər	yuklamalar
nidalar	undovlar
mimemlər	mimemalar
ahəng qanunu	sinqarmonizm xodisasi
sonor samit	sonor undoşi
dodaqlanan sait	lablanqan unli
dodaqlanmayan sait	lablanmaqan unli

Müstəqillik illərində Avropaya inteqrasiyanın nəticəsi olaraq Azərbaycan və özbək xalqlarının məişət leksikası külli-miqdarda terminlərlə zənginləşdi. Şübhəsiz ki, bu zənginləşmə daha çox leksik yolla mümkün olmuşdur. Məsələn, *Hagina, motorolla, lombard, Nokia, siemens, soni, simkart, cinkart, mesac, mobil*

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 177 -

Created with

nitroPDF[®] professional

download the free trial online at nitropdf.com/professional

telefon, eriksson, dizel, telskom, supermax, sanya, Mercedes, Hunday, Qazel, karson, BMW, Mercedes-benz. Bonux, Omo, Ariel, Tide, Mif, Bingo, Calqon, Duru, fabrienne, Atra, Randy, mio, exo, Qala blendax, blend-a-med, colgate, pepsodent və s.

Həmçinin reklamların dilində aşağıdakı alınmalar rast gəlik: *İdeal dizayn, «Monolit» MTK, Az-Print, Az Upack, Karvan-D, Tourist Agency, Komandor Euro-Asian Trading, Euroinvest, maxon-mobil rabbitə dünyası, Baku-Bulid, Bakond, Panasonic, Samsung, Beko, LC, «Pantamo» geyim mağazası, «Hagina» gözəllik salonu, Baksell, Azercell və s.*

Hüquq terminləri: Apelyasiya, appelyasiya yuridisdikası, audit yoxlaması, auditor firması, indossant, spekulyator, spekulyasiya etmək, spekulasyon, polis, uzurfrukt, kinq, kolliziya, demitasiya, departament, devalvasiya, demping, ekosistem, narkobiznes, kriminal, ombustand, killer (hüquq terminləri lüğəti)

Bütün deyilənlərə yekun vuraraq bu qənaətə gəlmək olar ki, müstəqillik illərində Azərbaycan və özbək dillərində terminlər əsasən leksik, morfoloci, semantik və sintaktik yollarla yaranmış və mənşəyinə görə isə Avropaya meyil edir.

NƏTİCƏ

- Azərbaycan və özbək dillərində termin yaranma

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 178 -

Created with

nitroPDF[®] professional

download the free trial online at nitropdf.com/professional

prosesinin müqayisəli səpkidə öyrənilməsi Azərbaycan dilçiliyində ilk tədqiqatlardandır.

- Müasir dövrdə xalqın ictimai həyatında baş verən siyasi-iqtisadi dəyişikliklər, digər xalqlarla mədəni əlaqələr nəticəsində Azərbaycan və özbək dillərinin terminologiyası alınma terminlər hesabına zənginləşmişdir. Belə terminlərin qeydə alınması və onların tədqiqi dilçilərin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrindən biri olmalıdır.
- Azərbaycan dilində terminologiyanın tədqiq tarixinə nəzər saldıqda bu nəticəyə gəlmək olar ki, ayır-ayrı sahələrlə bağlı bir sıra monoqrafiyalar yazılsa da, bu gün elm, texnika, iqtisadiyyat, siyasət və mədəniyyət sahəsində külli-miqdarda yeni terminlərin yaranması ilə əlaqədar həm monoqrafiyalara, həm də lüğətlərə böyük ehtiyac vardır. İstər Azərbaycan, istərsə də özbək dilçiliyində terminoloci lüğətlərin hazırlanması qənaətbəxş olsa da, yaxşı olardı ki, ikidilli və çoxdilli izahlı terminoloci lüğətlərə daha çox üstünlük verilsin. Bununla yanaşı, bütün sahələr üzrə terminoloci lüğətlərin yeniləşməsinə böyük ehtiyac duyulur. Bu yeniləşmə zamanı lüğətlərin söz fondunun artırılmasına diqqət yetirilməlidir.
- Azərbaycan dilçiliyindən fərqli olaraq özbək dilçiliyində sahə terminologiyasına daha çox üstünlük verilməsinə baxmayaraq 1991-ci ildən 2004-cü ilə

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 179 -

qədər olan dövrdə tarixi təbəddülatla əlaqədar olaraq yaranan terminlərlə bağlı dərin analitik təfəkkürə əsaslanan monoqrafiyalar yazılmalıdır.

- Araşdırdığımız tədqiqatlardan bu nəticəyə gəlmək olar ki, dilçilikdə termin və söz problemi öz həllini tapmamışdır. Biz bu nəticəyə gəlirik ki, termin və söz probleminin qəti həlli üçün metodik vəsaitlər, monoqrafiyalar yazılmalı, vaxtaşırı elmi konfranslarda tədqiqat obyektini kimi alimlərin müzakirəsinə verilməlidir.
- İstər Azərbaycan, istərsə də özbək dilinin tarixinə nəzər saldığımız zaman aydın şəkildə görürük ki, XIX əsrin 30-cu illərinə qədər bu dillərin terminoloji sistemi həm ərəb və fars dillərinin, həm də öz daxili imkanlarının hesabına formalaşmışdır. Zaman keçdikcə termin yaradıcılığında ərəb və fars dilinin mövqeyi zəifləyərək yerini rus dilinə vermişdir.
- XX əsrin 20-ci illərinə qədər purizm hökmranlıq etmiş yalnız, dilin daxili imkanları hesabına termin yaradılmasına səy göstərilmişdir. Yetmiş illik sovet imperiyası zamanında rus dili yenə də üstünlük əldə etmişdir.
- Müstəqillik illərində isə bu üstünlük Avropa dillərinə keçmişdir. Beləliklə, dilin daxili imkanları hesabına termin yaratma tendensiyası zəifləmiş və boşluğu alınma terminlər doldurmuşdur.
- Azərbaycan və özbək dillərinin lüğət tərkibi öz da-

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

xili imkanları ilə yanaşı, alınma sözlər hesabına zənginləşir. Çünki dilin lüğət tərkibi dilçilik statistikasına görə, daim inkişaf edir və yeniləşir. Tədqiqatlar göstərir ki, müstəqillik illərində terminlər leksik yolla yaranmağa daha çox meyil edir. Morfoloci, semantik, sintaktik və abbreviatura üsulunun da mövqeyi zəif deyildir.

- Terminlərin öyrənilməsi prosesində onları sahələrə görə qruplaşdırmaqla yanaşı, mənşəyinə görə də qruplaşdırmaq zəruridir.
- Terminlərin müasir vəziyyəti qənaətbəxş deyildir. Obyektiv və subyektiv səbəblər üzündən həm Azərbaycan, həm də özbək dillərində külli-miqdarda məcburi terminlər işlənir.
- Türk dillərinin müqayisəli terminoloci lüğətlərinin tərtibi genişləndirilməli, ortaq türk ədəbi dilinin yaradılmasına səy göstərilməlidir.
- Dilin saflığı uğrunda mübarizəyə təkcə alimlərin qoşulması kifayət deyildir. Bu yolda mətbuat, sırası vətəndaşlar mühüm rol oynamalıdırlar. Dil hər bir xalqın varlığıdır. Öz mənəvi varlığını qorumaq istəyən hər bir xalq ilk növbədə dilini qorumaq lazımdır.

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 181 -

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abbasova B. Sözləmə hadisəsinin əsasları. Bakı: Azərneşr, 1995, 91s.
2. Abdullayeva M. Azərbaycan dilində xalçaçılıq terminləri. Fil. elm. nam. ...dis. Bakı, 1997, 226 s.
3. Adilov M. Qəzet dili. Bakı: ADU nəşri, 1973, 114 s.
4. Adilov M. İzahlı dilçilik terminləri, Bakı: Maarif, 1989, 364 s.
5. Adilov V. XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubu. Bakı: Nurlan, 2002, 136s.
6. Ağalarov A. Müasir Azərbaycan dilində iqtisadiyyat terminlərinin leksik-semantik və struktur təhlili. Fil. elm. nam. ...dis. Bakı, 2000, 128s.
7. Ağayev P. Mühərrik terminlərinin distributiv xüsusiyyətləri. Fil. elm. nam. ...dis. Bakı, 1998, 188 s.
8. Anar. Dilimizin saflığı uğrunda. «Kommunist» qəz., Bakı, 1963, 3 mart
9. Azərbaycan terminologiya problemləri. Bakı: ADU nəşri, 1988, s.315.
10. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Azərbaycan Respublikasının «Kitab cəmiyyəti» və «AZİN»- teroyl firması, 1996, 26 s.
11. Azərbaycan-Özbəkistan: Dostluğumuz daim ya-

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 182 -

sayır və möhkəmlənir. Bakı: Şərq-Qərb, 1996, 80s.

12. Bağışov D.H. Azərbaycan dilinin hərbi terminologiyası. Fil. elm. nam. ...dis. Bakı, 1990, 114s.
13. Budaqov R.A. Dilçiliyə dair öçerklər. Bakı: Azər-nəşr, 1956, 286s.
14. Bünyadov Z. Türk xalqları və millilik. «Kommunist» qəz., Bakı, 1989, 18 may
15. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1970, 235s.
16. Cəfərov R. Avropa mənşəli sözlərin qısa lüğəti. Bakı: Maarif, 1981, 234s.
17. Cəfərov R.C. Azərbaycan dilinin texniki terminologiyasında Qərbi Avropa mənşəli alınmalar. Fil. elm. nam. ...diss. Bakı: 1990, 143s.
18. Cəfərova A. Azərbaycan xalq təbabəti terminləri. Fil. elm. nam. ...dis. Bakı, 1994, 133s.
19. Cəfərova B. Terminoloci lüğətçilik məsələsi. Bakı: AİMU nəşri, 1997, 85s.
20. Cəfərov A.M. Müxtəlif sistemli dillərdə qohumluq terminləri. Fil. elm. nam. ...diss. avtoref. Bakı, 2002, 26 s.
21. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, 271s.
22. Əfəndizadə Ə. Azərbaycan dilinin texniki terminologiyasına dair//Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 1984, 68s.
23. Əliyeva S.M. İngilis və Azərbaycan dillərində

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 183 -

- aviasiya terminlərinin struktur,semantik və funksional tədqiqi. Fil.elm.nam....diss. avtoref. Bakı, 2002, 29s.
24. Əsmət Məhsəti. Azərbaycan kənd təsərrüfatı terminologiyasının semantik-struktur xüsusiyyətləri. Bakı: Azərnəşr, 1998, 188s.
25. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı: Maarif, 1987, 293s.
26. Hacıyeva İ. Azərbaycan dilinin ictimai-siyasi terminologiyası. Fil. elm. nam....diss. Bakı, 1997, 148s.
27. Həsənov H.Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1987, 308s.
28. Hüseynova N.Azərbaycan dili terminologiyasının formalaşması və inkişafı tarixi, Fil.elm.nam. ...diss. Bakı, 1993, 161s.
29. Hüseynova N. Müasir dövrdə Azərbaycan dili terminologiyasının yenilənməsinə təsir göstərən amillər // Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 2002, s.64-70.
30. Xəlilova S.N.İnternasional terminlər.Bakı:Maarif, 1991, s.192.
31. Xudiyev N.M. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. Bakı: Maarif, 1986, 402s.
32. Xudiyev N.M. Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşmə yolları. Bakı: API nəşriyyatı, 1987, 83s.
33. İbarhimova N. Çoxdilli terminoloci lüğətlər və onların tərtibi prinsipləri. nam.diss.avtoreferatı.

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri.Bakı,Nurlan,2010

- 184 -

- Bakı., 2002, 26s.
34. İqtisadi nəzəriyyə. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002, s.514.
35. İsmayılova M.A. Azərbaycan dili terminologiyasının linqvistik təhlili. Fil.elm.dok....diss. avtoref. Bakı, 2001, 53 s.
36. Kazımov İ. Müstəqillik qazanmış türk xalqlarının dilində alınma leksika.//Türk dillərinin tarixi müqayisəli leksikologiyası məsələləri. Bakı: Kitab aləmi, 2004, s.294-320.
37. Kərimova K.M. Oğuz qrupu türk dillərində dilçilik terminlərinin müqayisəli tədqiqi. nam. diss. avtoreferatı. Bakı, 2004, 27s.
38. Qarayev A. Müasir Azərbaycan dilində Qərbi Avropa mənşəli leksik alınmalar. Bakı: ADU nəşri, 1988, 95s.
39. Qasımov M.Ş. Azəri dilində terminlər necə yaranır. Bakı: Azərnəşr, 1967, 47s.
40. Qasımov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, 186s.
41. Qasımov İ. Müasir Azərbaycan dilində hərbi terminlərin yaranma yolları. Bakı: Nurlan, 2000, 215 s.
42. Qasımov İ. Azərbaycan dilində hərbi terminologiyası leksikanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı: Nurlan, 2001, 197s.
43. Quliyeva X. Rus dilindən Azərbaycan dilinə kalcaetmə yolları. nam.diss. Bakı: 1990, 139s.

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 185 -

44. Quliyev T.Z. Terminoloji yeniləşmədə əvəzetmə meyilləri. Bakı: Elm, 2000, 74s.
45. Quliyeva S. Azərbaycan dilində ədəbiyyatşünaslıq terminologiyasının nəzəri məsələləri. Bakı: Nurlan, 2003, 184s.
46. Qurbanov A. Ortaq türk ədəbi dili. Bakı: Gənclik, 1999, 35s.
47. Qurbanov A. Türkoloci dilçiliyin inkişaf dövrləri. Bakı: Elm, 2000, s.18.
48. Mahmudova V.İ. Türk dillərində bəzi atçılıq terminlərinin etimologiyasına dair. // Türk dillərinə dair etimoloci və tarixi-morfoloci tədqiqlər. Bakı: ADU nəşri, 198, s.63-66.
49. Məhərrəmli Q. Kino-televiziya radio terminləri. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası «Nəşriyyat-Poliqrafiya birliyi» 2002, 352s.
50. Məmmədli Y. Azərbaycan dilində hərbi terminlərin tarixi-müqayisəli təhlili. Fil.elm.nam....diss. Bakı, 1995, 225s.
51. Məmmədli N.B. Alınma terminlər. Bakı: Elm, 1997, 312s.
52. Məmmədli N.B. Yunan və latın mənşəli beynəlmiləl termin elementlər. Bakı: Elm, 1998, 119s.
53. Məmmədov N., A.Axundov. Dilçiliyə giriş. Bakı: Maarif, 1980. 315 s.
54. Məmmədova Z. Azərbaycan dilində kosmonavtika terminologiyası. Fil. elm. nam. ...diss. Bakı, 1987, 179s.

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 186 -

55. Məmmədova S.N. Azərbaycan dilində kulinariya terminləri. Fil. elm. nam. ...diss. avtoref. Bakı, 1997, 23 s.
56. Mirzəyev H. Azərbaycan dilində kargüzarlıq terminləri. Fil. elm. nam. ...diss. Bakı, 2001, s 134.
57. Orucov Ə.Müasir Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı məsələləri.//Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 1984, s.39-14
58. Sadıqova S. Azərbaycan dilində fizika-riyaziyyat terminologiyasının formalaşması və inkişafı. Bakı: Elm 1997, 191 s.
59. Sadıqova S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Elm, 2002, 230 s.
60. Sadıqova S.A. Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı: Elm, 2005, 348 s.
61. Şabanov R. Azərbaycan dili terminologiyasında sinonimlik problemi. Fil. elm. nam. ...diss. Bakı, 1998, 192 s.
62. Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 1984, 68 s.
63. Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 1987, 85 s.
64. Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 1990, 92 s.
65. Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 2002, 136 s.
66. Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 2003, 156 s.
- 67a. Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 2004, 145 s.
67. Türk dillərinə dair etimoloji və tarixi-morfoloji tədqiqlər. Bakı: ADU nəşri, 1987, 96 s.
68. Bazar iqtisadiyyatı. Peşə və ixtisaslar. Bakı: Gənclik, 1996, 36 s.

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 187 -

69. Türkoloci dilçiliyə dair bibliografiya. (Tərtib ed: İ.Hüseynov, S.Sadıqova) Bakı, 2001, 51 s.
70. Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri. Bakı: Kitab aləmi, 2004, 333 s.
71. Vahabzadə B. Unutsaq unudarlar «Azərbaycan» qəz., 1994, 26 aprel

Rus dilində

72. Ахманова О.Словарь лингвистических терминов. Москва, «Сов.энциклопедия», 1966, 607 с.
73. Ахунзянов Э.М. Русские заимствования в татарском языке. Казан, изд. Казан ун-та, 1968, 347 с.
74. Бабайев К.Р. О стилистический характеристике тюркизмов и возможности их использования в роли терминов. //Термин и слово. Горький, ГГУ, 1983, с.133-137.
75. Бандарчук В.В. Некоторые мнения о перестройке и гласность. Нью-Йорк., 1986, 347 с.
76. Баскаков Н.А.Современное состояние терминологии в языках народов СССР.// Вопросы терминологии.М.,Изд-во АН СССР, 1961, с.55-71.
77. Брагина А.А. Неологизмы в русском языке. М., «Просвещение», 1973, 222с.
78. Брагина А.А. Лексика языка и культура страны. М., «Русский язык», 1986, 151с.
79. Брянцева Г.Г. О словниках терминологических словарей.//Вопросы терминологии. М., Изд-во АН СССР, 1961, с.84-88.

Тəранə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 188 -

80. Вахек Й. Лингвистическая словарь. М., «Прогресс», 1964, 349. с.
81. Виноградов В.В. Вступительное слово. // Вопросы терминологии. М., Изд. АН СССР, 1961, с. 3-13.
82. Вопросы терминологии. М., Изд. АН СССР, 1961, 230 с.
83. Вопросы терминологии и лингвистической статистики. Воронеж, Изд. Воронеж ун-та, 1974, 93 с.
84. Вопросы тюрского языкознания. Алма-Ата, Изд-во «Наука», 1985, 184с.
85. Головин Б.Н. Роль терминологии в научном и учебном общении. // Термин и слово. Горький, ГГУ, 1979, 14-23с.
86. Головин Б.Н. Термин и слово. // Термин и слово. Горький, ГГУ, 1980, 3-12с.
87. Головин Б.Н. Типы терминосистем и основания их различия. // Термин и слово. Горький, ГГУ, 1981. 3-11с.
88. Гринев С.В. Учет особенностей развития терминологии в образовании и заимствовании новых терминов. // Проблемы разработки и упорядочения терминологии в Академиях наук союзных республик. М., Наука, 1983. 133-142с.
89. Даниленко В.П. Лингвистические требования к стандартизуемой терминологии. // Терминология и норма. М., «Наука», 1972, 5-33 с.
90. Даниленко В.П. Русская терминология. М., Изд-во «Наука», 1977. 246с.

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 189 -

91. Данияров Р.Д. Исследование формирования и развития технической терминологии узбекского языка. Док. дисс. наук. Ташкент. 1982
92. Данияров Р.Д. Состояние терминологической работы в Узбекистане. // Проблемы разработки и упорядочения терминологии в Академиях наук союзных республик М., «Наука», 1983, с. 283-292.
93. Данияров Р.Д. Узбекская терминология. // Развитие терминологии на языках союзных республик. М., Наука, 1987, с. 7-29.
94. Ийкович В.А. Новые тенденции в образовании аббревиатур. О путях включения аббревиатур в систему языка. // Терминология и норма. М., «Наука», 1972, 88-102с.
95. Комарова З.И. О сущности термина. // Термин и слово. Горький., ГГУ, 1979. 3-14с..
96. Лотте Д. Основы построения научно-технической терминологии. М., Изд-во АН СССР, 1961, 158с.
97. Лотте Д. Как работать над терминологией. М., изд-во «Наука», 1968, 76с.
98. Лотте Д. Краткие формы научно-технических терминов. М., Изд-во «Наука», 1971. 84с.
99. Лотте Д. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминэлементов. М., Изд-во «Наука», 1982, 148с.
100. Махарихина О.А. К вопросу об изучении терминологических отношений. // Термин и сло-

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 190 -

Created with

nitroPDF[®] professional

download the free trial online at nitropdf.com/professional

во. Горький., ГГУ, 1981. 29-39с.

101. Медвалиев А. Некоторые вопросы упорядочения узбекской химической терминологии.// Вопросы тюрского языкознания.Алма-Ата.Изд. «Наука», 1985. 80-87с.
102. Немченко В.Н. К определению понятия термина как объекта лексикографического описания. // Термины в языке и речи. Горький., ГГУ, 1985. 14-21с.
103. Орудьев А.А. О состоянии и дальнейшем усовершенствовании терминологии на азербайджанском языке.//Проблемы разработки и упорядочения терминологии в Академиях наук союзных республик. М., Наука, 1983, с.172-177.
104. Петров В.В. Семантика научных терминов. Новосибирск, изд-во «Наука» 1982. 127с.
105. Проблемы разработки и упорядочения терминологии в Академиях союзных республик. М., Изд-во «Наука», 1983, 336 с.
106. Проблемы лексики сторо-узбекского языка. Узбекский СССР., Изд-во «Фан». 1990, 212с.
107. Рассел Б. Человеческое познание. Его сфера и граница. М., Изд.иностр. лит. 1957. 555 с.
108. Развитие терминологии на языках союзных республик СССР. Москва., «Наука», 1987, 283с.
109. Рашидова Д. Тенденции развития общественно-политической терминологии современного узбекского языка.//Проблемы разработки и упоря-

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 191 -

- дочения терминологии в Академиях наук союзных республик. Москва, Изд-во «Наука», 1983, 292-302. с.
110. Реформатский А.А. Введение в языкознание. М., Учепдгиз, 1955, 400. с.
111. Реформатский А.А. Что такое термин и терминология Москва., АН СССР, 1959. 13 с.
112. Степанов Г.В. Современная научно-техническая терминология на языках народов СССР и проблема ее унификации. Доклад на заседании Президиума АН СССР.М., 1978.
113. Степанов Г.В. Современная научно-техническая терминология на языках народов СССР и за рубежом. //Проблемы разработки и упорядочения терминологии в Академиях наук союзных республик. М., Изд-во «Наука», 1983, 6-21 с.
114. Суперанская А.В.Литературный язык и терминологическая лексика.//Проблемы разработки и упорядочения терминологии в Академиях наук союзных республик. М., Изд-во «Наука», 1983. 81-90с.
115. Суперанская А.В. Подольская Н.В. Васильева Н.В.Общая терминология.М.,«Наука»,1989,235с
116. Терминология и норма. М., Наука, 1972. 120с.
117. Термин и слово. Горький, ГГУ, 1979. 191с.
118. Термин и слово. Горький. ГГУ, 1980. 156с.
119. Термин и слово. Горький, ГГУ, 1981. 151с.
120. Термин и слово. Горький, ГГУ, 1982. 132с.

Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010

- 192 -

- Горький, ГГУ, 1988. 114с.
125. Фазылов Э.И., Чичулина Л.Г. Русские терминологии и узбекское языкознание. Ташкент: Изд-во Фан, 1979, 215с.
126. Чарлис Дж. Некоторые раздумки о языке. Париж, 1959.
127. Якимов С.А. Системное изучение лингвистических терминов. // Термин и слово. Горький: ГГУ, 1981, с. 114-117.

Özbək dilində

128. Иброхимов С. Фаргона шеваларининг касбухуна лексикасы. Тошкент, 1959
129. Хозирги замон узбек тили. Ташкент, 1957, 525с.
130. Термин танлаш мезонлари. Тошкент., Фан, 1996. 48. с.
131. Турсунова М. Терминолокија мәсәләләри. Тошкент, 1933.
132. Узбек тили атамашунослиги. Тошкент, Фан, 1992. 56с.
133. Узбек тили атамашунослиги. Тошкент., Фан, 1993. 32с.
134. Узбек тили атамашунаслиги. Тошкент., Фан, 2002. 48с.

Lügətlər

Azərbaycan dilində

135. Abbasov Ə.M., Əliyev F.Ə., Əliyev Ə.Ə., Kərimova Z.H. İnformatika-Telekommunikasiya Radioelektronika üzrə ingiliscə-rusca-azərbaycanca terminoloji lüğət. Bakı, İqtisad Universiteti nəşriyyatı, 2003, 283 s.
136. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə. I c., Bakı: Elm. 1966, s.595
137. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə. II c., Bakı: Elm, 1980, 576s.
138. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə. III c., Bakı: Elm, 1983, 555 s.
139. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə. IV c., Bakı: Elm, 1987, 541s.
140. Azərbaycanca-rusca hərbi lüğət. Bakı: Vətən, 1995, 208. s.
141. Bədəlbəyli Ə. Musiqi terminləri lüğəti. Bakı: Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1969, 47. s.
142. Cəfərov R.C. Qərbi Avropa mənşəli sözlərin izahlı lüğəti. Bakı: Nurlan, 2001, 307. s.
143. Əliyev H.H. Qaynaq istehsalına aid izahlı terminlər lüğəti. Bakı, 2004, 110 s.
144. İbrahimov A. İngiliscə-Rusca-Türkcə-Azərbaycanca hüquq terminləri lüğəti. Bakı: Nurlan, 2004, 248s.
145. Qasımov M.Ş. Rusca-Azərbaycanca idarə terminləri lüğəti. Bakı, 1991, 64s.
146. Qasımov M. Sadıqov M. və b. Maliyyə-kredit

Təranə Şükürova. Azərbaycan və ərəb dillərində müstəqillik dövründə

in yaradılışının ədəbi dilləri. Bakı, Nurlan, 2010

nitroPDF

professional

download the free trial online at nitropdf.com/professional

- terminləri lüğəti. Bakı: Elm, 1995, 68 s.
147. Qasimov M.H. Rusca-Azərbaycanca geodeziya, kartoqrafiya və aerofototopoqrafiya terminləri lüğəti, Bakı: BDU nəşri, 2001, 447. s.
148. Qocayeva G. Rusca-Azərbaycanca texniki terminlərin izahlı lüğəti. Bakı: Azərb. Milli Ensiklopediyası, 2004, 776 s.
149. Quliyev T.Ə. Menecmentin izahlı lüğəti, Bakı: Nağil evi, 2001, 80 s.
150. Məmmədov N. Rusca-Azərbaycanca fəvqəladə hallarla bağlı işlənən terminlərin izahlı lüğəti. Bakı: Yeni nəsil nəşrlər evi, 2003, 232. s.
151. Mərdanov Ə. Mərdanova N. Səmədova Ə. Bitki fiziologiyası terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı: Elm, 1999, 240 s.
152. Nəcəfzadə A. Azərbaycan çalğı alətlərinin izahlı lüğəti. Bakı: El-Alliance, 2003, 224. s.
153. Nəsimov İ.Ə. Məmmədov Ə.Ə. Kimya terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı: Şuşa nəşriyyatı, 2005, 384 s.
154. Paşayev T., Allahverdiyev M., Kərimov X., Abdullayev A. İqtisadiyyat terminləri lüğəti. Bakı: Elm, 1994.
155. Rusca-Azərbaycanca informasiya-ölçmə texnika terminləri lüğəti. Bakı: Maarif, 1980, 114 s.
156. Rusca-Azərbaycanca elektrotexnika terminləri lüğəti. Bakı: BDU nəşri, 1991, 144 s.
157. Rusca-Azərbaycanca geofizika terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı: «Azərbaycan Ensiklopediyası»

- Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 1996, 152 s.
158. Rusca-Azərbaycanca tibb lüğəti. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 2001, 680 s.
159. Salahov Z., Məmmədov E., Həsənova A. Rusca-İngiliscə-Azərbaycanca baytarlıq terminləri lüğəti. Bakı: Elm, 2001, 250 s.
160. Tağıyev İ. Radiotexnika terminləri lüğəti. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1994, 187 s.
161. Şərifov K.M. Rusca-Azərbaycanca qısa dəmiryol nəşriyyatı terminləri lüğəti. Bakı: Çarşıoğlu, 2004, 672 s.
162. Şıxlinski Ə. Ruscadan Azərbaycancaya qısa döyüş sözlüyü. Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 1926, 277s.

Özbək dilində

163. Аскеров А.А., Нечмеддинов Т.Х. Латынжа-өзбекже-русча нормал микроскопик анатомија терминләри сөзлүки. Тошкент., Өздөнөшр. 1933, 125 с.
164. Азимов А., Мажидов С. Електротехника атамаларининг русча-узбекча лугати. Тошкент., 1997.
165. Азимов О., Мажидов С. Автоматик бошкаришга оид атамаларнинг русча-узбекча лугати. Тошкент., 1996.
166. Банк атамаларининг русча-узбекча лугати. Тошкент., 1995.
167. Бектемиров Х., Холмедов Х. Хукукшуносли-

- ка оид ўзлашма терминлар. Тошкент., 1999.
168. Бектемиров Х., Ахмедов Ф. Русжа-узбекча юридик атамалар лугати. Тошкент., 2002.
169. Дониеров Р., Рамазанова Л. Ижтимоий-сиасий атамаларнинг русжа-узбекча қысқача лугати. Тошкент., 1993.
170. Фомченко А.П. Урта аслар тарихиндан изохли лугат. Тошкент., Укутувчи. 1979, 142 с.
171. Хамидов А. Русжа-узбекча политехника лугати. Тошкент., 1991.
172. Хомидиј Х. Адабиётшунослик терминлари лугати. Тошкент., Укутувчи. 1967.
173. Хусанхужаев З. Русжа-узбекча гидротехника терминлари лугати. Тошкент., Фан, 1969, 123 с.
174. Ибраһим С. Пахтачылыг терминларининг қысқача изохли лугати. Тошкент., Ўзнәшр, 1933, 56с.
175. Киме атамаларининг инглизча-узбекча қысқача лугати. Тошкент., Фан, 1995, 51 с.
176. Гари Нијазий. Русжа-өзбекча ријазийат терминлари. Тошкент., Ўзнәшр, 1931, 34 с.
177. Қысқача русжа-өзбекче һарбий һомандалар ва ибарелер лугати. Тошкент: Ўзнәшр, 1931, 110 с.
178. Маллин Р.Х., Нуазиров Е.Н., Кодиров Р.М. Физикадан русжа-узбекча терминлар лугати. Тошкент: Укутувчи, 1974, 280 с.
179. Микробиолокија атамаларининг русжа-уз-

- бекча изохли лугати. Тошкент, Фан, 1995, 94с.
180. Русжа-узбекча медицина лугати. Тошкент., ДМН, 1962, 366 с.
181. Салимов О.Ж., Кодиров С.М. Автотрактор атамалари лугати. Тошкент., 1998.
182. Мажидов С. Електротехника атамаларнинг русжа-узбекча лугати. Тошкент., 1997.
183. Сермухамедов Ж. Русжа-узбекча харбиј терминлар лугати. Тошкент, Фан. 1980, 194 с.
184. Сəйфулмулук Н. Русжа-өзбекча пахтачылыг терминлери. Тошкент., Өз СШЧ, 1933, 29с.
185. Силикатлар технологијасына аид атамалар ва бирикмаларининг русча-узбекча кыскача лугати. Тошкент., Фан, 1994, 96с.
186. Собиров М.А. Математик фанлардан русча-узбекча лугат. Тошкент: Укутувчи, 1983, 256 с.
187. Солихов М. Муминов Н.А. Кибернатики ва информатика бујуча русча-узбекча лугат. Тошкент., 2000.
188. Шомузафора Г. Халк хужалиғи ва бизнесдан русча-узбекча лугат. Тошкент., Фан, 1999, 243 с.
189. Шишасозлик технологкијасына аид атамалар ва бирикмаларнинг русча-узбекча кискача лугати. Тошкент., 1999.
190. Якубова С.И., Тулаганов А.Ж., Русжа-латынжа-узбекча медчина лугати. Тошкент., 1978, 178с.

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun türk dilləri şöbəsi

191. Јунусоф К. Хугигиј терминләр лугати. Тошкент: Өзнәшр, 1933, 31с.
192. Зокира Г., Насимов М. Базор иктисодиети, кискача лугат. Тошкент., 1996.

Türk dilində

193. Türk lehçeleri sözlüğü. Ankara, Baskı: Başbakanlık Basımevi, 1991, 1183 s.

Rus dilində

194. Краткий русско-узбекский политико-юридический словарь. 1926, 33с.
195. Русско-узбекский словарь М., 1954, 1046 с.
196. Русско-англо-азербайджанско-киргизский-туркменский-узбекский терминологический словарь по автоматическому управлению. Баку: Елм. 1977, 642 с.

*Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə
terminologiya adları haqqında məqalələri. Bakı, Nurlan, 2010.*

nitro

PDF

professional

download the free trial online at nitropdf.com/professional

MÜNDƏRICAT

f.e.d.Kamilə VƏLIYEVA

Millətləri bir-birinə yaxınlaşdırma biləcəklər

dəyərli əsər.....

f.e.d., prof.QULU MƏHƏRRƏMLİ

Azərbaycan və özbək dillərində

terminyaradıcılığı prosesi araşdırılır

GİRİŞ.....

I FƏSİL

AZƏRBAYCAN VƏ ÖZBƏK DILLƏRİNDƏ

TERMINOLOGİYANIN İNKİŞAF YOLU

VƏ TƏDQIQI TARIXI.....

§1. Azərbaycan dilçiliyində terminologiyanın

inkişaf yolu və tədqiqi tarixinə bir nəzər

§2. Özbək dilçiliyində terminologiyanın

inkişaf yolu və tədqiqi tarixinə bir nəzər

§3. Terminoloji lüğətçilik.....

II FƏSİL

AZƏRBAYCAN VƏ ÖZBƏK DILLƏRİNDƏ TERMIN

YARADICILIĞININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ.

MILLI TERMIN YARADICILIĞI.....

§1. Söz və termin.....

§2. Dilin daxili imkanları hesabına termin

yaradıcılığı.....

§3. Alınma terminlər.....

*Təranə Şükürova. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə
termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, Nurlan, 2010*

- 200 -

III FƏSİL.

AZƏRBAYCAN VƏ ÖZBƏKİSTANDA

TERMINOLOGİYANIN MÜASİR

VƏZİYYƏTİ.....

§1. Terminlərin yaranma üsulları.....

§1. Terminlərin müasir vəziyyəti.....

NƏTİCƏ.....

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

TƏRANƏ ÇƏRKƏZ qızı ŞÜKÜROVA

**AZƏRBAYCAN VƏ ÖZBƏK DILLƏRİNDƏ MÜSTƏQİLLİK
DÖVRÜNDƏ TERMIN YARADICILIĞININ
ƏSAS MEYİLLƏRİ**

Çapa imzalanmış: 05.11.2009

Şerti çap vərəqi 22,8

Sifariş №416

Kağız formatı 60x84 1/16. Tirac 500.

Kitab «Nurlan» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.

Direktor: prof. N. B. Məmmədli

Ünvan: Bakı-64, İçərişəhər, 3-jü Maqomayev 8/4

Tel.: 497-16-32; 0503114189 (mob.)

Created with

nitro^{PDF}**professional**

download the free trial online at nitropdf.com/professional